BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA POZNAŃ
II
cd. 431 267 III
M.F. Gd. 34: 1992. Kn. 1-4.
1993-01-06

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
1
1992

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. (*текст и научен апарат*) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материалите от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés, présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (*texte et appareil* scientifique) dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de *figures* propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA * POZNAŃ

На корицата

Бронзов бюст-тежест от Нове, I в.
Градски исторически музей, Свищов
Снимка Р. Станева

431267 III / 34 / 1992

Sur la couverture

Buste-poids de Nové, Ier s. Musée historique municipal, Svištov
Photo R. Staneva

© Археологически институт и музей при БАН
1992
c/o Jusautor, Sofia

АРХЕОЛОГИЯ ISNN 0324-1203

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. XXXIV
1
1992

Сондажни проучвания на раннонеолитното селище в Добринище, Разложко

ВАСИЛ НИКОЛОВ, МЛАДЕНКА РАДЕВА

В централната северна част на сегашното селище Добринище лежат останките на раннонеолитно селище, което е заемало около 7 дка площ[1]. Намирало се е на първата незаливна тераса на р. Валявица (десен приток на близко течащата р. Места), на около 150 м от десния й бряг. На около 120 м североизточно от територията на селището се намира мощен минерален извор (температура 42° С). Раннонеолитното селище лежи на около 836 м надм. в.

Цялата територия на селището е гъсто застроена с къщи и стопански постройки, при което културният пласт е почти напълно разрушен. Спасителни разкопки бяха направени през април 1987 г.[2] Чрез 6 сондажни изкопа в частни дворове беше проучена около 130 кв. м площ (обр. 1). Два от сондажите с площ около 56 кв. м попаднаха в обхвата на същинския културен пласт на селището, а другите четири — в периферията му. Максималната дебелина на културния пласт се оказа около 0,75 м; той съдържа останки от едно селище, съществувало на това място през втората половина на ранния неолит.

Сондажи 1, 3, 4 и 5 с обща площ около 77 кв. м попаднаха съответно в източната, западната, южната и северната периферия на селището[3]. В тях на дълбочина до 0,25—0,40 м беше достигната стерилната основа. Събрани бяха само малобройни керамични фрагменти и една голяма каменна тежест с дупка (обр. 6). Следи от съоръжения или постройки не бяха открити.

Сондаж 2 (размери 9×4 м). В обработваемия почвен слой (на дълбочина до 0,30 м) бяха намерени малобройни керамични фрагменти. На дълбочина около 0,40 м бяха регистрирани многобройни парчета от изпечена стенна и таванска глинена мазилка. Установена беше и горната повърхност на огнище, а също и хромелно съоръжение. На дълбочина около 0,60 м беше регистриран изпечен глинен под на жилище (обр. 2), който заема 26 кв. м от западния дял на сондажа. В сондажа попада само част (4 м) от западната страна на жилището, което е ориентирано по посоките на света. През пода бяха направени три разреза (посока север—юг) с ширина около 0,70 м, за да бъде събрана информация за техниката на неговото изграждане. Установено беше още, че основата на пода лежи на 0,75 м дълбочина от повърхността. В рамките на сондажа жилищният под е прорязан от поне 9 ями, копани през последните две десетилетия.

Подът на разкопаваното жилище, обозначено като № 1, е масивно топло- и хидроизолационно съоръжение. Изграден е върху предварително заравнен терен; в процеса на заравняването в западната му част е насипана и трамбована тясна (около 1,00—1,20 м) лента глина с дебелина около 0,10—0,15 м — наложило се е вероятно поради повишената влажност на това място. Върху така приготвения терен в посока изток—запад, успоредно едно на друго са положени разцепени по дължината им

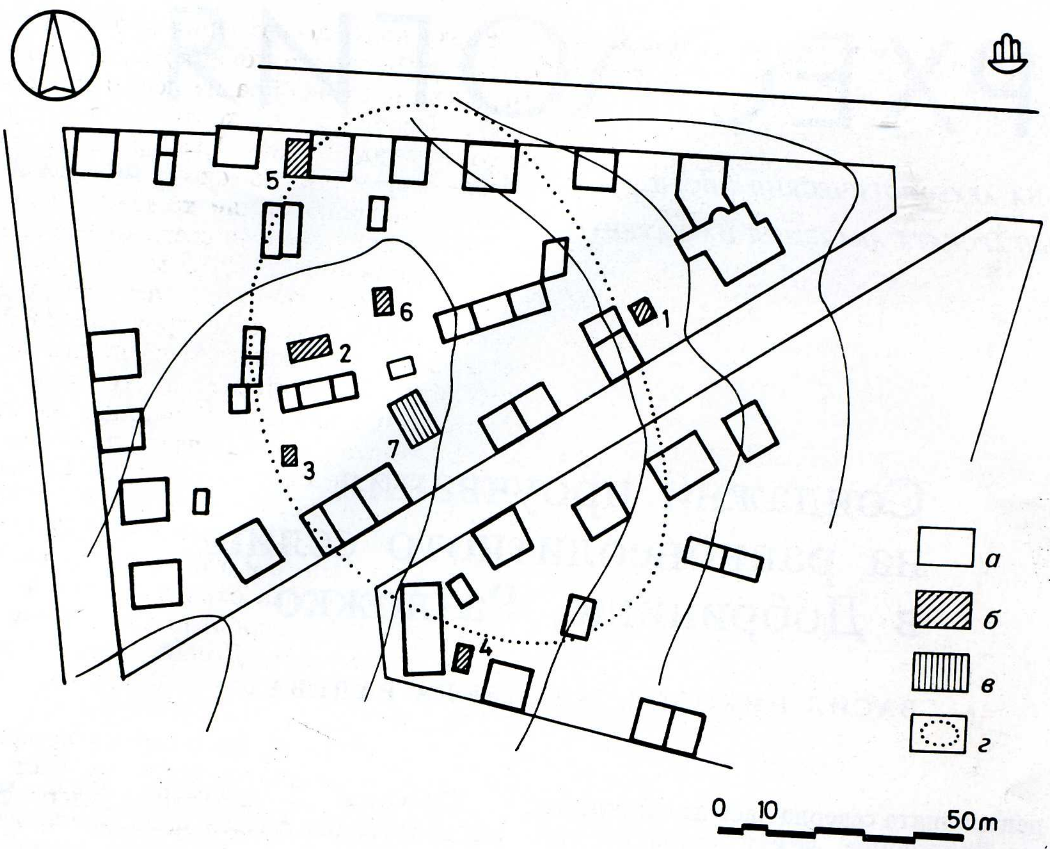

1

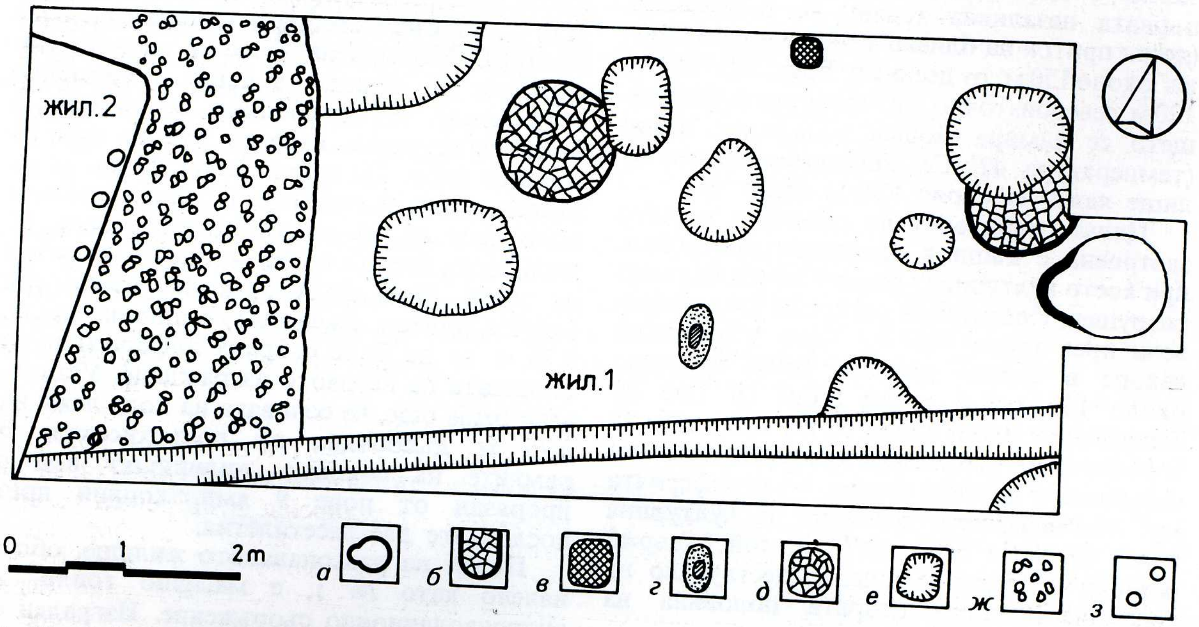

2

● *Обр. 1. План на северната част на с. Добринище с обхвата на раннонеолитното селище: а) съвременни масивни постройки; б) сондажни изкопи (спасителни разкопки през 1987 г.); в) изкоп за основи на къща през 1984 г.; г) приблизителен обхват на раннонеолитното селище. Fig. 1. Plan de la partie nord du village Dobrinichté englobant la localité du paléolite ancien: а) bâtiments massifs contemporains; б) forages de sondage (fouilles de sauvetage en 1987); в) forage pour les fondations d'une maison en 1984; г) limites approximatifs de la localité du néolite ancien*

● *Обр. 2. Раннонеолитното селище в Добринище. Останки от жилища в сондаж 2 (в двора на Сл. Милушев): а) вкопано съоръжение (хранилище); б) основа на пещ; в) основа на зърнохранилище; г) хромел; д) огнище; е) съвременна яма или изкоп; ж) дренаж; з) дупки от колове на стенна конструкция. Fig. 2. Location du néolite ancien à Dobrinichté. Vestiges des maisons dans le sondage 2 (dans la cour de Sl. Milouchev): а) construction creusée (dépôt); б) fondement de four; в) fondement de grenier; г) meule à bras; д) foyer; е) fosse ou excavation contemporaine; ж) drainage; з) trous des pieux de la construction murale*

3

4

● *Обр. 3. Раннонеолитното селище в Добринище. Профил север — юг през изпечения глинен под с гредоред на жилище 1 в сондаж 2 (от запад). Fig. 3. Location du néolite ancien à Dobrinichté. Profil du nord au sud à travers le peutrage du plancher en poterie battue de la maison 1 dusondage 2 (de l'ouest)*

● *Обр. 4. Раннонеолитното селище в Добринище. Вкопано съоръжение (хранилище) — жилище 1 в сондаж 2 (от юг). Fig. 4. Location du néolite ancien à Dobrinichté. Construction creusée (dépôt)-maison 1 du sondage 2 (du sud)*

дървета с диаметър 0,08—0,10 м, и то така, че на линеен метър (мерено в посока север—юг) се падат по около 7 реда. Гредоредът е покрит с пласт от трамбована глина с дебелина 0,12—0,15 м и вероятно след построяването и замазването на стените на къщата е бил изпечен заедно с тях чрез открит огън[4]. Подът е получил жълточервен цвят, което показва, че температурата на изпичане не е надвишавала 400 °C. Все пак гредоредът се е овъглил и при разкопките е констатиран като черен пласт; отпечатъците му обаче по долната страна на подовото съоръжение са сравнително добре съхранени (обр. 3).

Върху пода в западната част на къщата е направено огнише с приблизително кръгла форма и диаметър около 1,00 м. Изградено е от средно големи речни камъни, а отгоре и отстрани е обмазано с глина. Дебелата около 0,03 м жълтокафява горна замазка е частично запазена. Височината на огнището над пода е около 0,20 м.

Върху пода, до източния профил на сондажа и вероятно в източния дял на къщата е изградена подковообразна пещ с отвор към север. Основата ѝ, която има ширина (изток—запад) около 1,00 м и дължина (север—юг) вероятно около 1,40 м, е направена от малки речни камъни. Основата на купола представлява светлокафяв глинен пояс с ширина 0,10—0,12 м. Дебелата до 0,04 м обмазка на пода на пещта има червенокафяв цвят. При проучването беше установено, че в основата на пещта между камъните е поставена почти цяла, но впоследствие натрошена паница. За съжаление цялата лицева част на пещта е унищожена от съвременна яма. Следи от купола също не бяха открити. Общата дебелина на основата е около 0,12 м.

Южно от пещта и огнището, но по-близо до последното бяха открити долен и горен хромелен камък, вероятно маркиращи хромелно съоръжение. Долният хромелен камък има размери 0,65 × 0,40 м, а горният — 0,28 × 0,18 м.

Непосредствено до северния профил на сондажа, в североизточната му част беше открита едва личаща основа на изградено на място малко зърнохранилище. То е било квадратно с издути навън стени. Страната му е около 0,25 м. Върху пода на къщата бяха намерени фрагменти от още 4 зърнохранилища. Те са имали приблизително цилиндрична форма с диаметър около 0,50 м. Изработени са вероятно на място от непречистена глина с примеси от плява. Изпечени са слабо — двете повърхности имат кафявочервен цвят, а вътрешността на дебелите до 0,02 м стени е черна.

Непосредствено пред източния профил на сондажа беше констатирана част от вкопано под пода на къщата съоръжение и затова там изкопът е разширен с около 1 кв. м. Съоръжението се намира зад пещта и представлява почти цилиндрична яма с диаметър около 0,70 м и дълбочина около 0,75 м от повърхността на пода (обр. 4). В западната си част ямата преминава в полукръгло разширение с вътрешен радиус около 0,20 м. Върху пода то е оформено с нисък, но широк (около 0,15 м) полукръгъл глинен перваз. Цялото съоръжение беше пълно с черна пръст, в която бяха намерени малобройни керамични фрагменти. Засега то може да се интерпретира като хранилище може би за зърно.

Подът на къщата явно е обмазван многократно: поне 5—6 слоя тънки глинени замазки личат на малка площ зад пещта.

Непосредствено на запад от пода на жилище 1 беше проучен дебел около 0,25 м пласт от дребни речни камъни (обр. 2). Те явно са покривали разстоянието между описаното жилище 1 и съседната към запад друга постройка (№ 2) — ширината на това място е между 1,50 и 2,30 м. И в момента на разкопките теренът беше много мокър, дори след изваждането на всички камъни в получилия се улей (чието дъно лежеше на около 0,85 м) се събра вода. Явно описаното струпване от дребни речни камъни е дренаж — подобни конструкции са засвидетелствани и в други проучвани раннонеолитни селища, и то винаги край западната стена на къщата.

В най-западната част на сондаж 2 беше фиксирана линия от три дупки от колове, в които беше запазено овъглено дърво. Западно от тях на дълбочина около 0,60—0,70 м беше проследен жълтокафяв глинен пласт — вероятно под на постройка (обозначена като № 2).

В сондажа бяха регистрирани няколко находки. В рамките на жилище 1 бяха установени една каменна тесла и един фрагмент от точилен камък. В дренажа бяха намерени три каменни тесли и един фрагмент от точилен камък, а в рамките на постройка 2 — вторично заточен фрагмент от огладено каменно оръдие, похлупен от паница.

Сондаж 6 (размери 5×4 м). В обработваемия почвен слой (до около 0,30 м дълбочина) количеството на керамични фрагменти беше сравнително малобройно. В културния пласт до дълбочина около 0,70 м броят на намерените фрагменти рязко се увеличи, а заедно с тях се появиха и отделни парчета слабо изпечена глинена стенна мазилка. На дълбочина между 0,70—0,75 м в западната половина на сондажа беше регистриран неизпечен глинен под на къща (№ 3) с жълтокафяв цвят. Върху него, непосредствено до и в западния профил на сондажа бяха установени четиристранно зърнохранилище и огнище. Стените на зърнохранилището са запазени частично до височина 0,20 м; слабо издути са, направени са от непречистена глина с растителни примеси, имат дебелина около 0,02 м и са слабо изпечени на място. На дъното на запазения ъгъл от съоръжението беше намерена каменна тесла. Огнището (диаметър около 0,80 м) има тънка (около 0,10 м) основа от дребни речни камъни, горната му повърхност в запазената част е силно разрушена; налични са страни от нисък страничен перваз. И двете съоръжения са силно разрушени от съвременен изкоп. В централната чат на сондажа беше установено кръгло струпване от горни и долни хромелни камъни, а също и едри речни камъни. Височината му е около 0,30 м, а диаметърът — около 1,00 м. Няма следи от обмазка, но вероятно е част от основа на пещ, която лежи върху споменатия неизпечен глинен под. Очертанията на този под са трудно доловими, но явно той не продължава в източната половина на сондажа. Там, непосредствено до източния профил, на дълбочина 0,75 м (нивото на стерилната основа) се очертават и бяха проучени две плитки (0,25 и 0,35 м) вкопавания (диаметър около 1,00 м). Вероятно са ями за глина, която е била нужна за строителството на съседното жилище.

Наблюденията в описаните два сондажа недвусмислено свидетелстват, че раннонеолитното селище в Добринище е еднослойно. Тази констатация всъщност беше направена още през 1984 г., когато наблюдавахме стените на един изкоп за къща, обозначен на приложения план като 7; в северния и в източния профил на дълбочина около 0,70—0,80 м добре личеше прорязан изпечен глинен под на постройка, над който се намираше дебел пласт от изпечени глинени мазилки, покрити от обработваемия почвен слой.

Наличието само на един строителен хоризонт в селището, както и сходството на намерените в сондажи 2, 3, 6 и 7 материали позволяват да ги разгледаме по-нататък общо. В някои случаи местонамирането на някои отделни находки ще бъде указано.

Оръдия на труда. Огладените каменни оръдия са 7. Това са каменни тесли (обр. 5), изработени предимно от тъмни каменни породи — само в един случай оръдието е от сивобял камък. Дължината им варира от 0,05 до 0,10 м. Острието на всички тесли носи следи от използване. Интересно е оръдието, изработено от тънък каменен къс, отцепен от друго огладено каменно оръдие. Острието и грапавата страна са допълнително обработени. Намерени са общо 3 фрагмента от точилни камъни, изработени от ситно- и едрозърнест пясъчник. Хромелните камъни са общо 8 — по 4 долни и горни. Основната част от тях (6 екз.) произхожда от основата на пещ в жилище 3 (сондаж 6), където са били преупотребени след износване и счупване. Открити са и 2 тежести с конична форма и овална основа. Едната е керамична (фрагмент), а другата — каменна (цяла). Втората (сондаж 4) е изработена от мек светлосив камък, с дупка в горния край (обр. 6). Теглото ѝ е около 2 кг. Намерена е също и малка кръгла тежест с дупка в средата, изработена от стена на керамичен съд. Сред оръдията е и керамичен фрагмент с една права и силно загладена стена; използван е при обработката на животински кожи.

Керамични съдове. Разпределят се в две групи според степента на обработка на

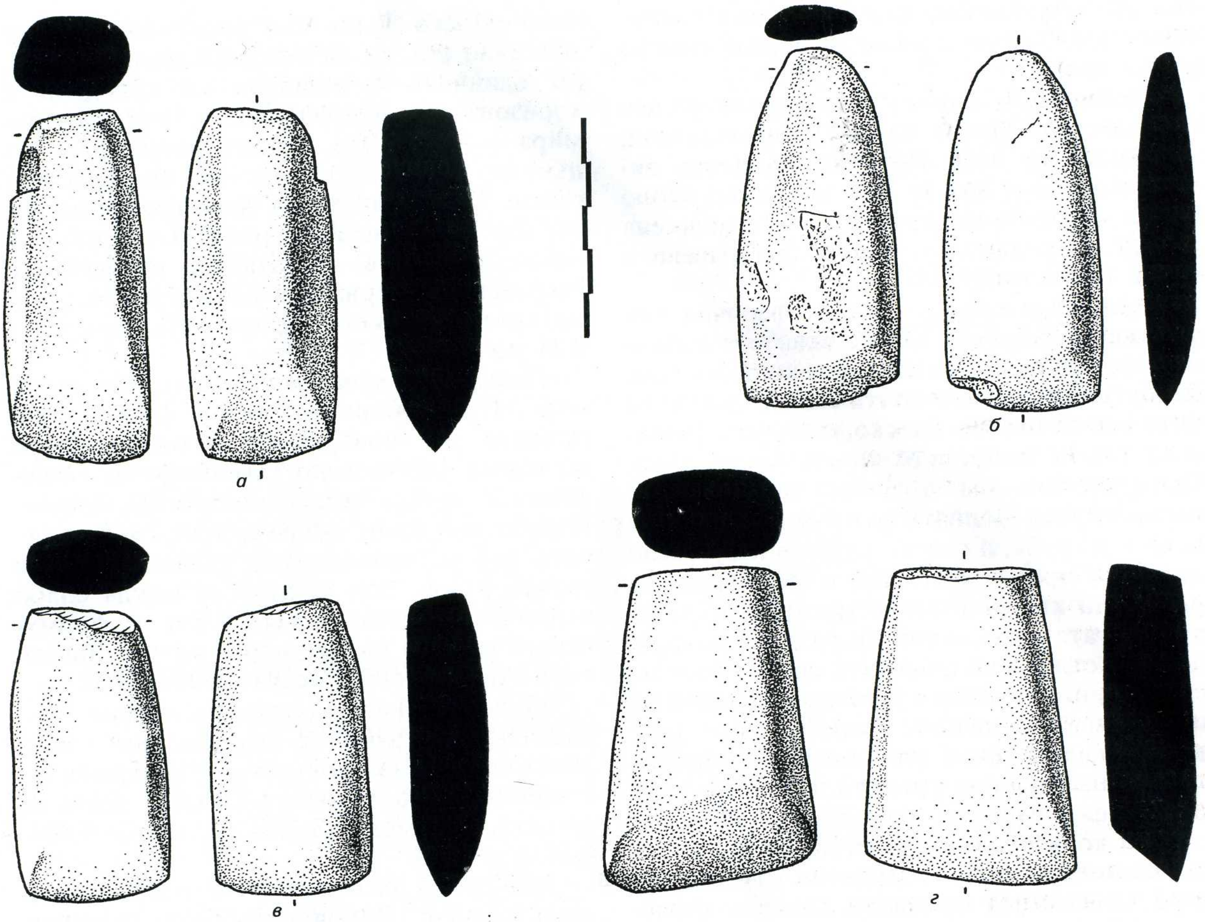

5

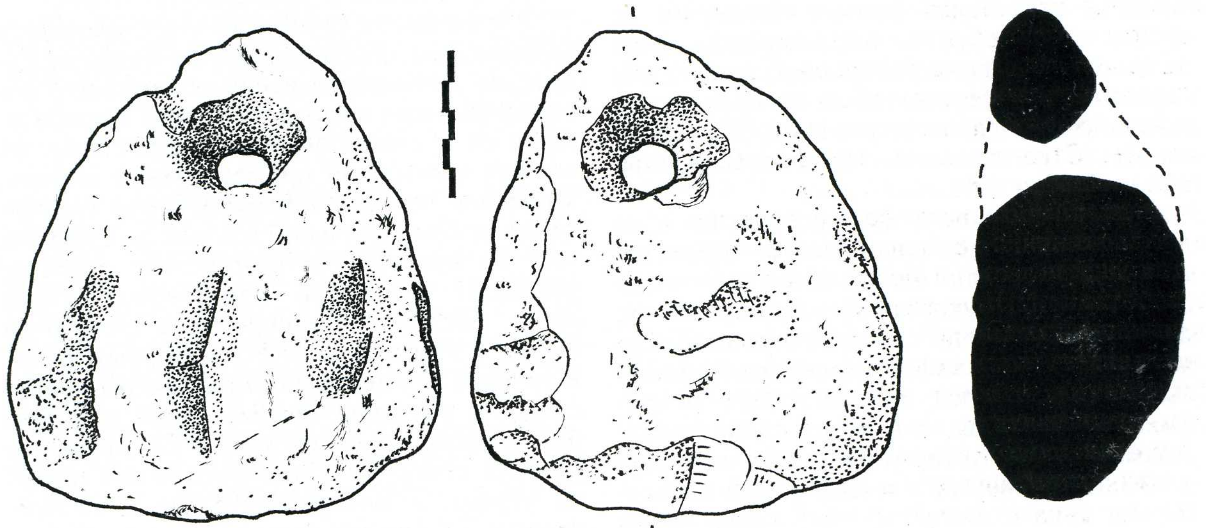

6

● *Обр. 5. Раннонеолитното селище в Добринище. Каменни тесли. Fig. 5. Location du néolite ancien à Dobrinichté. Herminettes en pière*

● *Обр. 6. Раннонеолитното селище в Добринище. Каменна тежест. Fig. 6. Location du néolite ancien à Dobrinichté. Poids en pière*

повърхността им — неангобирани и ангобирани.

Неангобираните съдове съставляват значителна част от керамичния комплекс. Повърхността им обикновено е добре загладена; изключение правят отделни съдове, които имат целенасочено огрубена външна долна част.

Хранилищни съдове. Намерен е устиен фрагмент от много голям керамичен съд; устийната му част е обърнатоконична, висока е около 0,20 м и има диаметър около 0,60 м. По ръба на устието отвън е нанесена украса — редица от ямички, направени с върха на палец.

Гърневидни съдове. Имат сферично или удължено сферично тяло с невисока конична, цилиндрична или обърнатоконична шия. Вероятно всички или почти всички съдове от този тип са имали плоско,удебелено (понякога слабо профилирано отстрани) дъно. Повърхността им е добре загладена. В някои случаи долната външна половина е оставена груба, а съвсем рядко е изкуствено огрубена чрез притискане и отлепване на ръка (или къс от някаква материя) върху и от залятата с рядък глинен разтвор повърхност на съда. Най-широката средна част на гърневидните съдове е украсена по някой от представените начини: релефна лента (с вертикални насечки или ямички); релефна лента с насечки или езичести израстъци през определен интервал; няколко сравнително големи конусовидни, езичести или лентести (в повечето случаи — двуделно разчленени) израстъци; лента от малки конични израстъци. По същата част на съда понякога са разположени 4 вертикално пробити полусферични въжести дръжки, а в редки случаи — хоризонтални лентести дръжки. Гърневидните съдове са изработени от непречистена глина, а понякога към глината е добавен растителен примес. Изпечени са сравнително добре — имат червенокафява вътрешна и външна повърхност; в единични случаи във вътрешността на стените остава по-слабо изпечен сивочерен слой. Устийният диаметър на описания тип съдове варира между 0,18 и 0,40 м.

Купи. Имат полусферична форма и са дълбоки. Били са снабдени с удебелено плоско дъно или слабо конкавно ниско столче. Нямат украса. Изработени са от непречистена глина и са сравнително добре изпечени — имат кафявочервена вътрешна и външна повърхност; понякога обаче в профила се забелязва сивочерна тясна лента. Диаметърът на устието на купите е от 0,30 до 0,38 м. Намерена е и една малка неангобирана купа с диаметър на устието около 0,16 м; тя е снабдена с две срещуположни хоризонтални дръжки с кръгло напречно сечение.

Паници. Имат обърнатоконична форма, но понякога устийната част е слабо профилирана навътре. Били са снабдени с удебелено плоско дъно или може би с ниско конкавно столче. Обикновено нямат украса, но единични екземпляри са снабдени с хоризонтална релефна лента, която се намира по-близо до устието, отколкото до дъното. Изработени са от непречистена глина. Имат загладена червенокафява повърхност. Изпечени са сравнително добре; в някои случаи в средата на профила се очертава сивочерна или кафява лента. Диаметърът на устието на паниците варира от 0,24 до 0,40 м.

Паници за приготвяне на храна върху жар[5]. Имат обърнатоконична форма. Вътрешната им повърхност е много добре загладена, обикновено тъмнокафява, а външната е груба, черна, понякога опушена. Изработени са от непречистена глина, стените им са сравнително тънки. В някои случаи отвън, под устието се вижда слабо изразен ръб, останал като белег от формуването на тези съдове върху калъп. Диаметърът на устието е между 0,20 и 0,32 м.

Подници. Имат форма на тепсия. Изработени са грубо от непречистена глина. Имат сивокафява повърхност, но профилът е червенокафяв, понякога с тъмна лента по средата. Диаметърът им е около 0,40—0,50 м.

Общо при разкопките на раннонеолитното селище Добринище бяха намерени фрагменти от около 162 неангобирани съда. Половината от тях (80) са паници. Гърневидните съдове (47) и купите (22) са в съотношение приблизително 2:1. Броят на паниците за приготвяне на храна върху жар (10) и подниците е сравнително голям.

В сравнение с групата на неангобираната керамика ангобираните раннонеолитни съдове от Добринище имат, общо взето, по-малки размери и по-тънки стени. Изработени са от сравнително пречистена глина, но все пак с кварцови примеси. Имат кафявочерна или червена повърхност и са сравнително добре изпечени; все пак в средната част на профила на по-дебелите стени се забелязва сивочерна или кафява тънка лента. Ангобата е еднородна с тестото на съда и е нанесена по двете му повърхности. В групата на ангобираната керамика влизат съдове с рисувана орнаментация и съдове без такава орнаментация. Съдовете от втората подгрупа обикновено нямат никаква украса, а повърхността им е кафявочервена. Първо ще разгледаме именно тях.

Гърневидни съдове. Имат цилиндрична шия (вис. до 0,08 м), която плавно или рязко преминава в раменете. Тялото е сферично или удълженосферично. В някои случаи тези съдове са снабдени с 4 вертикални въжести дръжки. Дъното вероятно е било

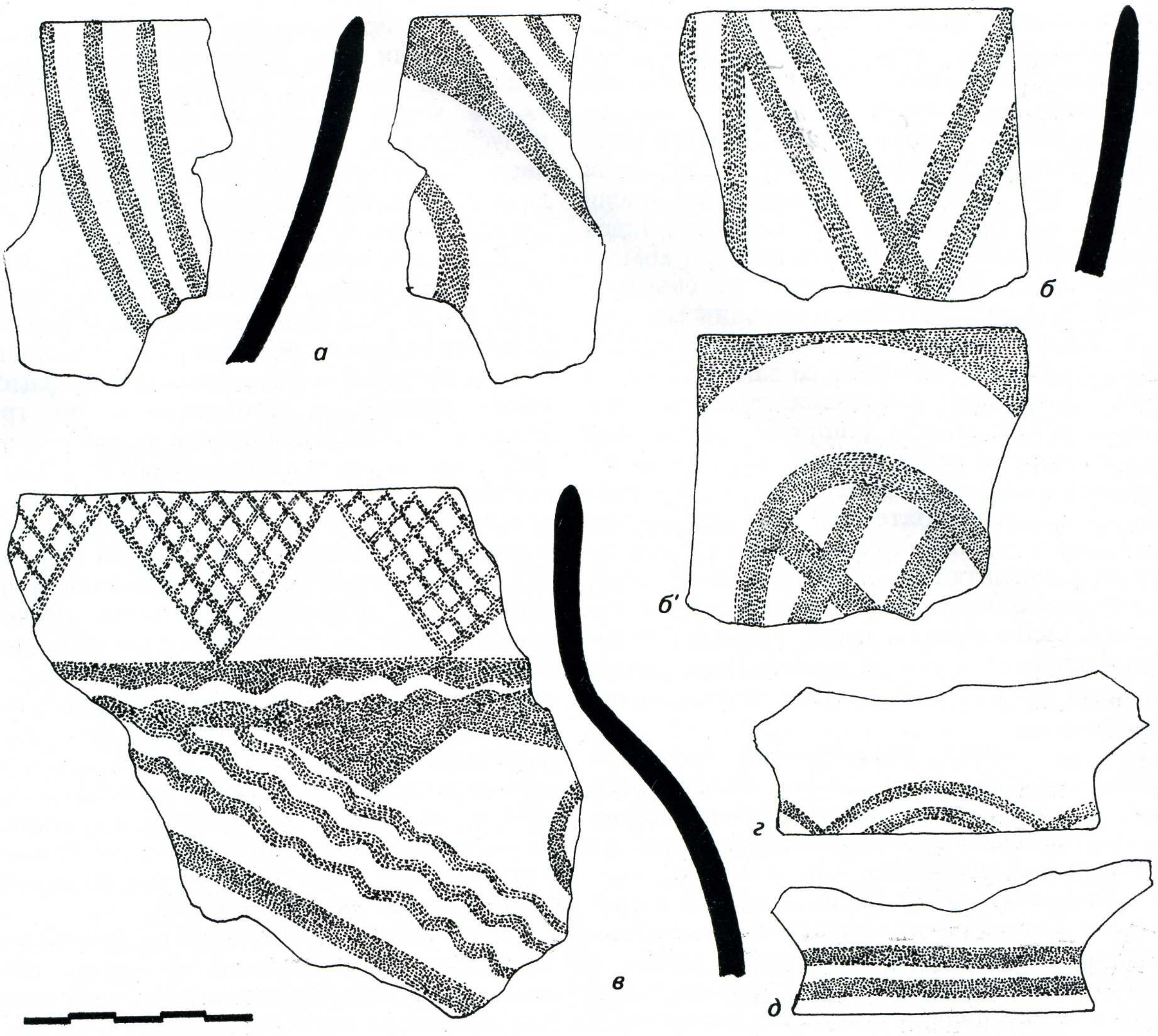

7

● Обр. 7. Раннонеолитното селище в Добринище. Фрагменти от керамични съдове с бяло рисувана орнаментация (а, б, г, д) от паници; в) от гърневиден съд.
Fig. 7. Location du néolite ancien à Dobrinichté. Fragments de récipients céramiques avec ornementation peinte en blanc (а, б, г, д) — d'écuelles; в) de pot

плоско, удебелено. Диаметърът на устието варира между 0,10 и 0,21 м.

Купи. Имат полусферична форма, непрофилиран устиен ръб, удебелено плоско (в редки случаи конкавно) дъно. В един случай купата е била украсена с няколко релефни кръга по най-широката част. Диаметърът на устието е от 0,14 до 0,22 м.

Паници. Имат обърнатоконична форма, понякога със слабо профилиран навътре устиен ръб. Диаметър на устието — 0,16 до 0,38 м.

Чаша с обърнатоконична форма. Има вертикална дръжка с овално напречно сечение, която започва непосредствено под устието, но е слята с него; завършва вероятно при плоското дъно на съда. Диаметърът на устието — около 0,15 м.

Общо при разкопките на раннонеолитното селище Добринище бяха установени фрагменти от около 58 ангобирани съда без рисувана украса. Половината от тях (28) са паници. Другата половина се разпределя между гърневидните съдове (18) и купите (11).

Съдовете от другата подгрупа ангобирана керамика имат червена повърхност, върху която с бяла боя е нанесена орнаментация.

Гърневидни съдове. Имат сферично тяло с цилиндрична шия (вис. до 0,04 м), която плавно преминава в раменете. В някои случаи по най-широката част на тялото са разположени 4 вертикални въжести дръжки. Съдовете са били поставени върху ниско кухо столче. Диаметърът на устието е между 0,09 и 0,12 м.

Орнаменталната схема на гърневидните съдове е триделна. Подустийната украса е хоризонтална лента от дребна мрежеста украса или е композиция от висящи мрежести триъгълници. Основната композиция може да бъде възстановена в 3 случая. В два е представена композицията „венец на плодородието“, разположена върху горната половина от тялото на съда; в едната композиция приблизително триъгълните пространства в горната ѝ част са запълнени с по три успоредни вълнообразни тесни ленти, а в другата — с по един луновиден негативен елемент. Третата основна композиция (обр. 7, в) е съставена от свързани висящи, приблизително триъгълни мотиви, от чийто свободен връх излиза спираловиден елемент; мотивите са запълнени с по три успоредни наклонени вълнообразни тесни ленти; по три успоредни вертикални вълнообразни тесни ленти излизат вероятно от всеки спираловиден елемент. Тази основна композиция притежава една специфична особеност — над описания пояс е представено хоризонтално тясно позитивно поле, през което преминава хоризонтална негативна вълнообразна лента. Украсата на неразчлененото столче на гърневидните съдове е представена с един или два хоризонтални пръстена.

Купи. Имат полусферична форма с непрофилирана или слабо профилирана навън устийна част. Вероятно всички съдове са имали ниско кухо столче. Диаметърът на устието варира между 0,16 и 0,30 м.

Орнаменталната схема на купите е тризделна. Подустийната украса е представена от хоризонтална лента от дребна мрежа, с композиция от наклонени успоредни черти или с композиция „венец на плодородието“. Основният орнаментален пояс обикновено е зает от композиция „венец на плодородието“ (обр. 8, а, б, г, е, ж); в един случай приблизително триъгълните пространства в горната ѝ част са запълнени с по три успоредни наклонени вълнообразни ленти, а в друг — с по един негативен луновиден елемент; в два случая между застъпващите се негативни спираломеандри се образува кръгъл позитивен елемент, който е плътен или е изпълнен с едра мрежа. В една основна композиция над пояса на композицията „венец на плодородието“ е нарисувана широка хоризонтална лента, запълнена с наклонени успоредни черти; двата дяла на основната композиция са разделени от тясна хоризонтална лента. Една основна композиция (обр. 8, в) е изградена от свързани висящи, приблизително триъгълни мотиви, от чийто свободен връх излиза малък позитивен спираловиден елемент. Украсата на неразчлененото столче на купите е представена с един или два хоризонтални пръстена, а в един случай — с наклонени успоредни черти.

Паници. Имат обърнатоконична форма, със слабо профилирана навътре устийна част. Поради това, че всички регистрирани съдове са дълбоки, паниците с рисувана украса могат да бъдат описани и като полусферични. Били са поставени върху ниско неразчленено (с едно изключение — двуделно) кухо столче. Диаметърът на устието е между 0,22 и 0,34 м.

Външната орнаментална схема на паниците е двуделна. Основната композиция (обр. 7, а, б; 9 а), която започва от устийния ръб, е изградена от редуването на ъгловидни (в единия случай — гирляндовидни) и лентовидни мотиви — изпълнени с по три успоредни тесни ленти (в един случай — с по две). Украсата на столчето (обр. 7, г, д; 9, а) е съставена от по един или два хоризонтални пръстена или пък (по изключение) с композиция от 4 двуелементни дъговидни мотива. Вътрешната орнаментална композиция на паниците е едноделна. В почти всички регистрирани случаи започващата от устието основна композиция е съставена от свързани висящи, приблизително триъгълни мотиви, от чийто свободен връх излиза спираловиден елемент (обр. 7, а, б; 9, б); мотивите са запълнени с по три успоредни наклонени вълнообразни тесни ленти. Вътрешната орнаментална композиция на две паници е включвала и подустийна украса, но целите схеми остават невъзстановими.

Рисуваната орнаментация на керамичните съдове от Добринище се вписва като комплекс в характеристиката на югозападния вариант на култура Караново I. Заедно с това тя показва и някои особености, между които ще посоча широкото представяне на композицията от приблизително триъгълни мотиви със спираловиден елемент и особено елемента от три успоредни вълнообразни тесни ленти, а също и украсяването на външната страна на паниците изключително с композиция от ъгловидни (вместо гирляндовидни) и лентовидни мотиви.

Общо при разкопките на раннонеолитното селище Добринище бяха установени фрагменти от около 35 ангобирани съда с рисувана украса. Над половината от тях (19) са паници. Купите (11) и гърневидните съдове (5) са в съотношение приблизително 2:1. Количеството на намерените ниски кухи столчета е 14.

● *Обр. 8. Раннонеолитното селище в Добринище. Фрагменти от керамични съдове с бяло рисувана орнаментация (а – ж – купи). Fig. 8 Location du néolite ancien à Dobrinichté. Fragments de recipiens céramiques avec ornementation peinte en blanc (a – ж – de bols)*

● *Обр. 9. Раннонеолитното селище в Добринище. Керамична паница с бяло рисувана орнаментация. Fig. 9. Location du néolite ancien à Dobrinichté. Ecuelle avec ornementation peinte en blanc*

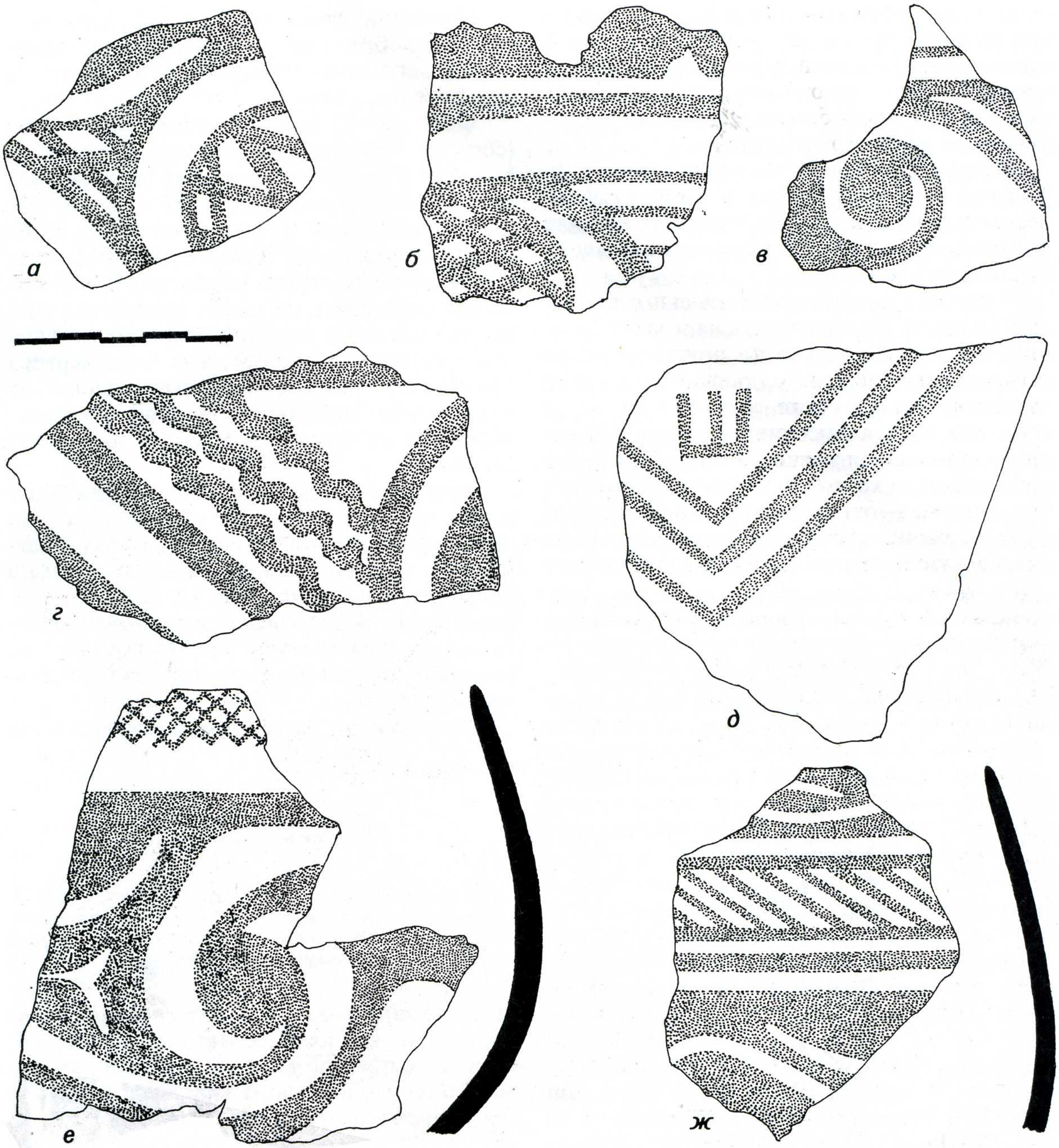

8

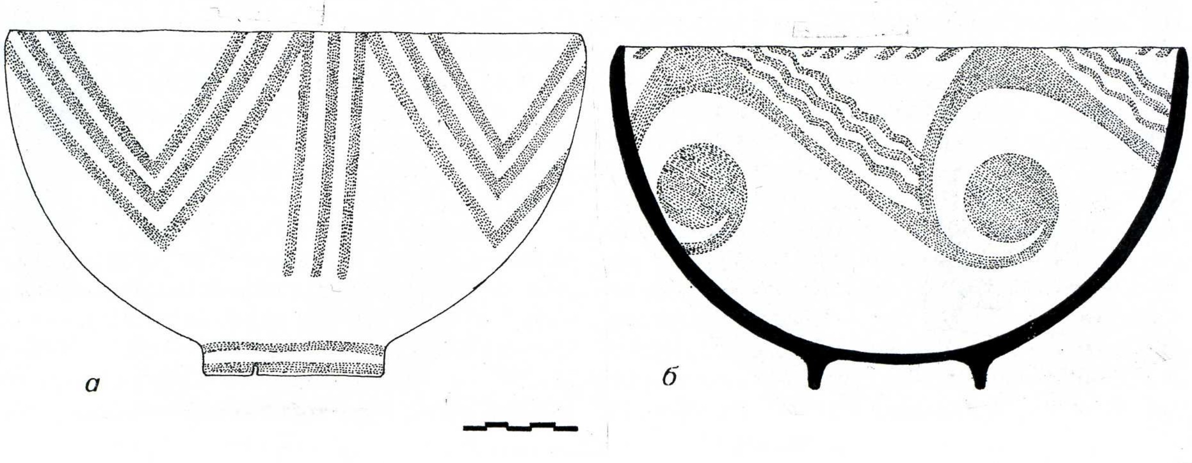

9

Други предмети. В изкопа за къща и при разкопките са намерени фрагменти от 8 керамични предмета, които според нас са свързани с религиозно-митологичната система на древните земеделци и скотовъдци от проучваното селище.

Фрагмент от зооморфна фигура (сонд. 2). Запазена е задната ѝ част с червенокафява неангобирана повърхност. Фигурата е имала дължина около 0,10 м и диаметър на тялото около 0,045 м.

Фрагмент от четиристенен съд с кръгла шия (сонд. 6). От запазената част може да се определи, че съдът е имал почти правилна четиристранна форма с дължина на слабо издутите навън стени около 0,12 м и вероятно такава височина. Отгоре е имал конична, може би невисока шия с диаметър при основата около 0,10 м. Една от стените е била лицева — отгоре тя завършва с релефен фриз; върху нея вероятно е било моделирано някакво изображение. Съдът е изработен от непречистена глина, не е ангобиран, но е изпечен добре; има тъмнокафява до черна грубо загладена повърхност. Стените са сравнително тънки.

Фрагмент от антропоморфен съд (сонд. 3). Принадлежи към горната част на съд със сферично тяло и висока цилиндрична шия (диаметър около 0,08 м). Отгоре тази шия е затворена и е оставен само тесен кръгъл отвор; ръбът между шията и горната ѝ слабо издута страна (с отвора) е заоблен. Съдът е направен от слабо пречистена глина, външната му страна е ангобирана, изпечен е сравнително добре, има бледочервена повърхност. Антропоморфните съдове от този тип са характерни за ранния неолит. Могат да се свържат с култа на Богинята-Майка.

Фрагмент от съд с антропоморфен белег (сонд. 6). Произхожда от голям, вероятно дебелостенен хранилищен съд. Върху фрагмента е запазена долната част от релефно антропоморфно лице (обр. 10, г). Изображения от този тип се срещат в раннонеолитната материална култура. Трябва вероятно да се интерпретират като охранители на съдържанието на съда.

Фрагмент от антропоморфна статуетка

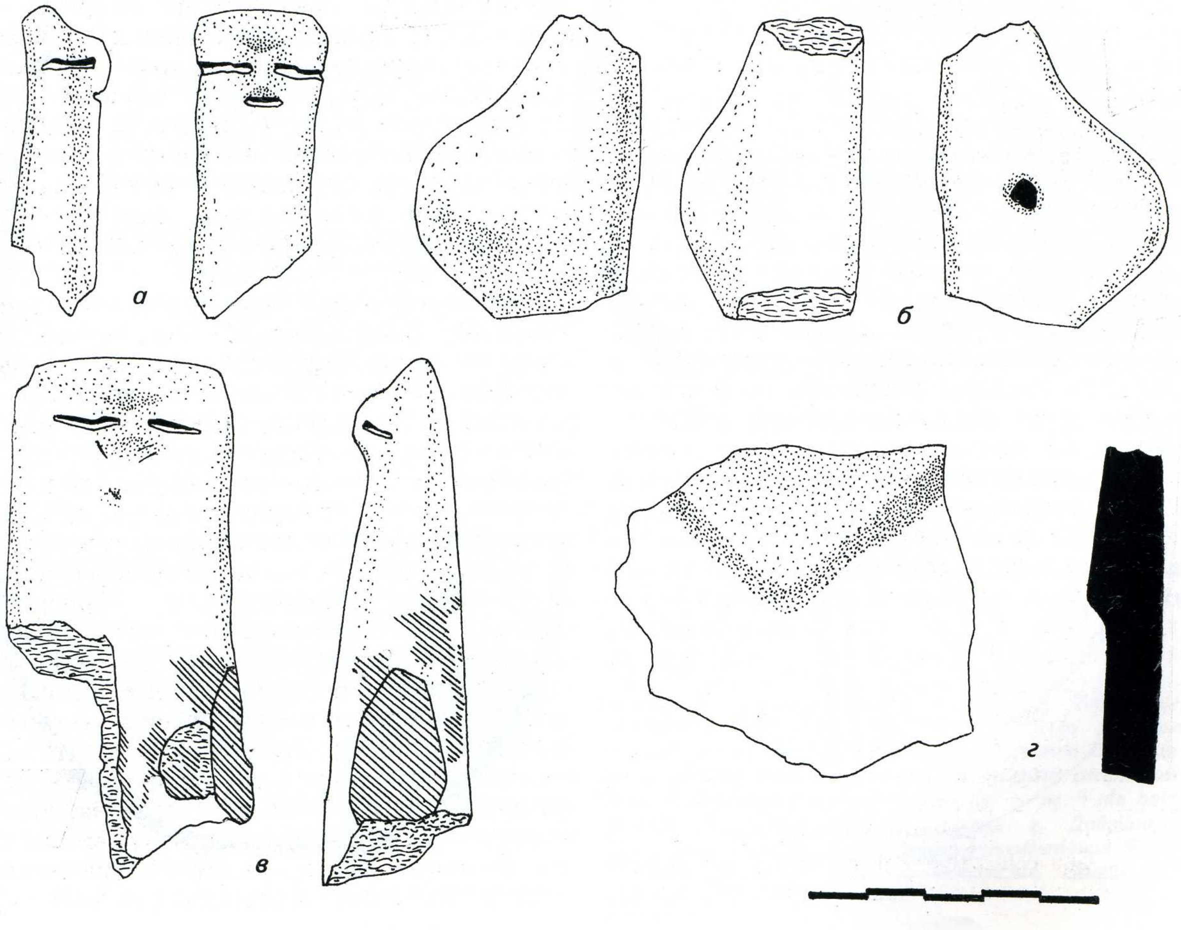

10

● *Обр. 10. Раннонеолитното селище в Добринище. Фрагменти от керамични антропоморфни статуетки (а — в) и от голям керамичен съд с антропоморфен белег (г). Fig. 10. Location du néolite ancien à Dobrinichté. Fragments de statuettes céramiques anthropomorphes (а — в) et d'un grand récipient céramique avec signe anthropomorphe (г)*

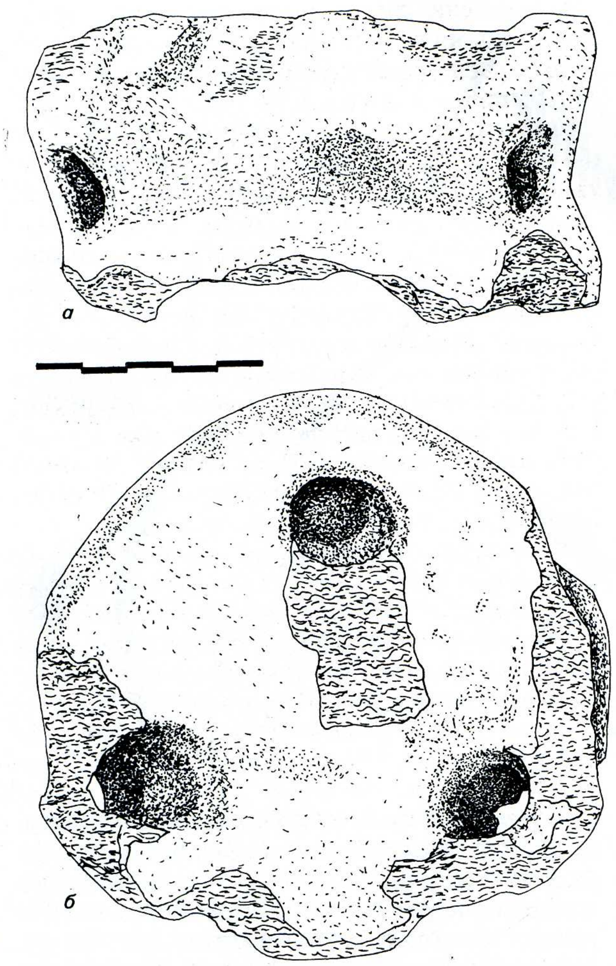

11

● *Обр. 11. Раннонеолитното селище в Добринище. Фрагмент от глава на голяма керамична антропоморфна фигура. Fig. 11. Location du néolite ancien à Dobrinichté. Fragment de tête d'une grande figure céramique anthropomorphe*

(сонд. 6). Запазеният фрагмент (обр. 10, в) представлява горният дял на изправена женска фигура с разширени задни части и плоско моделирана горна половина, с ръце на кръста, представени като странични израстъци. Фигурата е изработена от сравнително добре пречистена глина чрез прилепването на две половинки (по вертикала). Представен е релефният нос, очите — врязани хоризонтални черти, загатната е устата, а под очите е направена по една наклонена към устата резка (вероятно сълзи?). Бюстът и ръцете са прилепени допълнително. Повърхността е добре загладена и тънко ангобирана. В процеса на използване на фигурата ръцете и бюстът са се отлепили. Тогава цялото изображение (може би с изключение на лицевата част) е било обмазано сравнително дебело с бяла боя, включително местата на отчупените части (може би за възвръщане на загубената сила на изображението — има данни, че белият цвят през ранния неолит е свързан с идеята за плодородието). Описваната статуетка е печена вторично след обмазването с бяла боя — не може да се каже дали целенасочено или случайно. Ширината на запазената горна част на фигурата е 0,041 м, а дебелината ѝ — до 0,022 м. Височината на цялото изображение е била около 0,18—0,20 м.

Фрагмент от антропоморфна статуетка (сонд. 7), която принадлежи на гореописания тип (обр. 10, а). Представя най-горната част на тялото, с релефен нос, врязани очи и уста. Изображението е моделирано от добре пречистена глина (поне запазената горна част е моделирана от един къс), покрито е с червена ангоба; изпечено е сравнително добре, но вторично е покрито с бяла боя. Трябва да обърнем внимание на слабо изразените странични разширения в горната част на главата (над очите), които показват принадлежност към края на ранния неолит. Ширината на запазената част на фигурата е 0,025 м, а дебелината ѝ — до 0,015 м. Височината на цялото изображение е била около 0,12—0,14 м.

Фрагмент от антропоморфна статуетка (сонд. 5), която също се отнася към гореописания тип (обр. 10, б). Фрагментът е обаче от средната част на фигурата, моделирана от две половини (по вертикала); представя дясната половина от удебелените задни части с началото на бедрото и талията. На вътрешната страна е наличен отвор от дървена клечка, с която са били прикрепени двата дяла на тялото при неговото моделиране. Статуетката е направена от грубо пречистена глина и е добре изпечена. Следи от ангоба не се забелязват, но вероятно тя е паднала впоследствие. Височината на фрагмента е 0,055 м, а ширината му — 0,032 м.

Намерен е и фрагмент от голяма антропоморфна фигура (обр. 11). Била е изработена от глина с голямо количество растителни примеси. Изпечена е слабо. Фрагментът е явно част от цилиндричната куха глава, която отгоре е била равна, със слабо разширение встрани — като шапка (диам. — около 0,125 м). От горната повърхност под ъгъл 45° спрямо нея са пробити три дупки (диам. около 0,018 м), чиито долни отвори се очертават отстрани, под „шапката“; трите дупки са разположени приблизително равномерно по кръга.

Тъй като селището в Добринище е само едно от няколкото регистрирани и проучвани раннонеолитни селища в долината на Места, мястото му в хронологията на ранния неолит е от особена важност. Веднага трябва да посочим, че сравнението на находките от Добринище с материалната култура на близко лежащото (на 8—9 км)

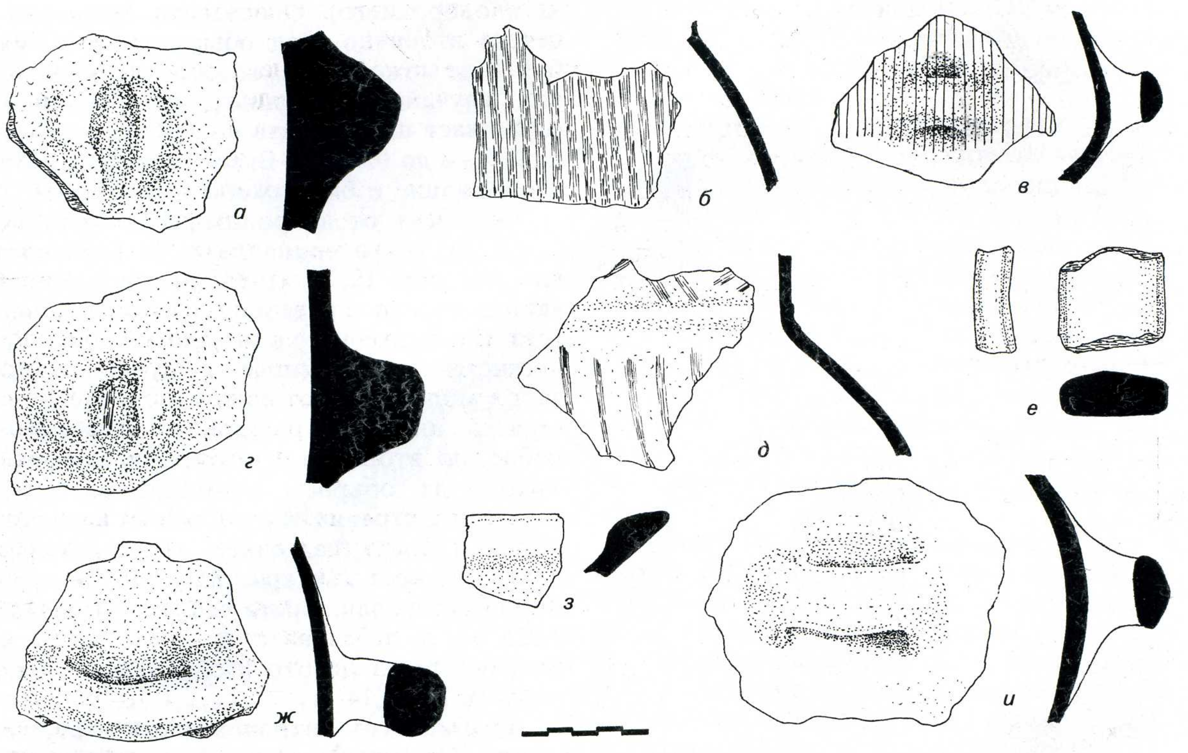

12

● *Обр. 12. Ранненеолитното селище в Добринище. Фрагменти от керамични съдове. Fig. 12. Location du néolite ancien à Dobrinichté. Fragments de récipients céramiques*

ранненеолитно селище край Елешница свидетелства за разновременност. Вече знаем, че Елешница представя първия етап на ранния неолит в района[6]. Явно е, че селището в Добринище принадлежи към по-късен период. Селището при Ковачево лежи в южните подножия на Пирин и при това попада във водосборния басейн на р. Струма (макар и почти на вододела с Места). Част от орнаментацията на рисуваната керамика от неговия най-горен строителен хоризонт обаче намира доста сигурни аналогии в Добринище[7]. За Ковачево досега не са известни радиовъглеродни дати, но според археомагнитните изследвания на подовата замазка от пещ най-горният ранненеолитен хоризонт на това селище трябва да се постави в интервала 5590—5410 г. пр. н. е. (на базата на калибрирани радиовъглеродни дати). Археомагнитното изследване на останки от жилище 1 (сонд. 2) в Добринище позволяват отнасянето на това селище към същия хронологически интервал[8]. Освен това радиовъглеродният анализ на две проби от овъглено дърво[9], произхождащо от стенни колове на постройка 2 (сонд. 2) в Добринище, дава почти покриващи се интервали за датирането на селището — съответно 5610—5497 и 5572—5482 г. пр. н. е. (калибрирани дати). Както става ясно, датировъчните интервали, получени по археомагнитната скала (за Ковачево и Добринище) и по радиовъглеродния метод с допълнителна дендрокалибрация (за Добринище), се покриват частично и ограничават период от няколко десетилетия в края на първата половина на VI хил. пр. н. е. Явно е, че селището в Добринище и най-горният строителен хоризонт на Ковачево са приблизително синхронни и освен това според сега валидната абсолютна хронология на неолитния период в българските земи те трябва да се поставят в края на ранния неолит.

От селището в Добринище произхождат находки, които потвърждават и прецизират неговото хронологическо място. Това са преди всичко фрагменти от керамични съдове.

Намерени са многобройни фрагменти от големи (хранилищни) съдове, чието тяло е снабдено отвън с големи овални в основата си израстъци, разчленени двуделно (обр. 12, а, г). Този тип украсяващи елементи се появява през втората половина на ранния неолит в централнобалканската зона. Събрани са и няколко фрагмента от големи съдове тип ботрос — с гърневидна форма и няколко (обикновено пет) сравнително къси хоризонтални лентести дръжки (обр. 12, и). Също са характерни за втората половина на ранния неолит в Югоизточна Европа. Особено важни са няколко цели и фрагментирани дъговидно извити дръжки с приблизително кръгло напречно сечение; в местата на захващането те са слабо удебелени

(обр. 12, ж). Поставяни са на големи купи или гърневидни съдове. Не са известни в селища от първата половина на ранния неолит. Фрагмент от една голяма вертикална лентеста дръжка (обр. 12, е) свидетелства за датиране към края на ранния неолит.

Фрагмент от голяма и дълбока тънкостенна купа показва, че поне горната ѝ половина е била украсена с вертикални канелюри, напомнящи тип плисе (обр. 12, б). Повърхността на съда не е ангобирана. Първоначалният цвят е изгубен при вторично изпичане на фрагмента, но вероятно е бил тъмен. Фрагмент от плитка разлата паница има удебелена отвътре устийна част (обр. 12, з). По типологическите си особености този съд би трябвало да се причисли към средния неолит, но начинът на изработка и техниката на изпичане (кафявочерен цвят отвътре и кафявочервен отвън) се отнасят към раннонеолитната традиция. Интерес предизвиква фрагмент от биконична купа със заоблен среден ръб, по който са разположени (четири?) вертикални вкъжести дръжки; горната половина на купата е чернокафява, а долната — червенокафява (обр. 12, в). По формата на тялото, по вкъжестите дръжки и по специфичното двуделно цветово разчленяване на съда той би могъл да бъде отнесен към типа black topped и съответно да бъде датиран в средния неолит. Техниката на изработка и специфичните оттенъци на черната и червената повърхност на съда обаче не позволяват отделянето му от раннонеолитния керамичен комплекс. Намерен е устиен фрагмент от биконична купа с черна излъскана повърхност и подчертан среден ръб, а също и фрагмент от биконична паница със сивокафява добре загладена повърхност. И тези съдове типологически могат да се отнесат към средния неолит, но по фрагментите се разпознава раннонеолитната технологическа традиция. Накрая трябва да обърнем внимание на фрагмента от глава на голяма антропоморфна фигура с равна горна повърхност и три наклонени дупки, които започват от тази повърхност (обр. 11); тези две особености са характерни за средчонеолитната пластика в централнобалканската зона.

Представихме всички елементи на материалната култура от Добринище, които могат да помогнат за една по-сигурна датировка. Първата част от тях насочват към втората половина на ранния неолит, а втората част недвусмислено свидетелства за датирането на селището в Добринище към финала на ранния неолит в централнобалканската зона. Тази констатация, направена върху анализа на конкретните материални останки, се покрива напълно с резултатите от инструменталните проучвания.

В културно отношение селището в Добринище се отнася към югозападния вариант на култура Караново I, който е проучен още в селищата Ракитово, Елешница, Ковачево и Белица.

---

[1] Селището беше регистрирано през лятото на 1984 г. по сигнал на инж. Славчо Пумпалов от Добринище. Пръстта от изкопа за къща на К. Калайджиев (около 60 кв. м) беше пресята от учениците в кръжока по история, ръководен от учителката Мл. Радева. Събраните тогава материали заедно с резултатите на спасителните разкопки са предмет на настоящата публикация, в която уводната част и частта за оръдията на труда са написани от Мл. Радева, а останалият текст — от В. Николов. Границите на селището, обозначени върху плана (обр. 1), са очертани след многобройни разговори със собствениците на парцели в района и въз основа на техните наблюдения при извършването на различни изкопни работи през последните три десетилетия (преди това местността е била заета от ниви).

[2] Разкопките, ръководени от В. Николов, с участието на Мл. Радева бяха финансирани от кметството на с. Добринище. За помощта при организирането им благодарим на Славчо Пумпалов и Асен Дамянов.

[3] Сондажите бяха разположени, както следва: сондаж 1 — в двора на П. Бачев (размери 4×4 м); сондаж 2 — в южната половина на двора на Сл. Милушев (размери 9×4 м); сондаж 3 — в двора на Ив. Тосков (размери 3×2 м); сондаж 4 — в двора на здравната служба (размери 5×4 м); сондаж 5 — в северозападния ъгъл на двора на Сл. Милушев (размери 7×5 м); сондаж 6 — в двора на Цв. Григоров (размери 5×4 м). Разполагането на сондажите е определено въз основа на предварителната информация за обхвата на селището, за евентуални ненарушени участъци от културния пласт и в зависимост от съгласието на собствениците на парцелите. На всички стопани, които разрешиха провеждането на разкопки в дворовете им, сърдечно благодарим.

[4] За първи път изпечени подове на раннонеолитни постройки бяха констатирани през 1984 г. при разкопките на раннонеолитното селище в м. Делниците край с. Елешница (вж. В. Николов, К. Масларов. Древни селища край Елешница. С., 1987), но достатъчно аргументи в полза на тезата за прилагането на тази техника бяха събрани при проучването на голямото раннонеолитно жилище в Слатина — София (вж. V. Nikolov. Das frühneolithische Haus von Sofia—Slatina. Eine Untersuchung zur vorgeschichtlichen Bautechnik. — Germania, 67, 1989, 1, 39—42), а също и на други постройки от това селище. Много е вероятно по климатични причини изпичането на подовете да е прилагано предимно в централната част на Балканския полуостров.

[5] За този тип съдове вж. В. Николов. Неолитни керамични съдове за приготвяне на храна. — Българска етнография, 1987, 2, 29—35.

[6] V. Nikolov. Zu einigen Aspekten der Kultur Karanovo I. — In: Tell Karanovo und das Balkan-Neolithikum. Salzburg, 1989, p. 29.

[7] Според лични наблюдения на рисуваната керамика, събрана при разкопките на българо-френската експедиция.

[8] Археомагнитните изследвания са на ст. н. с. Мери Ковачева. Благодарим и за получената непубликувана информация.

[9] Изследвания в Берлинската лаборатория: Bln-3785 — 6650±60 bp; Bln-3786 — 6610±50 bp. Съобщени са на В. Николов от г-н Кнут Расман с писмо от 20.01. 1989 г.

Etude par sondage de la localité du néolite ancien à Dobrinichté, département de Razlog

V. NIKOLOV, ML. RADÈVA

(Résumé)

Les vestiges de la localité du néolite ancien se trouvent sur le territoire du village actuel Dobrinichté, au pied nord de la montagne Pirine, près d'une source termale. Six sondages furent effectués en 1987 sur une surface d'environ 130 m². Dans deux (avec surface de 56 m²) une couche culturelle fut établie d'une épaisseur d'environ 0,75 m; elle englobe les vestiges d'une petite localité, qui a existé sur cette place au bout du néolite ancien.

Le sondage 2 a permis de régistrer les vestiges d'une maison, orientée probablement vers les quatre directions du monde. Le plancher en poterie battue, posé sur un poutrage en bois, est faiblement cuit au cours de la construction de la maison. Les restes sur lui d'un four, d'un foyer, d'un grenier et d'une meule à bras furent établis. Dérière le four une construction fut étudiée — probablement un dépôt. Autour de la mur ouest du bâtiment se trouve un drainage de petits cailloux.

Les vases céramique nonengobées présentent les formes typiques pour le Néolite ancien. Une partie des récipients nonengobés (bols, poterie, écueilles) est recouverte d'ornements peints avec peinture blanche.

Les fouilles ont permis de trouver des fragments d'une statuette zoomorphe et de trois statuettes anthropomorphes, un fragment de vase céramique anthropomorphe, ainsi qu'une partie de la tête d'une grande figure anthropomorphe.

Les analyses du laboratoire de Berlin ont donné deux dates radiocarboniques à partir du bois carbonisé (voir note 9) et les données de l'analyse archéomagnétique place la localité au bout de la première moitié du VIe millénaire a. n. ère (dates calibrées).

D'après sa culture la localité est rapportée à la variante sud-ouest de la culture Karanovo I, qui est étudiée aussi dans les localités Rakitovo, Elechnitza, Kovatchèvo et Belitza.

Разпространение на т. нар. „пастирска керамика“ в България

СТЕФКА АНГЕЛОВА, ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

В края на 60-те години М. И. Артамонов очерта основните характеристики на т. нар. „пастирска култура“[1]. Доказателствата му са добре известни, за да трябва да ги повтаряме. Ще припомним само, че той свърза културата с кутригурите, които според него са част от прабългарите. В друга работа на изтъкнатия съветски учен, писана по същото време, но обнародвана едва напоследък, се доуточнява, че в кутригурското обединение освен самите хуни-кутригури и придошлите от Азия тюрки са влизали угри, иранци, германци и други етнически групи, формирали по същество един нов етнос — този на тюрко-българите[2]. Материалните останки от кутригурите показват специфични етнографски признаци, един от които е керамиката. М. И. Артамонов обръща особено внимание на факта, че аналогична керамика е добре известна в Дунавска България, където прониква с българите-кутригури в 70-те години на VII в.

Пастирската керамика е определена от Д. Т. Березовец като „салтоидна“, като се посочва, че най-активният център, от който се разпространява, е Пастирското градище, обитавано от смесено славянско и българско население. Важен е изводът на автора, че пастирската керамика изчезва от славянските паметници по Днепър в VIII в.[3]

В рецензия П. Н. Третяков аргументирано се противопоставя на тезата на М. И. Артамонов, като доказва, че не съществуват достатъчно основания за обособяване на отделна пастирска култура. В сочените от М. И. Артамонов признаци той е склонен да вижда археологически доказателства за присъствие или съвместен живот на славянски и неславянски елементи на територията на разпространение на славянската пенковска култура[4]. Схващанията му се поддържат от И. П. Русанова и В. В. Седов[5]. А. Т. Смиленко смята Пастирското градище за своеобразен занаятчийски център, от който се разпространяват ред изделия по Среден и

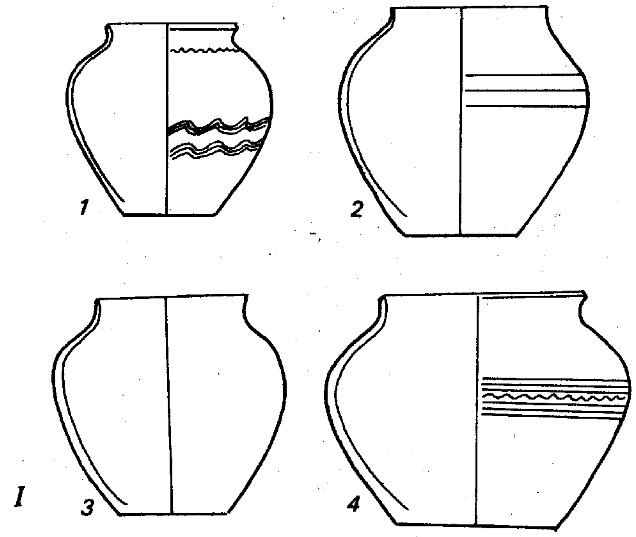

● *Табл. I. Съдове от Пастирското градище: 1) по А. Т. Смиленко; 2, 3) по М. И. Артамонов; 4) по О. М. Приходнюк. Tabl. I. Récipients de la localité Pastyr: 1) d'apreѐ A. T. Smilenko; 2, 3) d'apreѐ M. I. Artamonov; 4) d'après O. M. Prihodniouk*

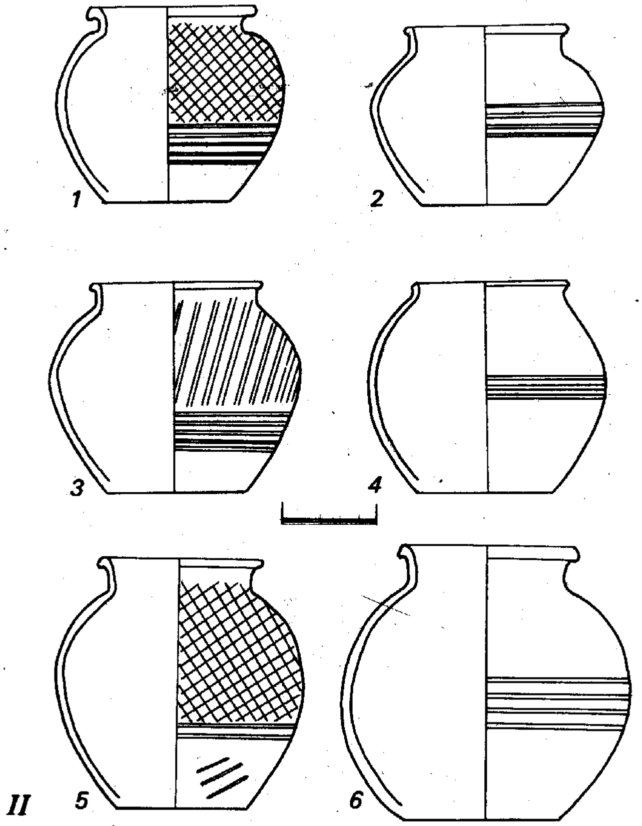

● *Табл. II. Пастирска керамика от България: 1–3) некропол при Бабово; 4–6) некропол при Гарван-1. Tabl. II. Céramique pastyr de Bulgarie: 1–3) neќropole preѐ de Babovo; 4–6) nécropole preѐ de Garvan-1*

Южен Днепър и Южен Буг. Въз основа на метални изделия и вносни черноморски амфори го датира в VI—VII в.[6] О. М. Приходнюк посочва, че ако при някои кани от Пастирското градище може да се установи връзка със салтовската керамика, то гърнетата са съвсем необичайни за нея и по всяка вероятност представляват развитие на черняховски форми[7].

За съжаление информацията върху т. нар. „пастирска керамика" е все още много оскъдна. Авторите се позовават преди всичко на материали от разкопките на М. Ю. Брайчевски[8]. Липсва пълна публикация и какъвто и да било сериозен опит за типологично и техническо изследване. От повърхностните и често противоречиви описания трудно може да се получи представа дори за пълния асортимент на изработваните на Пастирското градище и подобните му занаятчийски центрове изделия. Тук задължително трябва да се направи уговорка, че направените на ръка пенковски гърнета със заоблени рамене и най-голямо разширение в средата на тялото независимо от произхода си се разпространяват през втората половина на VI в. до Средна Европа и на Балканите до Пелопонес и очевидно са една от иманентните характеристики на антите[9]. Сред ръчната керамика по западния бряг на Днепър в степната област е разпространена и една друга ръчно изработена керамика, която трудно може да бъде обединена в един тип. Аналогични на формите от Днепър се срещат в Крим и са изследвани в последно време от И. А. Баранов[10]. В областта между реките Серет и Днестър и в Мунтения са обособени като тип Чурел. Разпространението им достига до Среден Дунав[11]. Произходът им все още не е достатъчно ясен.

В настоящата работа употребяваме понятието „пастирска керамика" само за висококачествените занаятчийски изделия, при които преобладаващи форми са гърнетата с големи и средни размери, високи прави или наклонени шийки и прав и заоблен устиен ръб (табл. I). Най-големият диаметър е равен на височината, а дъната са по-тесни от устията. Украсата е комбинирана от врязани и излъскани линии, порядко се срещат релефни ленти. Изработени са на ръчно грънчарско колело от пречистена глина и имат сив цвят. Рядко се посочват други форми — кани и паници.

Видимо пастирската керамика е произвеждана от специализирани занаятчии. Колкото и спорно да е датирането на самото Пастирско градище и особено горната граница, две съображения позволяват да се приеме, че в последните десетилетия на

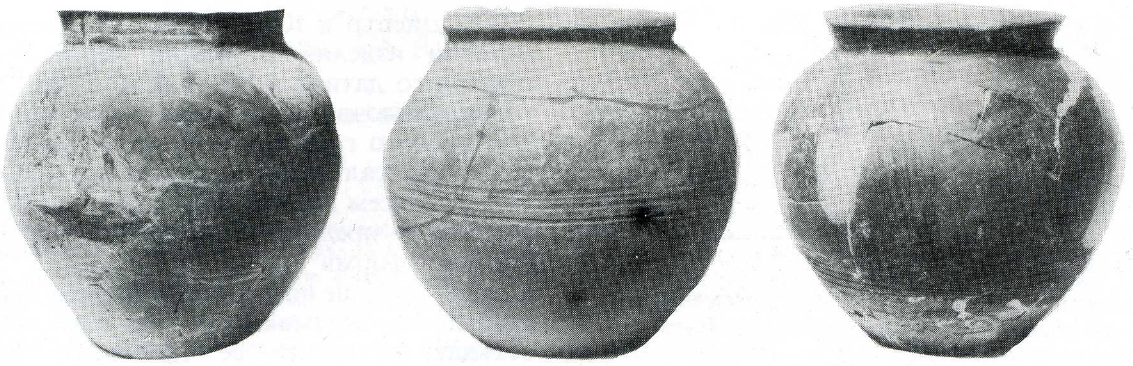

1—3

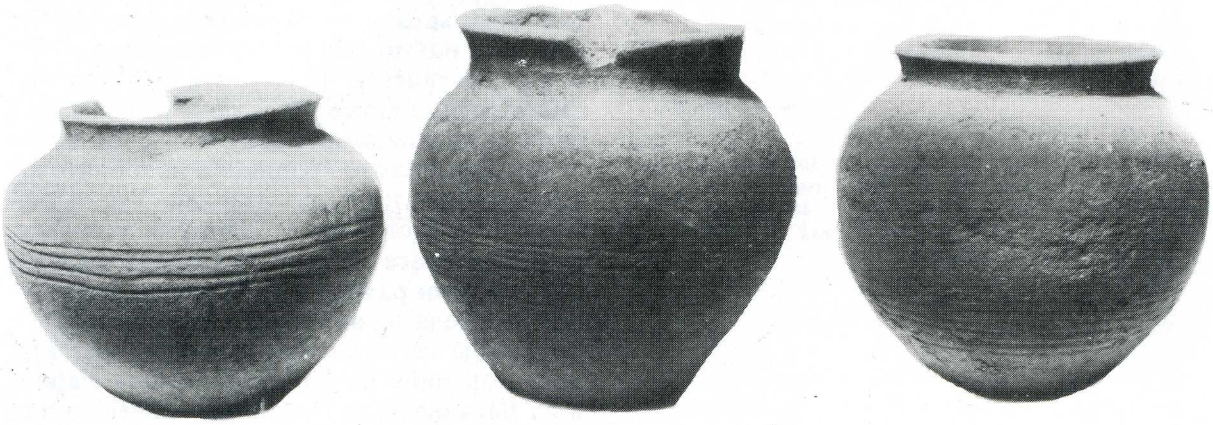

4—6

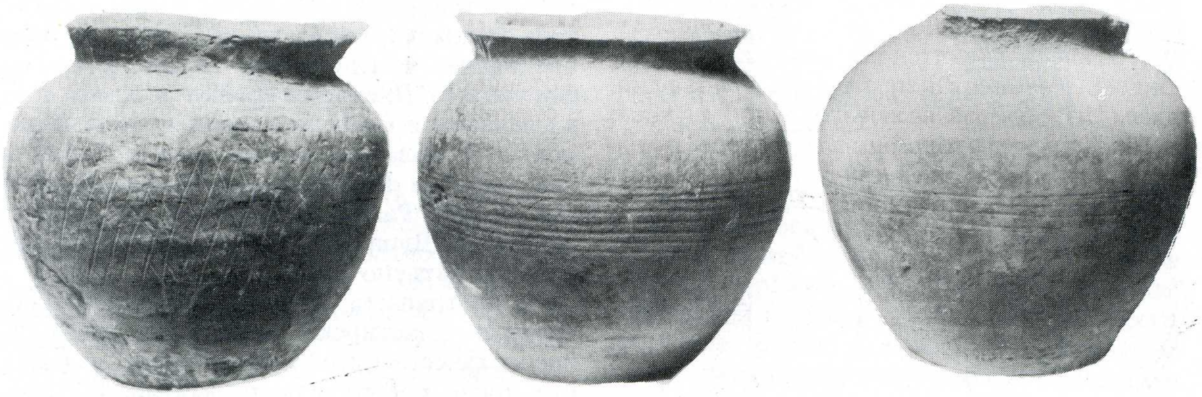

8—10

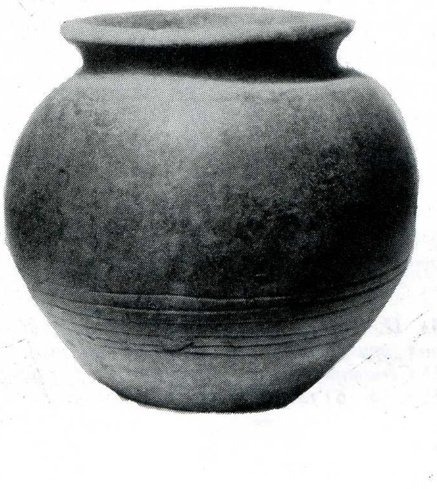

7

● *Обр. 1—3. Гробове № 11, 40 и 74 — Гарван-1. Fig. 1—3. Tombes No 11, 40 et 74 — Garvan-1*

● *Обр. 4—6. Гробове № 13, 22 и 40 — Бабово. Fig. 4—6. Tombes No 13, 22 et 40 — Babovo*

● *Обр. 7. Разрушен гроб — Бабово. Fig. 7. Tombe détruite — Babovo*

● *Обр. 8—10. Гробове № 38, 57, 58 — Юпер. Fig. 8—10. Tombes No 38, 57, 58 — Juper*

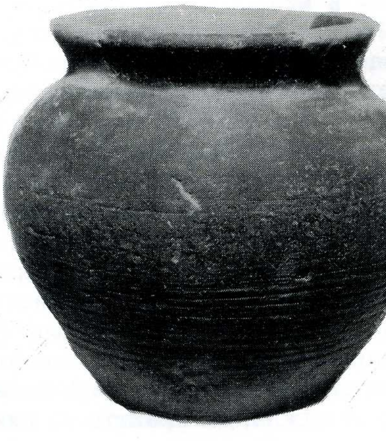

11

● *Обр. 11. Съд от двуобредния некропол при Топола.*
Fig. 11. Récipient du nécropole a`double rite prеs̀ de Topola

VII в. настъпва срив в дейността на този производствен център: 1. Част от занаятчиите, а вероятно и от останалото население се изтегля на левия бряг на Днепър, където се формира Волинцевската култура[12]. 2. Друга група, както предположи М. А. Артамонов, се изтегля на Долен Дунав с прабългарите на Аспарух. Тезата на М. И. Артамонов, изказана най-общо, намира потвърждение в отдавна познати материали от Долен Дунав, които се нуждаят от преосмисляне. Това е основната цел на предлаганото изследване.

Картирането на находищата на т. нар. „пастирска керамика“ показва, че тя е разпространена в Североизточна България и в Северна Добруджа (Румъния). Цели съдове се откриват в некрополите с трупоизгаряне Гарван-1 (обр. 1—3, Табл. $\text{II}_{4\text{-}6}$), Бабово (обр. 4—7, Табл. $\text{II}_{1\text{-}3}$), Юпер (обр. 8—10), Плиска — могила XXXIII, Търговище, Разделна и Блъсково[13]. В Северна Добруджа се среща в некрополите с трупоизгаряне при Кастелу, Сату Ноу-1, Гърлица — Остров[14]. По-рядко се среща в двуобредни некрополи — Налбант (Северна Добруджа), Бдинци и Топола[15] (обр. 11). От тях произхождат единични, но доста характерни съдове. Фрагментирана пастирска керамика е намерена в селищата при Попина — Джеджови лозя, Гарван, Нова Черна, Преслав[16] и Силистра. Единствената засега находка от Южна България е фрагмент от устие на гърне от Пловдив[17]. В посочените комплекси се откриват преди всичко гърнета. Те са със средни и големи размери (височ. 0,30—0,28 и диам. 0,30—0,28 м). Раменете са широки и заоблени, най-голямото разширение е близо до средата на съдовете, откъдето започва стесняване в долната половина. Дъната винаги са плоски и по-тесни от устията. Изработени са на ръчно грънчарско колело от чиста глина, добила след изпичането сив, сивожълт или сивочерен цвят. Украсени са с врязани ивици, канелюри и излъскани отвесни, коси линии или ромбовидна мрежа. Някои са само загладени по механичен начин. Различават се от гърнетата от Среден Днепър по късите шийки и пръстеновидно удебеленото устие. Най-близки морфологично и по техника на изработване и орнаментация са фрагментите от юртообразните жилища от Нова Черна[18] и тези от Силистра и Пловдив.

Пастирската керамика се открива в затворени комплекси — гробове и опожарени жилища. Заедно с нея се срещат и други съдове. В некрополите с трупоизгаряне Гарван-1, Гърлица — Остров и Бабово се намира и керамика, изработена на ръка. В публикацията за Бабово няма описание на тази керамика. Липсват и илюстрации[19]. Ясна е керамиката от некрополите Гарван-1 и Гърлица — Остров, която се отнася към познатия от румънската литература тип Хлинча-I[20]. Същата е намерена и в двуобредния некропол при Налбант, където се срещат и гърнета с врязана украса от песъклива глина, изработени на ръчно грънчарско колело[21]. Съчетание на различни по технически характеристики съдове е засвидетелствувано и в двете опожарени юртообразни жилища в Нова Черна[22]. Близостта на керамиката на ръка и на колело с врязана украса от Попина, Гарван, Нова Черна, Гърлица — Остров и Налбант е безспорна. Най-близките ѝ паралели произхождат от областта между реките Серет и Днестър, където е засвидетелствувана и пастирска керамика още през втората половина на VI в[23]. Керамиката на колело с врязана украса, отнасяна от И. А. Рафалович към VIII—IX в., се появява по-рано в тази зона, както показва византийска монета на Маврикий Тиберий, препечатана през 621—626 г. при император Ираклий, намерена в едно от славянските селища под градището Алчедар[24]. Що се отнася до появата на етническата група Налбант — Попина — Гарван на юг от р. Дунав, чиито местоживелища се локализират в близост до реката, още навремето допуснахме, че тласък за тяхното придвижване от Молдова на юг е раздвижването и преселването на прабългарите[25]. В полза на тази късна дата говори отсъствието на лъчеви или византийски фибули с подвито краче от широка метална пластина, които са чести находки на север от Дунав до средата на VII в. В етническо отношение групата е смесена и пряко указание за това е съчетанието на керамиката от тип Хлинча-I с пастирска керамика, юртообразните жилища в Нова Черна и особено биритуализмът в некропола при Налбант.

Некрополите с трупоизгаряне, в които се среща и пастирска керамика, досега са датирани най-общо и предимно по исторически данни. Докато крайната дата, свързана с приемането на християнството, може да се счита относително сигурна, определянето на началната дата и вътрешната хронология трябва да бъде извършено въз основа на датиращите вещи в некрополите. Много важни са накитите. Едни от тях се използуват продължително време на широка територия, като напр. обикновените отворени халки, обиците с есовиден край, халките със спираловидни висулки. Последните имат две разновидности, едната от които, намерена в некропола Сату Ноу-1, със спирала от плосък тел е ограничена във времето. Най-близките ѝ паралели са обиците от некропол № 2 при Братей, датиран в VII—VIII в.[26], както и в аварски и аваро-славянски некрополи в Карпатската котловина[27]. Една обица от Гарван-1, състояща се от проста халка с нанизано топче, съставено от две кухи полусфери, има ред паралели сред славянски паметници от VII—IX в.[28] Разновидности са познати от Карпатската котловина[29]. Обици, състоящи се от халка с издатък с топче от две кухи полусфери и висулка от три кухи сфери, са известни от некропола в Сату Ноу-1. Идентични типове са намерени в гробове от двуобредните некрополи при Черна, Топола, Кюлевча и Галиче[30]. Познати са от гробове от VII—VIII в. на карантанските славяни[31] и салтово-маяцките некрополи, датирани от средата на VIII — средата на IX в.[32] Форми за отливане на такива обици са открити в Крим[33]. От некропола при Гърлица — Остров са известни две сребърни обици с луници и по три гроздовидни висулки. Те са византийски по произход, но проникват през VI—VII в. сред населението по Среден Дунав, както се вижда от находките от Кестхей[34].

Некрополът Сату Ноу-1 прави впечатление и с някои други накити: гривни, полусфера във вид на розета, торква, пластина от диадема и пръстен[35]. Метални отворени гривни се срещат в Европа често през VII—VIII в.[36] На тази дата не противоречи и полусферичната розета. Подобни полусфери са намерени в некропола при Гарван-1[37], както и в двуобредния некропол при Хитово, където се изяснява и предназначението им[38]. Торкви, подобни на тази от Сату Ноу-1, съставени от два усукани метални тела, се срещат сред волинцевските паметници[39]. Срещат се и в аварски и аваро-славянски некрополи, където появата им се поставя в началото на VII в., в средата на VIII в. престават да се използуват[40], за да се появят едва в края на X — началото на XI в. сред паметници от т. нар. „тип Бело бърдо“[41].

В некрополите Сату Ноу-1, Гърлица — Остров и Гарван-1 са открити бронзови и железни пръстени[42]. По аналогии пръстенът със сфера от Гарван-1 може да бъде датиран в VII—VIII в.[43], докато тези от Гърлица и Сату Ноу-1 имат по-широк хронологически диапазон — VII—IX в.[44] Бронзовата фалера от Гърлица — Остров има аналогии в аварски и аваро-славянски некрополи[45].

Както се вижда, датирането на някои от посочените накити подкрепя изказаното от нас предположение за появата на пастирската керамика на Долен Дунав в края на VII в. Освен гърнета в некрополите Разделна и Кастелу са намерени и други форми — кани, паници, котел[46]. В тях отсъства ръчната керамика от тип Хлинча-I. При пастирските гърнета се наблюдава удивително еднообразие както по отношение на морфологичните им характеристики, така и в орнаменталните схеми. Този факт може да означава, че във всички тези некрополи пастирската керамика е произвеждана от специалисти занаятчии, съхранили в продължение на няколко столетия формираната на Среден Днепър керамична традиция. Очевидно изходната територия за разпространение на групата Налбант, Попина и Гарван може въз основа на специфичната керамика, наричана Хлинча-I, да бъде очертана по-лесно. Групата, която условно наричаме Кастелу — Разделна, въпреки общите елементи в погребалния обряд не е идентична. Синтез на дългогодишните наблюдения на Д. Ил. Димитров е изводът му за присъствие на пастирско-пенковско население на Долен Дунав в началото на VIII в. Тогава според него се създават условия за въздействие на пастирските керамични традиции върху керамичното производство на уногундурите по двата бряга на реката[47].

Засега в нито едно селище и некропол в Североизточна България и Добруджа след края на VII в. не е намерена ръчна пенковска керамика. Керамиката от песъклива глина с врязана украса, която съпровожда пастирската, е твърде разнообразна по морфологични признаци, за да бъде обяснявана само с влиянието на салтовската кухненска керамика, дори и да допуснем, както неведнъж сме правили, че тя има свои, независими от аланската, пътища на развитие. Последното само доказва, че обвързването ѝ с датировките на салтовската керамика е неоправдано. Влиянието на пражките и пенковските ръчни съдове върху песъкливата керамика с врязана украса е безспорно, макар и да изисква допълнително прецизно изследване. Между групата Кастелу — Разделна и пенковско-пастирските паметници съществуват и ред сходства, които ни насочват да търсим произхода им именно в зоната на Среден Днепър. На първо място, това е обредът на трупоизгарянето, доколкото биритуализмът все още не е доказан, ако и да е практикуван на запад от Среден Днестър още през VI в.[48] На второ място, е сходната „пастирска" керамика. В некрополите Разделна и Търговище са намерени обици, луновидно разширени в долния край на кръжилото, където е прикрепена звездовидна висулка[49]. В литературата са познати като „пастирски" тип. Етническата принадлежност на групата Кастелу — Разделна не е изяснена докрай. Ако изхождаме от географското разпространение на паметниците, би трябвало да ги свържем със северите, чиято роля в образуването на българската държава е добре известна[50]. М. И. Артамонов допусна, че северите са били тясно свързани с кутригурите и останките от тях са асимилирани от славяните по левия бряг на Днепър, където през VII—VIII в. възниква Волинцевската култура[51]. Изследването на С. Юренко върху тази култура показа, че в нея се съхраняват пастирско-пенковски елементи в керамиката, в характеристиките на костюма и ред други етноопределящи признаци. Не е без значение да се отбележи, че Волинцевската култура се смята свързващо звено между пенковската (антската?) и роменската, приписвана на летописните северяни[52]. Съображенията на С. Юренко би трябвало да са валидни и при интерпретацията на групата Разделна — Кастелу, макар и на Долен Дунав да възниква нова обстановка, която не може да не влияе върху културния облик на настанените тук славяни. Трудностите произтичат от обстоятелството, че анализът на писмените извори довежда до заключението, че северите обитават Североизточна България и Добруджа още преди образуването на българската държава. Около 767 г. те се споменават още веднъж във връзка с поход на византийците в земите им и отвличането на вожда им Славун в плен[53]. Явява се едно противоречие, поточно несъответствие, между установената по археологически данни дата на масовото славянско заселване в Североизточна България и Добруджа и хронологията на тези събития по писмени извори. Това несъответствие не може да бъде премълчавано, а и едва ли може да бъде обяснено с недостатъчни проучвания или непрецизни датировки. Факт, който не предизвиква съмнение, е частичното проникване и усядане на антски групи в тези райони през втората половина на VI в. С тези събития трябва да свържем появата на пастирското гърне в Силистра, намерено в северозападния участък на крепостната стена в ранновизантийски пласт с амфори от VI — нач. на VII в. Ситуацията, при която е намерен пастирският съд в Пловдив, не е така ясна. В последните години тук е намерена славянска лъчева фибула, която също може да се датира в началните десетилетия на VII в. За съжаление не съществува никаква връзка между пенковско-пастирските находки от VI — нач. на VII в. и описаните по-горе комплекси с пастирска керамика от края на VII—IX в.

Сложен е и въпросът за датирането и интерпретацията на двуобредните некрополи Бдинци и Топола, откъдето също са познати немалък брой, при това сходни с тези от некрополите с трупоизгаряне, пастирски гърнета. Най-вероятно тези паметници отразяват взаимното проникване на елементи на материалната култура като следствие от интеграционните процеси между различните племенни групи на Долния Дунав в края на VII в.

Изложените тук проблеми са малък принос към изясняване сложните етногенетични процеси в началото на ранното средновековие в България.

---

[1] **М. И. Артамонов.** Етническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура. — Археология, XI, 1969, 3, 3—8.

[2] **М. И. Артамонов.** Первые страницы русской истории в археологическом освещении. — СА, 1990, 3, с. 274.

[3] **Д. Т. Березовец.** Славяне и племена салтовской культуры. — В: Славяните и средиземноморският свят VI—XI в. С., 1973, 272—273.

[4] **П. Н. Третьяков.** Что такое пастирская культура? — СА, 1971, 4, 102—113.

[5] **И. П. Русанова.** Славянские древности VI—VII вв. М., 1976, с. 98; **В. В. Седов.** Происхождение и ранняя история славян. М., 1979, с. 121.

[6] **А. Т. Сміленко.** Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). Київ, 1975, с. 94 сл.

[7] **О. М. Приходнюк.** Археологічні пам'ятки Среднього Придніпров'я VI—XI ст. н. е. Київ, 1980, с. 103, 107.

[8] **М. Ю. Брайчевский.** Работы на Пастирском городище в 1949 г. — КСИИМК, 1951, 36, с. 162, обр. 47; Нові разкопки на Пастирьскому городище. — АП, 1955, 5, с. 73, табл. I, обр. 5; Исследование Пастирского городища в 1955 г. — КСИАУ, 1957, с. 95 сл.

[9] **В. В. Седов.** Цит. съч., 127—128; **P. Aupert.** Céramique slave à Argos (585 Ap. J.-C.). — Etudes Argiennes. — BCH. Supl. VI, 1980, p. 388, Fig. 3.

[10] **И. А. Баранов.** Таврика в эпоху раннего средневековья. Киев, 1990, с. 92, рис. 29_4.

[11] **С. Ангелова.** Традиции в прабългарската керамика на Североизточна България (VII—IX в.). — ГСУ. Иф, 74, 1982, с. 42.

[12] **С. П. Юренко.** Днепровское лесостепное левобережье в VII—VIII вв. н. э. (Волынцевская культура) Автореферат. Киев, 1983, с. 10.

[13] **Ж. Н. Въжарова.** Славяни и прабългари по

данни на некрополите от VI–XI в. С., 1976, 14–76, обр. 6_2, 12_8, 13_9, 15_6, 17_2, 20_1, 25_2, 27_1, $28_{2,5}$, 31_9, 32_1, 34_{14}, 37_{6-8}, 39_5, 40_{1-4}, $41_{2,4,5}$, $42_{1,3}$, $43_{1,5,6}$; С. Георгиева. Разкопки на могили XXXIII и XXXII в Плиска. – ИАИ, XX, 1955, с. 23, обр. $18_{3,4}$, с. 24, обр. 19_4; Ст. Станилов. Ранносредновековен некропол в град Търговище. — Векове, IV, 1975, 5, с. 74, обр. $1_{2,3}$; Ил. Д. Димитров. Некрополът при гара Разделна. — ИНМВ, XIV (XXIX), 1978, табл. V_4, $VI_{1,3,10}$, VII_2, $VIII_{1,11}$, IX_2, $X_{7,8,11}$, $XI_{5,9,12}$, $XII_{7,9}$, $XIII_{10,12}$, $XIV_{2,3,10,12}$; Ранносредновековен некропол при с. Блъсково, Варненски окръг. – ИНМВ, III (XVIII), 1967, с. 129, 131, обр. $11_{а-в}$.

[14] A. Rădulescu, M. Harţuchi. Cimitirul feudal – Timpuriu de la Castelu. Constanţa, 1967, Pl. III_2, VI_{18}, VII_{62}; I. Barnea. – St. Ştefanescu. Din istoria Dobrogei. Bucureşti, 1971, III, p. 38, fig. 7_{2-4}; C. Cîrjan. Necropola de epoca feudal timpurie de la Gîrliţa - Ostrov. – Pontica, 2, 1969, p. 122, fig. 20.

[15] G. Simion. Necropola feudal-timpuria de la Nalbant (Judeţul Tulcea). – Peuce, II, 1971, p. 237, pl. IX_2; Ж. Въжарова. Двуобряден езически некропол край с. Бдинци, Толбухински окръг. – ИНМВ, XVII (XXXII), 1981, табл. IX_2. Некрополът при с. Топола, Каварненско, е в процес на проучване.

[16] Ж. Н. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи VI–XI в. С., 1965, с. 77, обр. 47, с. 82, обр. 51; Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг VI–XI в. С., 1986, с. 90, обр. 74_3, с. 116, обр. 110_5, с. 119, обр. 115_6, с. 122, обр. 119_{10}, с. 125, обр. 122_4; Ат. Милчев, Ст. Ангелова. Археологически разкопки и проучвания в местността „Калето“ при с. Нова Черна, Силистренски окръг през 1967–1969. – ГСУ. ФИФ, IXIII, 1971, 25–27, табл. XV_4; Ж. Н. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища..., с. 131, обр. 90.

[17] Сведенията за Пловдив тук и по-надолу дължим на Р. Морева, на която искрено благодарим.

[18] Ат. Милчев, Ст. Ангелов. Цит. съч., с. 26, Табл. XV_4.

[19] Ж. Н. Въжарова. Славяни и прабългари..., с. 39.

[20] M. Comşa, Die Slawen im Karpatisch-donauländischen Raum im 6. – 7. Jahrh. – ZfA, 7, 1973, S. 220–221, Abb. 13; D. Gh. Teodor. teritoriul estcarpatic in veacurile V–XI e. n. Iaşi, 1978, Fig. 47–50.

[21] G. Simion. Op. cit., p. 247.

[22] Ат. Милчев, Ст. Ангелова. Цит. съч., 24–29.

[23] И. А. Рафалович. Славяне VI–IX веков в Молдавии. Кишинев. 1972, с. 157 сл., Рис. 26_{1-8}; D. Gh. Teodor. Op. cit., Fig. 59_{1-5}.

[24] И. А. Рафалович. Цит. съч., 174–175; Тук монетата се определя като препечатана при Фока (602–610). За новата дата вж. M.V. Butnariu. Răspîndirea monedelor bizantine din secolele VI–VII în teritorile Carpato-Dunărene. – Buletinul societaţii numismatice române. Nr. 131–133 (1983–1985). Bucureşti, 1986, p. 210, 224.

[25] Ст. Ангелова. По въпроса за раннославянската култура на юг и на север от Дунав през VI–VII в. – Археология, XXII, 1980, 4, с. 9.

[26] E. Zaharia. Populaţia romăneasca în Transilvania in secolele VII–VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei). Bucureşti, 1977, p. 85, obr. 32_{3b}.

[27] I. Kovrig. The Szob Cemetery. – Avar Finds in the Hungarian National Museum. Budapest, I, 1975, p. 169, Fig. $9/89_2$; 21_7; Zl. Cilinska. Frauenschmuck aus dem 7. – 8. Jahrhundert im Karpatenbecken. – SA, XXIII, 1975, S. 77, Taf. 1.

[28] Ж. Н. Въжарова. Славяни и прабългари..., с. 31; P. Koroşec. Zgodnjesrednjeveska arheoloska slika karantantanskih slovanov. Ljbljana, 1979, p. 102, Tabl. $33_{4f,g}$, p. 305.

[29] Zl. Cilinska. Slawisch-awarisches Gräberfeld in Novė Zàmky. Bratislava, 1966, s. 143, Fig. 10_1; Frauenschmuck..., Fig. 1.

[30] B. Mitrea. Santierul arheologic Satu Nou. Necropolae feudală timpurie Nr. 1. – MCA, VII, 1961, p. 559, Fig. 6_2; И. Василчин. Двуобряден езически раннобългарски некропол при с. Черна, Толбухински окръг. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, с. 206, обр. 3; Ж. Н. Въжарова. Славяни и прабългари..., с. 244, обр. 152_5, с. 365.

[31] P. Koroşec. Op. cit., 121–122, Tabl. $23_{9,10}$.

[32] А. Плетнева. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. – МИА, 142, М., 1967, с. 138, табл. 4.

[33] И. А. Баранов. Цит. съч., 84–85, рис. 28_3.

[34] J. Hampel. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I, 1905, S. 371, Fig. 994.

[35] B. Mitrea. Op. cit., 559, Fig. $6_{3,4,5,7,8}$.

[36] А. Л. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес. – МИА, 63, М., 1959, с. 280 сл., обр. 144; Zl. Cilinska. Op. cit., S. 84, Fig. 8_2; P. Koroşec. Op. cit., p. 182, Tabl. 23_2; E. Garam. The Homokmégy-Halom Cemetery. – Avar Finds in the Hungarian National Muzeum. Budapest, I, 1975, P. 15, Fig. $3/2_{3,4}$, $3/5_2$, $3/11_4$; P. 17, Fig. 5/41.

[37] Ж. Н. Въжарова. Славяни и прабългари..., с. 16, обр. 5_7, с. 18, обр. 7_3, с. 21, обр. 9_9, с. 26, обр. 14_2.

[38] В. Йотов. Раннобългарски некропол при с. Хитово, Толбухински окръг. – В: Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, с. 227, обр. 5.

[39] А. Т. Сміленко. Речові скарби. – В: Археологія Украінскої РСР. III. Київ, 1975, с. 156, рис. 40_{11}.

[40] Zl. Cilinska. Frauenschmuck..., S. 88.

[41] Ibidem; M. Rejholcová. Zemne, okres Novė Zàmky (D-3). – Významnė slovanské náleziská na Slovenscu. Bratislava, 1978, 252–253, Obr. 122.

[42] B. Mitrea. Op. cit., p. 559, Fig. 6_5; C. Cîrjan. Op. cit., Fig. 19; Ж. Н. Въжарова. Славяни и прабългари..., с. 12.

[43] Zl. Cilinsca. Op. cit., S. 90, Fig. 10_2.

[44] Ibidem, S. 89, Fig. 10_3.

[45] J. Eisner. Devinska Nová Ves. Bratislava, 1952, 279–280.

[46] A. Rădulescu, N. Harţuchi. Op. cit., Pl. XIII, III, VI; Д. Ил. Димитров. Некрополът при гара Разделна..., Табл. V_{11}, VI_5.

[47] Д. Ил. Димитров. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987, 238–239.

[48] И. А. Рафалович. Цит. съч., 215–217.

[49] Д. Ил. Димитров. Некрополът при гара Разделна..., табл. XV_{20}; Ст. Станилов. Цит. съч., с. 76, обр. 3.

[50] В. Бешевлиев. За славянските племена в Североизточна България от VI до XI век. – В: Преслав. I. С., 1968, с. 20.

[51] М. И. Артамонов. Первые страницы..., с. 277.

[52] В. В. Седов. Восточные славяне в VI–XIII вв. Археология СССР. М., 1982, 133–140.

[53] П. Петров. Образуване на българската държава. С., 1981, с. 64.

Dissémination de la culture ainsi dite “pastyr”

S. ANGÉLOVA, L. DONČEVA-PETKOVA

(Résumé)

Vers la fin des années soixante l'éminent savant soviétique M. I. Artamonov, dans une série de publications, se préoccupe de la culture nommée par lui „pastyr“, que l'ou voit apparaître aux limites des zones des forêts-steppes et des steppes de la rive droite de Dniepr. D'après lui, cette culture doit être liée aux bulgares-koutrigures. L'auteur donne comme témoignage la dissémination de la céramique pastyr dans le cours inférieur du Danube vers la fin du VIIe s. et ce temoignage trouve preuve dans les complexes archéologiques connus depuis longtemps ou bien découverts récemment.

La publication proposée est une tentative de présenter la céramique pastyr provenant du nord-est de la Bulgarie et du nord de Dobrudja (Roumanie), trouvée dans les compexes fermées — nécropoles et des maisons incendiées. Sont démontrées les ressemblances et les différences de la céramique de Dniepr et celle trouvée dans le cours inférieur du Danube. On attire l'attention sur quelques bijoux plus récents, qui permettent de dater les complexes sud-danubiens vers le bout du VIIe—IXe s. La céramique manuelle grossière ou bien travaillée à la roue de potier avec décoration gravée, qui en est présente, indique le territoire de provenance, qui pour le groupe ainsi dit Popina — Garvan — Nalbant est la Moldovie, tandis que pour le groupe Castélou — Razdelna la provenance probable est la zone de la rive droite de Dniepr dans le cours moyen. Certaines ressemblances avec la culture Volitzevo du VIIe—VIIIe s. de la rive gauche de Dniepr, que l'on attache à la culture romine des sévérians des chroniques, ce qui impose par voie d'analyse des sources archéologiques de mettre de nouveau au jour le problème des sévères du cours inférieur du Danube.

Материали и съобщения

Разкопки в м. Градището край с. Таваличево, Кюстендилско

АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ

Село Таваличево е разположено в подножието на скалистите южни склонове на Конявската планина непосредствено под връх Куклата. Околността му е хълмиста и богата на водоизточници[1]. В тази плодородна долина човекът се е заселил още в средата на новокаменната епоха[2], като животът тук е продължил до ранновизантийско време. Особен интерес представлява м. Градището, намираща се на около 2,5 км североизточно от селото. Това е голям скален масив с отвесни стени (обр. 1), труднодостъпен, като единственият възможен път до него е от северната му страна. Оттук през римската епоха е минавал пътят Пауталия — Сердика. За пръв път за развалините на Градището съобщава през 1906 г. Й. Иванов[3]. Той отбелязва, че там се намират останките на „...древен укрепен замък, който е владеел както римския път, който е минавал под него, така и цялото поле на юг до и през Струма“[4]. На крепостта в м. Градището са намирани бронзови монети на императорите Каракала (211—217 г.) и Юстиниан I (527—565 г.)[5]. Й. Иванов смята, че става дума за крепостта Брдуня или Бедеряна, родно място на император Юстин (518—527 г.), наречен поради това Бедерянски[6].

През 1933 г. В. Миков пише, че в м. Градището е намерен бронзов меч микенски тип[7], който според него е донесен в днешните български земи по търговски път[8]. След около четиридесет години в една своя обзорна работа той се спира подробно на крепостта в м. Градището. Неговото мнение е, че развалините върху тази височина могат да бъдат смятани за останки от най-старата каменна крепост, направена и използувана от тракийската племенна аристокрация през периода XVI—XI в. пр. н. е.[9] Според В. Миков това се потвърждава от факта, че „...тук до скоро време са били запазени останки от стена, направена от големи блокове, без връзка помежду им“[10]. Пак според него в масовия керамичен материал в района на същата крепост се намират фрагменти от съдове, отнасящи се към късната бронзова епоха[11]. В. Миков смята, че бронзовият меч, открит в могилен гроб[12], може да се смята за един от най-ранните типове рапири от микенски тип, които се датират към XVI—XV в. пр. н. е.[13]

● *Обр. 1. Общ изглед от Градището. Fig. 1. Vue générale de Gradichtéto*

● *Обр. 2. Изглед от западната част на крепостната стена преди започването на разкопките. Fig. 2. Vue de la partie ouest du mur de la forteresse avant le début des fouilles*

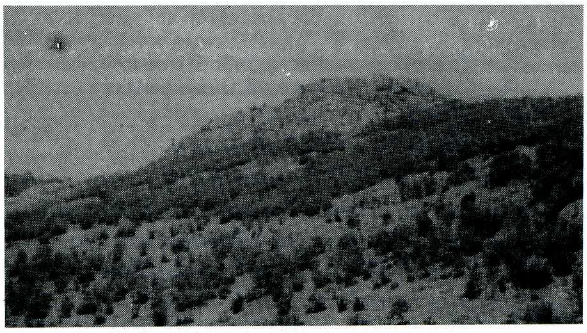

1

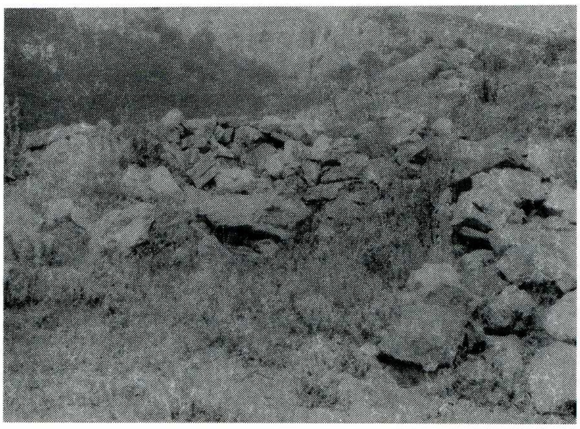

2

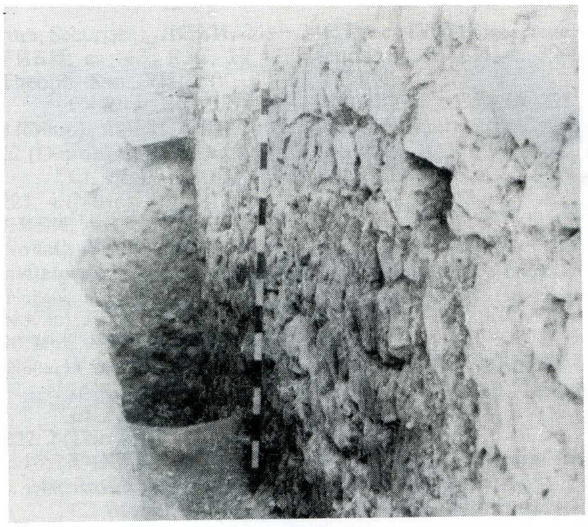

3

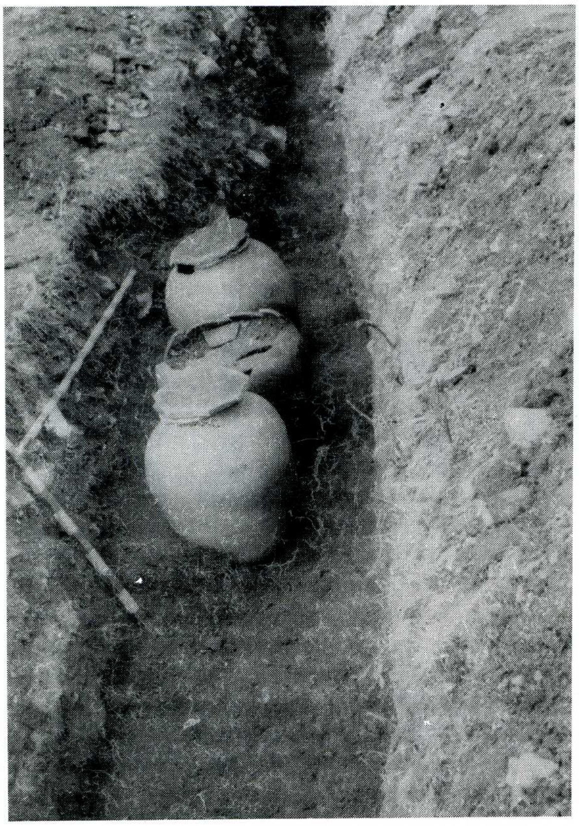

4

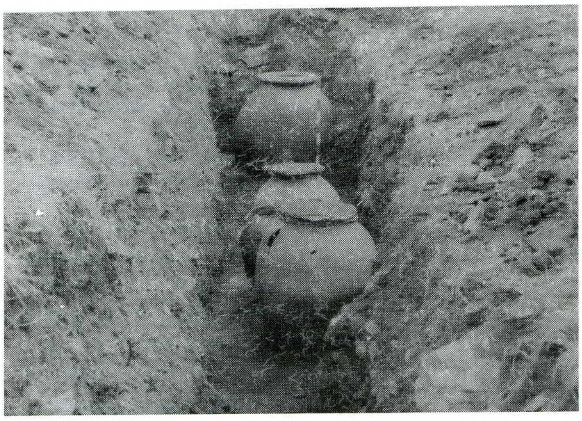

5

● *Обр. 3. Част от крепостната стена в западната ѝ част. Fig. 3. Partie du mur de la forteresse de sa partie ouest*

● *Обр. 4. Глинени долиуми от сондаж № 1. Fig. 4. Dolium d'argile du sondage No 1*

● *Обр. 5. Глинени долиуми от сондаж № 2. Fig. 5. Dolium d'argile du sondage No 2*

Неговата информация за начина на градеж на стените на Градището и за наличието на масов подемен керамичен материал, отнасящ се към втората половина на II хил. пр. н. е., впоследствие се приемат безрезервно от Г. Михайлов[14] и Ал. Фол, който използва тези сведения при аргументацията на своята теза за Микенска Тракия[15]. Що се отнася до бронзовия меч, макар и като случайна находка без конкретни стратиграфски данни, все пак той се явява като едно от многобройните доказателства за наличието на активни трако-егейски контакти през късната бронзова епоха. Тъй като липсват точни сведения за обстоятелствата на неговото намиране, той остава една изолирана находка от този тип подобно на другите рапири, известни от българските земи.

Във връзка с изясняването на някои проблеми, свързани с крепостта в м. Градището, беше взето решение на това място да бъдат проведени редовни археологически проучвания. Същите бяха извършени през м. август, 1975 г.[16] Резултатите от тях даваме в следващите редове.

Крепостта, или по-точно населената част на Градището, представлява правоъгълник, ориентиран приблизително в посока север—юг, и има относителни размери 100 на 80 м. Като се има предвид конфигурацията на терена, наложително е било издигането на укрепителна стена само в северната част, тъй като в останалите си три страни тя е притежавала естествена защита — отвесни, на практика недостъпни скали. Когато започнахме разкопките, останките от стената бяха покрити с пръст и само в западната ѝ част, където е била ъгловата кула, имаше струпвания от обработени камъни (обр. 2). Крепостната стена беше проучена от западния ѝ край в източна посока на дължина около 30 м. Цялостното ѝ разчистване не беше наложително, тъй като по личащите на повърхността останки от нея стана ясно, че се касае за градеж от един и същи тип. Максималната ѝ височина от нивото на здравия терен, в случая скалата, е средно 2,50 м. Както споменава Й. Иванов, в началото на века от нея са съществували значителни останки, унищожени впоследствие от иманяри. Самата стена има солиден градеж, направена е от издялани камъни с добре оформени лица, като за спойка е използван хоросан с тъмножълт цвят (обр. 3). Широка е от 1,20 до 1,50 м.

Перпендикулярно на стената, където културният пласт беше най-голям — дълбочина средно около 2,20 м, в посока север—юг направихме два сондажа с ширина 3 м и дължина около 80 м, намиращи се на разстояние 40 м един от друг. В останалата ивица откъм източния склон, широка 20 м, вследствие ерозията културният пласт беше почти напълно унищожен. След приключването на разкопките сондажните изкопи бяха засипани.

Във въпросните сондажи попаднахме на части от стени на жилища, изградени в същата техника, както и крепостната стена. Планировката им не можахме да установим, тъй като не сме разширявали сондажите, а и това не беше целта на нашата работа. В жилищата открихме редици от почти изцяло запазени глинени долиуми с размери, вариращи от 0,80 до 1,50 м височина (обр. 4 и обр. 5). Отворите им бяха покрити с грубо одялани във формата на неправилен кръг каменни плочи. Долиумите лежаха непосредствено върху здравата скала, приспособена за под на жилищата. Керамиката е характерна за римската епоха и се състои главно от фрагменти от паници, купи и блюда, изработени от добре пречистена глина. Повърхността им е покрита с червен лак. Някои от тях имат украса от щемпелувани кръгчета и успоредни редици от точки или излъскан вълнообразен орнамент (обр. 6). Друга, често срещана форма съдове са стомните със силно извит навън профилиран ръб на устието, високо гърло, сферично тяло, равно дъно и една висока лентеста дръжка (обр. 7). Стомните не са украсени, повърхността им също е покрита с червен лак. Всички съдове са работени на бързо въртящо се грънчарско колело и носят белезите на серийно производство.

В двата сондажа намерихме голямо количество глинени тежести за тъкачни станове, както и сравнително добре запазени железни предмети: гвоздеи, халки, огрибки, части от панти за врати и др. (обр. 8).

От другите предмети може да отбележим една бронзова фибула с широка дъга и релефна украса (обр. 9), датираща от IV в., както и една недобре запазена бронзова монета от времето на император Валентиниан (364—375 г.).

Крепостта се е снабдявала с вода от извор, намиращ се в м. Манастирче, намиращ се на около един километър източно от нея[17]. Там са били открити глинени водопроводни тръби, положени в направление към укреплението[18].

По време на разкопките, както и при теренното обхождане на Градището, отвесните му склонове и местността около него останки от градежи или масов керамичен материал от по-ранни епохи — новокаменна, каменно-медна, бронзова, ранножелязна и късножелязна, ние не можахме да открием. Липсват и следи от некрополи или надгробни могили от посочените по-горе периоди. Главният извод, до който стигнахме в

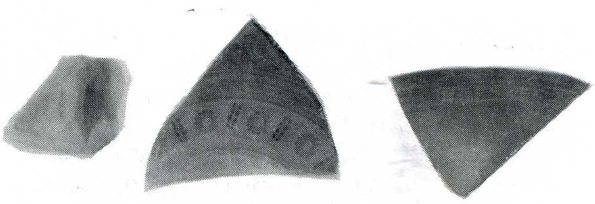
6

7

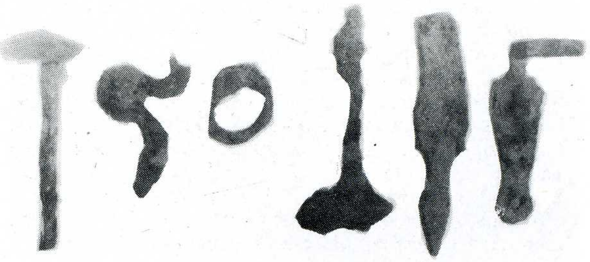
8

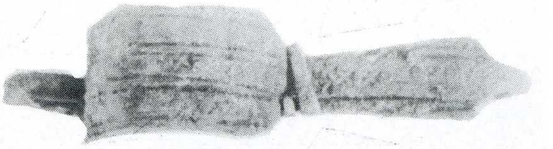
9

● *Обр. 6. Фрагменти от глинени съдове — III—IVв. Fig. 6. Fragments de récipients d'argile — IIIe—IVe s.*

● *Обр. 7. Глинена кана — IVв. Fig. 7. Vase d'argile — IVe s.*

● *Обр. 8. Железни предмети — гвоздей, халки и др. — IVв. Fig. 8. Objets en fer — clou, anneaux etc. — IVe s.*

● *Обр. 9. Бронзова фибула с широка дъга — III—IVв. Fig. 9. Fibule en bronze avec large arc — IIIe—IVe s.*

резултат на проведените разкопки, е, че крепостната стена в м. Градището в никакъв случай не може да бъде датирана към късно-бронзовата епоха.

Укрепеното селище, което изследвахме, е било унищожено от мощен пожар, следи от който се откриха както в двата сондажа, така и по протежение на крепостната стена. Според нас той може да се свърже с варварските нашествия, засегнали тази област през последната четвърт на IV в.

В заключение трябва да отбележим като резултат от нашите разкопки, че в м. Градището е имало римски укрепен пункт (бург), който охранявал пътя Пауталия — Сердика. Той е съществувал през времето от средата на III до края на IV в., когато е бил унищожен. Ако се съди по съобщеинята за намерените тук монети на император Юстиниан I[19], с известна доза вероятност може да допуснем, че и след това събитие на същото място е имало малко селище, вече несвързано с крепостта, от което не са останали никакви видими следи. Така или иначе, след средата на VI в. животът в м. Градището окончателно прекъсва.

---

[1] **Й. Захариев.** Кюстендилската котловина (географско-етографско изследване). С., 1963, с. 265.

[2] Най-ранните следи от живот, датиращи от средата на новокаменната епоха, са открити в м. Гигано, южно от рекичката, която протича край с. Таваличево. В същата местност са намерени находки от началото на раножелязната епоха (глинен кантарос, груба изработка на ръка) и от римската епоха — II—III в. (малка глинена купа с щемпелувани орнаменти). За съжаление тази местност в продължение на повече от три десетилетия е била обработвана, поради което културните пластове са напълно унищожени. Въпросните съдове понастоящем се съхраняват в музейната сбирка на училището в с. Таваличево.

[3] **Й. Иванов.** Северна Македония. Исторически издирвания. С., 1906, с. 21.

[4] Пак там. Става дума за пътя Пауталия — Сердика.

[5] Пак там.

[6] Пак там, 21—22. И досега сред местното население е запазено преданието, че тук е родното място на „великия гръцки цар Юстиян“.

[7] **В. Миков.** Предисторически селища и находки в България. С., 1933, с. 104. Според него мечът се е намирал по това време в Кюстендилската музейна сбирка, където е бил инвентиран под № 322. Понастоящем той е загубен. По какъв начин, кога и при какви обстоятелства е станало това, ние не можахме да установим. С никакви сведения по този въпрос не разполага и Историческият музей — Кюстендил. Във всеки случай едва ли може да се съмняваме, че В. Миков е имал възможност непосредствено да се запознае с тази интересна находка.

[8] Пак там, с. 96.

[9] **V. Mikov.** La Bulgarie à l'âge du bronze. Studia Balcanica, 5, S., 1971, p. 59.

[10] Ibidem.

[11] Ibidem.

[12] Ibidem.

[13] Ibidem.

[14] **Г. Михайлов.** Траките. С., 1972, с. 19.

[15] **Ал. Фол.** Политическа история на траките. Края на второто хилядолетие до края на пети век пр. н. е. С., 1972, 60—61.

[16] Разкопките бяха проведени от 2 до 15 август, 1975 г. под ръководството на Ал. Бонев, тогава проучвател в АИМ. В тях взеха участие М. Долмова, по това време завеждащ Отдел археология в ОИМ — Кюстендил, Л. Стайкова и Т. Димов, студенти по история във ВТУ „Кирил и Методий“. Проучванията бяха осъществени от средношколски научноекспедиционен отряд от гр. Ст. Димитров, ръководен от заслужилия учител Я. Билярски.

[17] Изворът функционира и до днес.

[18] **Й. Захариев.** Цит. съч., с. 268.

[19] Сведения за това получихме от жители на с. Таваличево.

Fouilles dans l'endroit Gradichteto auprès du village Tavaličevo, district de Kjustendil

AL. BONEV

(Résumé)

Le but des fouilles, menées en octobre 1975, était de préciser la position chronologique de la forteresse située dans la partie sud de l'endroit Gradichteto. Comme résultat fut établi, que c'est un point fortifié romain (bourg), qui faisait garde de la route Paoutalia — Serdika. Il existait de la moitié du IIIe s. jusqu'au bout du IVe s., avant d'être anéanti par un fort incendie, dû aux l'invasions barbares qui ont touchées cette région. D'une manière catégorique fût prouvé, que la muraille de la forteresse ne doit être datée d'époque basse de bronze. Traces de vie d'une époque plus ancienne (avant IIIe s.) ne sont pas établies.

Долнодунавският лимес в карти на Абрахам Ортелий

РУМЕН ИВАНОВ

Фламандският картограф от град Антверпен Абрахам Ортелий (1527—1598 г.)[1] е автор на множество карти и също така съставител на атласи. Безспорен принос в картографското дело на XVII в. е издаденият в Амстердам след неговата кончина атлас с приложение, отпечатан по всяка вероятност в 1624 г.[2] Той носи заглавието „Abrahami Ortelii Theatri orbis terrarum Parergon sive veteris geographia tabulae, Comentarijs Geographicis et Historicis illustratae. Editio novissima, Tabulis aliquot aucta et variae emendata atque innovata. Cura et studio Baltazaris Moreti. Amsterdam" (обр. 1)[3]. Предмет на настоящата работа са две карти от този атлас с приложение, които несъмнено касаят днешните български земи. Важното при тях е, че селищата са обозначени с техните антични имена. В тази статия ще акцентуваме върху долнодунавския лимес, обхващащ в рамките на днешна Република България кастелите от Dorticum (западно от с. Врът при вливането на р. Тимок в Дунав) до Durostorum (Силистра).

Първата карта се нарича „Daciarum Moesiarumque Vetus Descriptio. Ex conatibus Abrahami Ortelii. 1595" (обр. 2). Тя обхваща дакийските провинции северно от Дунава и мизийските южно от нея. Река Дунав е изписана с двете си имена Ister flu. qui et Danubius[4]. Тя е отразена схематично и на места неточно. Липсват характерните извивки на реката около Видин и тези от Свищов—Русе надолу[5]. Освен това при тази карта някъде от вливането на р. Цибрица (Ciabrus) в Дунав започва една голяма извивка на последната река на североизток. Всъщност такава извивка е характерна за Дунав в участъка от Силистра надолу в днешна Румъния. Също така Стара планина (Haemus mons) е представена със силен наклон от североизток към югозапад. Между Дунав и Стара планина с големи букви са изписани имената на двете провинции: Moesia I sive Superior и Moesia II vel Inferior. Източно от р. Цибрица, върху територията на Втора или Долна Мизия също с големи букви е изписано името Bulgari[6].

Тук занимаващите ни земи започват от запад с кастела Дортикум[7]. Днес той е локализиран между селата Врът и Куделин (бивша Влашка Раковица). Той е ситуиран за първи път от граф Луиджи Марсили в края на VII в.[8] Марсили обаче допуснал грешка, като сложил там името Ракитница вместо Вл. Раковица. Първото село сега е кв. на Брегово на около 10 км южно от Куделин[9]. Това укрепление било изградено на стратегически важно място. В непосредствена близост западно от него р. Тимок се влива в Дунав. Обаче в картата на Ортелий там няма обозначена р. Тимок (Timachus flu.)[10]. Пò на запад (след 3 укрепления, отбелязани от автора като Aquae, Eteta Ptol. Egeta Antonini и Talia) се влива перпендикулярно една река в Дунав, която е съставена от 4 притока: Moschius flu., Timachus flu., Pingus flu., Margis flu. След Дортикум на картата е нарисуван един мост с надпис Pons Traiani imp(eratoris), т. е. „Мост на император Траян". Несъмнено се касае за големия траянов мост, построен между двете дакийски войни в 101/102 и 105/106 г.[11] от архитекта Аполодор от Дамаск. Той се е намирал при днешния Турну Северин, където били античните селища Дробета на северния бряг и Понтес

● *Обр. 1. Заглавната страница на атласа с приложение на Абрахам Ортелий. Fig. 1. Page-titre de l'atlas avec annexe d'Abrahami Ortelii*

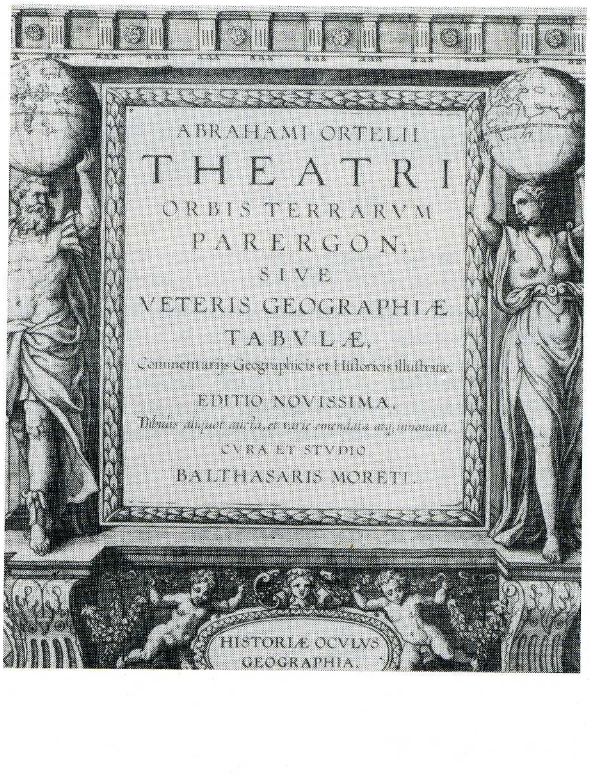

ABRAHAMI ORTELII
THEATRI
ORBIS TERRARVM
PARERGON;
SIVE
VETERIS GEOGRAPHIÆ
TABVLÆ,
Commentarijs Geographicis et Historicis illustratæ.
EDITIO NOVISSIMA,
Tabulis aliquot aucta, et variæ emendata atq; innovata.
CVRA ET STVDIO
BALTHASARIS MORETI.
HISTORIÆ OCVLVS
GEOGRAPHIA.

1

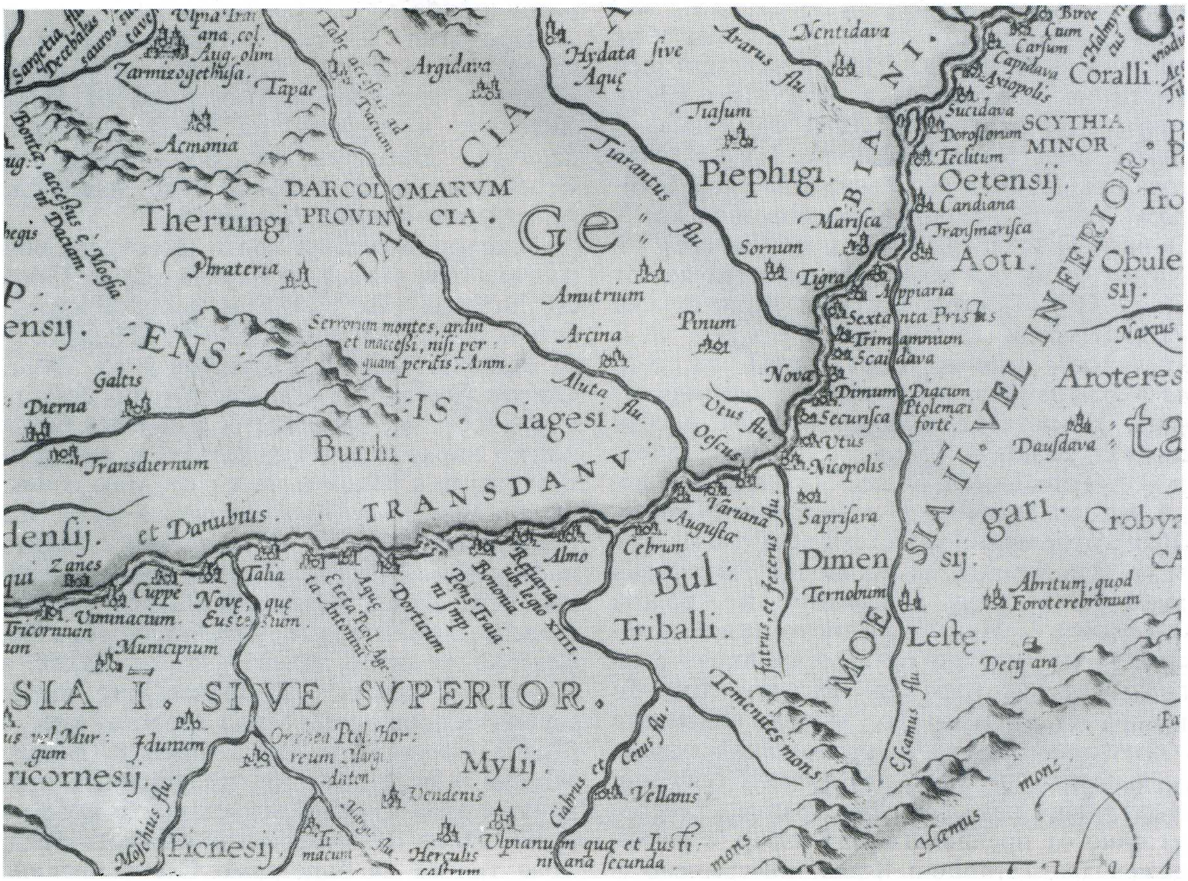
DARCOLOMARVM PROVINCIA
Therungi
Ge
DACIA
TRANSDANV
Ciagesi
Burili
Piephigi
SCYTHIA MINOR
Oetensij
Aoti
Obulesij
MOESIA II. VEL INFERIOR
MOESIA I. SIVE SVPERIOR
Bul
Triballi
gari
Aroteres
Crobyzi
et Danubius
Bononia
Almo
Augustæ
Variana
Oescus
Cebrum
Nicopolis
Vtus
Sapriſara
Dimen sij
Ternobum
Leſtę
Abritum quod Foroterebrorum
Dauſdava
Naxus
Decy ara
Durostorum
Axiopolis
Candiana
Tranſmariſca
Sexta nta Pris
Trimammum
Scaidava
Dimum
Securisca
Talia
Ciabrus et Cieus flu
Jatrus et Jeterus flu
Eſcamus flu
Aluta flu
Vtus flu
Tiarantus flu
Ararus flu
Hæmus mons
Tementes mons
Myſij
Vellanis
Vendenis
Ulpianum quæ et Iustiniana secunda
Picnesij
Tricornesij
Municipium
Viminacium
Zarmizegethuſa
Vlpia Traiana col. Aug. olim
Argidava
Acmonia
Tiaſum
Amutrium
Pinum
Arcina
Sornum
Tigra
Mariſca
Piraterium
Galtis
Dierna
Transdiernum
Serrorum montes, ardui et inaccessi, nisi per quam peritis. Amm.
Corallí
Hydata ſive Aquę
Nentidava
Sucidava
Tecitum
Appiaria

2

● *Обр. 2. Фрагмент от картата „Daciarum Moesiarumque Vetus Descriptio". Fig. 2. Fragment de la carte „Daciarum Moesiarumque Vetus Descriptio"*

на южния[12]. Това съоръжение на картата би трябвало да се постави доста пò на запад. След моста в източна посока е отбелязана крепостта Bononia (Видин)[13]. Тук няма изписано името Ad Malum. Някои смятат, че Ад Малум и Бонония са две имена на една и съща крепост[14]. Напоследък обаче Д. Митова-Джонова поставя Ад Малум южно от с. Кошава срещу о-в Кикинете, като смята, че става дума за важно пристанище в този участък на лимеса. След Бонония следва Ratiaria (Рациария)[15], отбелязана като Raetiaria ubi legio XIIII — „Рациария, където е XIIII легион". Всъщност става дума за legio XIII Gemina[16], дошъл там от Апулум в 271 г., а не за XIV легион. Тук Ортелий неправилно се е подвел от „Пътеводителя на император Антонин", където е записано Ratiaria, leg. XIIII G. G.[17] Следващото селище на изток е Almo (Almus, дн. Лом)[18]. Реката Лом не е означена. По-нататък четем крепостта Cebrum (дн. Горни Цибър)[19]. Между Алмус и Цебрум е поставена Ciabrus et Cieus flu. Това е река Цибрица, която е служила за граница между Горна и Долна Мизия, както съобщава географът от Александрия в Египет Клавдий Птолемей, живял между 87—150 г. на н. е. Обаче малко след средата на II в. тази граница била изместена западно от Алмус[20]. Цибрица е дадена, че извира от Хемус чрез два притока. На изток от Цебрум Ортелий правилно е поставил кастелите Augustae (при с. Хърлец, Врачанско)[21] и Variana (Varina, Varinia, с. Селановци, сега квартал на Оряхово)[22]. Следва Oescus, който е единственият град-колония в Долна Мизия (colonia Ulpia Oescensium) и лагер на legio V Macedonica[23]. Днес градът се локализира в близост източно от вливането на р. Искър в Дунав при с. Гиген, Плевенско. Под Цебрум, Августе, Вариана и Ескус Абрахам Ортелий е изписал на картата името Triballi. Това е тракийско племе, населявало този район. Клавдий Птолемей говори за Ескус на трибалите[24]. В този регион на картата Ортелий обаче допуснал значителни неточности. Ескус е неправилно поставен западно от реката, която трябва да бъде едноименната р. Oescus. Вместо Ескус името на реката е Jatrus et Jeterus flu., т. е. Янтра. Източно от нея той е сложил кастелите Nicopolis и Utus[25]. Тук не става дума за Никополис ад Иструм, основан в 102 г. от Траян, а за днешния гр. Никопол — основан от византийския император

Ираклий в 629 г. в чест на победата му над персите. Географски от запад на изток Угус предхожда Никопол. Първият кастел носи името на едноименната река Utus (Вит), която е поставена на север от Дунава в Дакия, вместо южно в Долна Мизия. След това правилно са поставени кастелите Securisca (при с. Черковница, Никополско)[26], Dimum, Diacum Ptolemaei forte (Белене)[27] и Novae (в м. Стъклен, 4 км източно от Свищов)[28]. Последният бил гарнизон на VIII августов легион (45—68 г.) и на I италийски легион. Върху този лагер в началото на IV в. възникнал късноантичният град. По-нататък в североизточна посока следват Scaidava (около с. Батин, Русенско)[29], Trimamnium (всъщност Trimammium, с. Пиргово, Русенско)[30] и Сексагинта Приста (Русе), отбелязана като Sextanta Pristis[31]. Все в същата посока правилно са ситуирани Tigra (с. Мартен, Русенско)[32] и Appiaria (с. Ряхово)[33]. При последното село, непосредствено източно от него, се влива една голяма река, наречена Escamus flu. Тя извира от едно място, където планината Хемус се среща с една друга малка планина, идваща отвесно от север, наречена Temenites mons. На известно разстояние, североизточно от предполагаемия извор, е разположен град Ternobum. Касае се несъмнено за Търново. Тогава тази река би трябвало да бъде Янтра, а не Ескус. Над Тернобум с големи букви е изписано името Dimensij, подобно на Трибали, за които споменахме преди това. На североизток от Ескамус, неправилно ситуиран и означен като име, следва кастелът Transmarisca (Тутракан)[34], а след него Candiana (Candidiana, с. Малък Преславец, Силистренско)[35]. Напоследък се приема, че крепостта при с. М. Преславец се наричала през Принципата Nigrinianis по името на M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus, който станал в 86 г. първият управител на новооснованата провинция Долна Мизия, а от Диоклетианово управление до края на Домината — Candidiana[36]. Под Трансмариска с големи букви е изписано името на племето Aoti, а над Кандидиана — на Oetensij. Последните два кастела, обект на тази статия, са Teclitum (всъщност Tegulitium, с. Ветрен, Силистренско)[37] и Dorostorum (Durostorum, Силистра)[38], лагер на XI клавдиев легион, окончателно установен там след дакийските войни. Вдясно от тези две укрепления е изписано името на провинция Малка Скития (Scythia Minor), която се нарича така от Аврелиан-Диоклетиан нататък. Тук трябва да отбележим, че не е отбелязана провинцията Крайбрежна Дакия (Dacia Ripensis), разположена от р. Вит на запад.

Прототип на тук интересуващата ни карта е една друга, направена от Петрус Кериус и издадена в Амстердам от Йоан Янсониус в средата на XVII в. (Vetus descriptio Daciarum nec non Moesiarum. Urbes incognitae positionis huc referendae sunt: Petrus Kaerius caelavit)[39].

Втората карта, на която ще отделя внимание в тази статия, се нарича „Ελλας. Graecia Sophiani. Ex conatibus geographicis A. Ortelii. 1596.“, а в приложението „Парергон“ на атласа от 1624 г. е известна като „Ελλας. Graecia Sophiani. Abrahamo Ortelio descriptore.“ (обр. 3). Заглавието, а и един бегъл поглед върху картата показват, че се акцентува върху Гърция и части от Македония. Останалите земи (провинции), за които ще стане дума по-долу, са отразени с малко информация относно планини, реки и селища. Река Дунав (Danubius fluvius) е представена схематично и доста вълнообразно. Северно от нея е дадена част от Дакия, а южно от реката са представени двете мизийски провинции: Mysia Superior (вместо Moesia Superior) и Mysia Inferior (вместо Moesia Inferior). От юг провинциите граничат с една планина, спускаща се като по права линия от североизток към югозапад. Това трябва да бъде само Стара планина (Haemus mons), но за разлика от предната карта тя е дадена под името Acmus mons (вместо Aemus mons). Долнодунавският лимес е представен само с няколко кастела. Първият е Дортикум, следван от колонията Рациария, изписана като Rhaetiaria. Под тях е сложено името Mysi. Източно от Рациария е сложена р. Цибрица, която извира от споменатата вече Акмус монс. Непосредствено източно от реката с пунктир е дадена границата между Горна и Долна Мизия. Всъщност според Птолемей граница е представлявала самата река. Втората река, дадена изобщо в Долна Мизия, е Panysus flu. (р. Камчия). На изток от Цибрица са дадени само 5 кастела. Първият е Rhelianum (вместо Regianum, Козлодуй)[40]. Той не е даден на първата карта. След него идва Ескус. Между двете крепости стои името на племето Demensii, а източно от Ескус на Triballi. Североизточно от Ескус, все по десния бряг на Дунав, лежи друг кастел, наречен Diacum. Това е Dimum (Белене), обозначен в горната карта като Dimum, Diacum Ptolemaei forte. Източно от него е отбелязано името на племето Piarensii. Следващото селище по Дунав е Нове, а последното, с което свършва картата горе, е Trimamum (Trimammium).

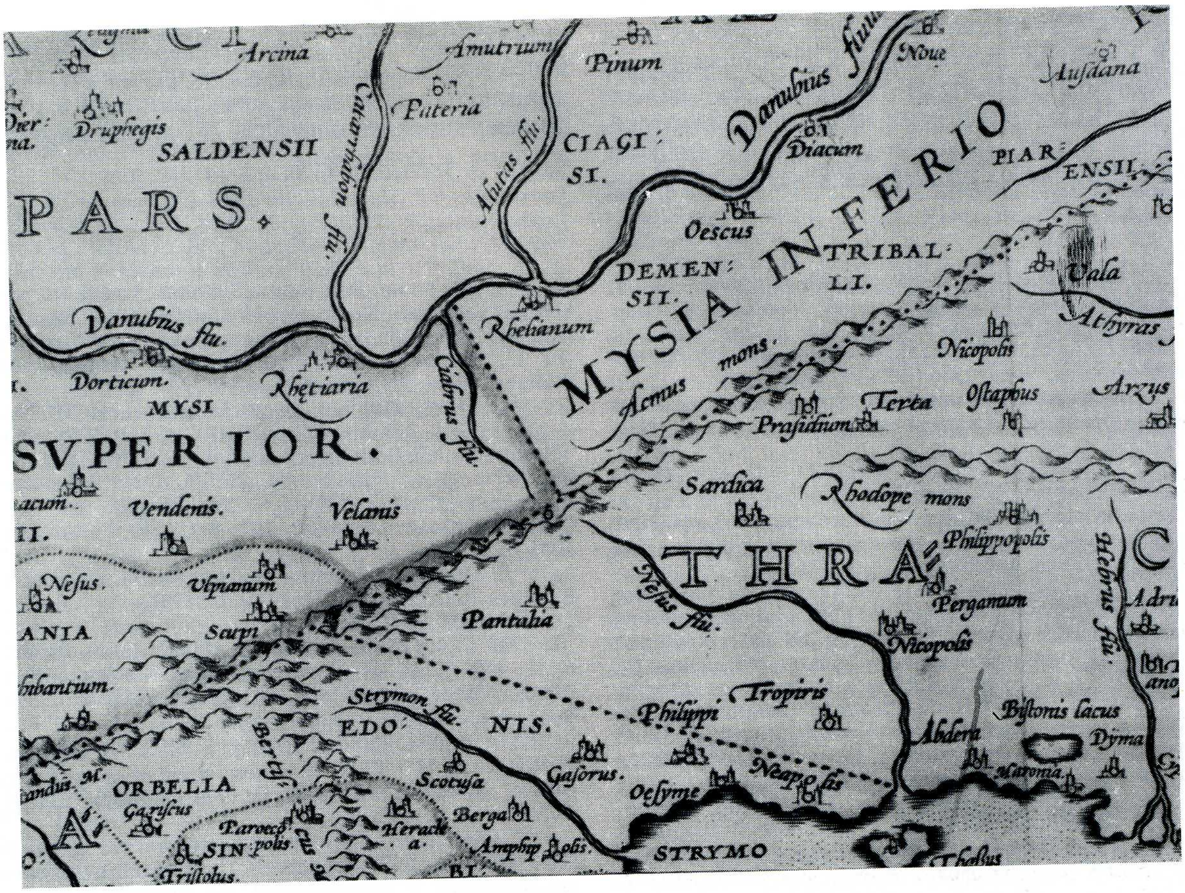
Arcina
Amutrium
Pinum
Noue
Aufdana
Puteria
Drupheгis
SALDENSII
CIAGI SI.
Danubius fluv.
Diacum
PIAR ENSII
PARS.
Almus flu.
Oescus
MYSIA INFERIO
DEMEN SII.
TRIBAL LI.
Vala
Danubius flu.
Rhelianum
Athyras
Dorticum
MYSI
Rhetiaria
Nicopolis
Aemus mons
Terta
Ostaphus
Arzus
SVPERIOR.
Cebrus flu.
Prasidium
Sardica
Rhodope mons
Vendenis
Velanis
Philippopolis
THRA
Nesus
Vlpianum
Pergamum
Pantalia
Nesus flu.
Hebrus flu.
Nicopolis
ANIA
Scupi
Tropiris
Strymon flu.
Philippi
Bistonis lacus
EDO NIS.
Abdera
Dyma
Gasorus
Neapolis
Maronia
ORBELIA
Scotusa
Oesyme
Garescus
Berga
Heraclea
Amphipolis
SIN
Tristolus
STRYMO
Thasus

3

● *Обр. 3. Фрагмент от картата „ελλας. Graecia Sophiani. Fig. 3. Fragment de la carte „ελλας. Graecia Sophiani“*

* * *

От разгледаните две географски карти от атласа с приложение на Абрахам Ортелий могат да се направят някои заключения относно ползваните от него първоизточници. Ортелий е един от картографите на XVI в., който е използвал „Географията“ на Клавдий Птолемей като историко-географски извор[41]. У Птолемей, III, 10, 4 четем приблизително следното: „Западните части на Долна Мизия се населяват от трибалите, а тия от източните ѝ части, които са под устието на Певка — от троглодитите, самите устия — от певкините и брегът на Понта — от кробизите, над които живеят ойетенците и обуленците, а местата помежду им се обитават от дименците и апиаренците.“ В първата карта Ортелий е дал следните племена от запад на изток по десния бряг на Дунав и малко по-навътре: Triballi, Dimensij, Aoti, Oetensij, Cotalli. Останалите племена, изброени в Географията, са означени тук в дясната страна на картата. В тази карта обаче не са означени апиаренците. Тях ги има във втората карта. Там поставените от запад на изток племена са: Dimensii, Tribalii и Piarensii. Географски местата на първите две племена са разменени.

Не навсякъде обаче Птолемей е служил за първоизточник у Абрахам Ортелий, що се отнася до имената на кастелите. Например Клавдий Птолемей говори за „Рациария Мизийска“ и „Трибалски Ескус“. Така наречени, тези колонии се срещат у други автори от XVI в., но не в тези карти тук[42]. Освен сведенията на географа Птолемей Абрахам Ортелий е използвал най-често „Пътеводителят на император Антонин“ (IA) и „Списък на служебните рангове, Изток“ (ND), а в по-малка степен „Певтингеровата карта“ (TP) и другите известни гръцки и латински автори, описващи тези земи. Това може да се сравни в цитираните извори в литературата при всеки от изброените градове, военни лагери и пътни станции.

Първата карта дава значително по-голяма информация. Отбелязани са редица селища по десния бряг на Дунав. В разглеждания от мен участък те са поставени много точно с изключение на моста на Траян и размяната на местата на Утус и Никополис. Не така обаче стоят нещата с хидрографията и орографията на тези земи. И двете карти изобилстват с неточности. Забелязват се известни различия и в топонимията на планините, реките и селищата. Въпреки че авторът е един и същ, някои от наименованията в двете карти не са изписани еднакво. Независимо от допуснатите неточности картите на Абрахам Ортелий представляват ценен принос към въпроса за изучаването на долнодунавския лимес през римската и ранновизантийската епоха (I—VI в.), на старата история и география.

---

[1] Ortelius (Ortel, Ortell, Oertel, Wortels). – R. V. Tooley. Tooley's Dictionary of Mapmakers. Tring, Hertfordshire, England, 1979, p. 476; J. Kretschmer, J. Dörflinger, F. Wawrik. Lexikon zur Geschichte der Kartographie. Wien, 1986 (Bd. C/1, C/2), S. 561.

[2] Българските земи в книги, атласи, карти, гравюри и рисунки от колекцията на д-р Симеон Симов. С., 1986, 32–33.

[3] Този атлас ползвах в НБКМ – София, Отдел карти и графики. Вж. там: Д. Велчева-Попсавова. Обзор на картографската сбирка, съхранявана в НБКМ, с приложен списък на по-важните карти и атласи. – Изв. НБКМ и Унив. библиотека, Т. V, 1965.

[*] При цитирането на литературата за улеснение използвах следните съкращения: ГИБИ = Гръцки извори за българската история. С., 1958; ИСИГТМ = Извори за старата история и география на Тракия и Македония. С., 1949; ЛИБИ = Латински извори за българската история. С., 1958; Cl. Ptol. = Claudii Ptolemaei Geographia; Hier. Syn. = Hieroclis Synecdemus; IA = Itinerarium Antonini Augusti; Iord. = Iordanis Getica; ND = Notitia Dignitatum, Or.; Proc. = Procopii De aedificiis; RaC = Ravenatis Anonymi Cosmographia; Theoph. Sim. = Theophilacti Simocattae Historiae; TP = Tabula Peutigeriana.

[4] За река Дунав вж.: Б. Бешевлиев. Долен Дунав в античната картография. – Археология, 1985, кн. 2, 1–9.

[5] B. Besevliev. Orographie und Hydrographie Bulgariens in einigen alten Landkarten aus dem 16. und 17. Jh. – Studia Balcanica. S., 1970, 156–157.

[6] Б. Бешевлиев. Появяването на названието „България" в печатните карти през XVI–XVII в. – Втори международен конгрес по българистика – София, 1986. С., 1987, с. 567 и сл.

[7] Cl. Ptol., III, 9, 4 (Δορτικόν), ИСИГТМ, с. 349; IA, 219, 1 (Dortico), ЛИБИ, с. 31; TP (Ad Aquas XXIIII-Dortico XXV-Ad Malum), ЛИБИ, с. 15; ND, XLII, 3, 14 (Cuneus equitum Dalmatarum Divitensium, Dortico), ЛИБИ, с. 247; Proc., IV, 6 (Δορτικόν), ГИБИ, с. 166; RaC, IV, 7 (Dorticum), ЛИБИ, с. 395.

[8] Д. П. Димитров. Археологическите изследвания на граф Луиджи Марсили из българските земи в края на XVII в. – ГСУ. ИФФ, т. 43, С., 1946/47, с. 15 и сл., обр. 9 и 10; Бешевлиев, Б. Приносът на Луиджи Марсили за проучването и картографирането на българските земи. – Проблеми на географията, 2. С., 1982, с. 43 и сл.; Р. Иванов, В. Стоичков. Долнодунавският лимес от Дортикум до Бонония. – ВИСб, 1991.

[9] Р. Иванов, В. Стоичков. Цит. съч.

[10] W. Tomaschek. Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung. Wien, 1980, S. 73; D. Detschew. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976, S. 505; В. Георгиев. Произход на имената на най-големите реки на Балканския полуостров. С., 1959.

[11] K. Strobel. Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit. Bonn, 1984.

[12] D. Tudor. Podurile romane de la Dunárea de jos. Bucureşti, 1971, p.53 sqq.

[13] IA, 219, 2 (Bononia), ЛИБИ, с. 31; TP (Ad Malum), ЛИБИ, с. 15; ND, XLII, 4 (Cuneus equitum Dalmatarum Fortensium, Bononia), ЛИБИ, с. 247; Hier. Syn. (Βονονία), ГИБИ, с. 94; Proc., IV, 6 (Βονωνία), ГИБИ, с. 167; Theoph. Sim. (Βονωνείαν) (Acc.), ГИБИ, с. 299.

[14] В. Бешевлиев. Латинските имена в Мизия и Тракия. – ИАИ, XIX, Сб. Г. Кацаров, С., 1955, с. 283.

[**] D. Mitova-Dżonova. Stationen und Stützpunkten der römischen Kriegs- und Handelsflotte am Unterdonaulimes. – Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses, Aalen, 1983. Stuttgart, 1986, 507–508, Abb. 8–9.

[15] Cl. Ptol., III, 9, 3 (῾Ραιτιαρία Μυσῶν), ИСИГТМ, с. 349; IA, 219, 3 (Ratiaria, leg. XIIII G. G.), ЛИБИ, с. 31; TP (Ratiaris XII Remetodia), ЛИБИ, с. 15; ND, XLII, 43 (praefectus classis Ratianensis), ЛИБИ, с. 249; Hier. Syn. (῾Ραζαρία μητρόπολις), ГИБИ, с. 94; Theoph. Sim. I, 8 (῾Ρατηρίαν) (Acc.), ГИБИ, с. 299; RaC, IV, 7 (Ratiaris), ЛИБИ, с. 395.

[16] V. Moga. Din istoria militara a Daciei romane. Legiunea XIII Gemina. Cluj-Napoca, 1985.

[17] IA, 219, 3, ЛИБИ, с. 31.

[18] IA, 219, 4 (Almo), ЛИБИ, с. 31; TP (Almo), ЛИБИ, с. 15; ND, XLII, 19 (Cuneus equitum Stablesianorum, Almo), ЛИБИ, с. 248; Iord., 265 (Almo), ЛИБИ, с. 358; Proc., IV, 6 (Αλμοῦ), ГИБИ, с. 167.

[19] IA, 220, 1 (Cebro), ЛИБИ, с. 31; TP (Camistro), ЛИБИ, с. 15; ND, XLII, 15 (cuneus equitum scutariorum, Cebro), ЛИБИ, с. 247; RaC, IV, 7 (Ciambron), ЛИБИ, с. 395.

[20] ИСИГТМ, с. 349. За времето, когато е живял Птолемей, вж.: Б. Бешевлиев. Географските сведения на Птолемей и приписваните му печатни карти за източната част на Балканския полуостров. – Studia Balcanica, 1979, № 14, 68–69. За изместването на границата между двете провинции вж.: Б. Геров. Земевладението в римска Тракия и Мизия I–III в. – ГСУ. ФКНФ, т. 72, №2, С., 1980, с. 69; Г. Александров. Антични паметници от Монтана. – Археология, 1986, кн. 1, с. 37, бел. 5 (в надпис от Алмус от 157 г. се споменава долномизийският управител T. Pomponius Proculus Vitrasius Pollio, факт доказващ, че този кастел принадлежал вече към Долна Мизия).

[21] IA, 220, 2 (Augustis), ЛИБИ, с. 31; TP (Augustis), ЛИБИ, с. 15; ND, XLII, 17 (Cuneus equitum Dalmatarum, Augustae), ЛИБИ, с. 248; Proc., IV, 6 (Αὐγοῦστες), ГИБИ, с. 167; RaC, IV, 7 (Augusti), ЛИВИ, с. 394.

[22] IA, 220, 3 (Variana), ЛИБИ, с. 31; ND, XLII, 18 (cuneus equitum Dalmatarum, Varina), ЛИБИ, с. 248; Proc., IV, 6 (Βαριάνα), ГИБИ, с. 167.

[23] T. Ivanov. La cità di Ulpia Oescus in epoca romana e nel primo periodo bizantino. – Ratiariensia, Vol. 3–4, Bologna, 1987, 159–170. За V македонски легион вж.: M. Bárbulescu. Din istoria militará a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa, Cluj-Napoca, 1987; Р. Иванов. Военни лица от V Македонски легион на територията на дн. Северна България I–III в. – ВИСб, 1986, № 6, 70–88 и цит. там литература; Cl. Ptol., III, 10, 5 (Οἶκος Τριβαλλῶν), ИСИГТМ, с. 351, IA (Oesco, leg. V Mac.), ЛИБИ, с.31; ИСИГТМ, с. 349; (Oesco), ЛИБИ, с. 15, 25; ND, XLII, 26 (Auxilium Martensium, Oesco), ЛИБИ, с. 248; Iord., 102,265 (Usco, Hisco), ЛИБИ, с. 342, 358; Hier.Syn.,655,6 (Ἴσκος), ГИБИ, с. 94; RaC, IV, 7 (Oaecon), ЛИБИ, с. 394.

[24] ИСИГТМ, с. 351.

[25] IA, 221, 1 (Uto), ЛИБИ, с. 31; TP (Vio), ЛИБИ, с. 15; ND, XLII, 21 (Cuneus equitum Constantinianorum, Uto), ЛИБИ, с. 248; Iord., 265 (Uto), ЛИБИ, с. 358; Proc., IV, 6 (Οὖτως), ГИБИ, с. 168; RaC, IV, 7 (Bion), ЛИБИ, с. 394.

[26] IA, 221,2 (Securisca), ЛИБИ, с. 31; TP (Securispa), ЛИБИ, с. 15; ND, XLII, 5, 10 (Cuneus equitum scutario-

rum, Securisca), ЛИБИ, 243–244; Proc., IV, 7 (Σεκούρισκα) ГИБИ, с. 168; RaC, IV, 7 (Securisca), ЛИБИ, с. 394; Theoph. Sim., VII, 1 (Κουρίσκα), ГИБИ, с. 333.

[27] Cl. Ptol., III, 10, 5 (Διμόν), ИСИГТМ, с. 351; IA, 221, 3 (Dimo), ЛИБИ, с. 31; TP (Dimo), ЛИБИ, с. 15; RaC, IV, 12 (Dimon), ЛИБИ, с. 394.

[28] Cl. Ptol., III, 10, 5 (Νοοῦαι), ИСИГТМ, с. 351; IA, 221, 4 (Novas, leg. I Ital.), ЛИБИ, с. 31; TP (Ad Novas), ЛИБИ, с. 16; ND, XLII, 30 (praefectus legionis Italicae, Novas), ЛИБИ, с. 244; Marcelinus Comes (ad Novensem civitatem = Novensis civitas), ЛИБИ, с. 312; Proc., IV, 11 (Νοβῶν, Νόβας), ГИБИ, с. 165; Iord., 100–103 (Euscia-Novae), ЛИБИ, с. 341; Hier. Syn., 636, 6 (Νόβαι), ГИБИ, с. 90; RaC, IV, 7, 7 (Nobas Italica), Teoph. Sim., VII, 1, VIII, 3 (Νόβας) (Acc.), ГИБИ, с. 333, 352.

[29] IA, 222, 1 (Ścaidava), ЛИБИ, с. 31.

[30] Cl. Ptol., III, 10, 5 (Τριμάμμον), ИСИГТМ, с. 351; IA, 222, 2 (Trimammio), ЛИБИ, с. 31; TP (Trimamio), ЛИБИ, с. 16; ND, XL, 20 (milites Constantini, Trimammio), ЛИБИ, с. 244; RaC, IV, 7 (Trimamion), ЛИБИ, с. 394.

[31] Cl. Ptol., III, 10, 5 (Πριστη πόλις), ИСИГТМ, с. 351; IA, 221, 1 (Sexantapristis), ЛИБИ, с. 31; TP (Pristis), ЛИБИ, с. 16; Socr. Hist. eccles., 7, 36 (Σεξανταπρίστων), ГИБИ, I., С., 1954, 48–49; ND, XL, 14 (Praefectus ripae legionis primae Italicae cohortis quintae pedature inferioris, Sexagintaprista), ЛИБИ, с. 244; Proc., IV, 11 (῾Εξεντάπριστα), ГИБИ, с. 177; RaC, IV, 7, 4 (Pristis), ЛИБИ, с. 394; Theoph. Sim., VII, 1, (Πίστος), ГИБИ, с. 333.

[32] IA, 222, 4 (Tigra), ЛИБИ, с. 31; TP (Tegris), ЛИБИ, с. 16; ND, LX, 9, 15 (cuneus equitum secundorum armigerorum, Tegra), ЛИБИ, 243–244; RaC, IV, 7 (Tigris), ЛИБИ, с. 394.

[33] Cl. Ptol., III, 10, 4 (᾿Αππιάρια), ИСИГТМ, с. 351; IA, 222, 5 (Appiaria), ЛИБИ, с. 31; TP (Appiaris), ЛИБИ, с. 16; ND, XL, 16 (milites tertii nauclarii, Appiaria), ЛИБИ, с. 244; Hier. Syn., 636, 7 (᾿Αππιάρια), ГИБИ, с. 90; Proc., IV, 11 (Αππίαρα), ГИБИ, с. 177; Theoph. Sim., II, 15 (᾿Αππιάρειν), ГИБИ, с. 308.

[34] Cl. Ptol., III, 10, 5 (Τραμαρίσκα), ИСИГТМ, с. 351; IA, 223, 1 (Transmariscam) (Acc.), ЛИБИ, с. 32; TP (Trasmarisca), ЛИБИ, с. 16; ND, XL, 23, 24 (milites Novenses, Transmariscae), ЛИБИ, с. 244; Proc., IV, 7 (Τρασμαρίσκας), ГИБИ, с. 169; RaC, IV, 7 (Stamarisca), ЛИБИ, с. 394.

[35] IA, 223, 2 (Candidiana), ЛИБИ, с. 32; TP (Nigrinianis), ЛИБИ, с. 16; ND, XL, 24 (milites primi Moesiaci, Candidiana), ЛИБИ, с. 244; Proc., IV, 7 (Κανδιδιάνα), ГИБИ, с. 169.

[36] В. Велков. Принос към античната география на Мизия (Nigrinianis-Candidiana). – Археология, 1959, кн. 1–2, 24–29; V. Velkov. Roman Cities in Bulgaria (Collected Studies). Amsterdam, 1980, 103–109 (= Klio, 39, Berlin, 1961, 215–221); T. Sarnowski. – Novaensia, 3, Warszawa, 1988, p. 49.

[37] IA, 223, 3 (Teclitio), ЛИБИ, с. 32; TP (Tegulicio), ЛИБИ, с. 16; ND, XL, 25 (milites Moesiaci, Teglicio), ЛИБИ, с. 244; RaC, IV, 7 (Tegulitia), ЛИБИ, с. 394.

[38] Cl. Ptol., III, 10, 5 (Δουρόστορον), ИСИГТМ, с. 351; IA, 223, 4 (Dorostoro. leg. XI Cl.), ЛИБИ, с. 32; TP (Durostero), ЛИБИ, с. 16; Ammiani Marcelini Rerum gestarum libri, XXVII, 12 (Dorostorus), ЛИБИ, с. 152; Eusebii Hieronymi Chronicon, XXXVIII, 11 (Dorostori), ЛИБИ, с. 222; ND, XLII, 26, 32 (milites quarti Constantiani, Durostoro; praefectus legionis undecimae Claudiae, Durostoro), ЛИБИ, с. 244; Proc., IV, 7 (Δορόστολον), ГИБИ, с. 169; RaC, IV, 7 (Durostolon), ЛИБИ, с. 394; Theoph. Sim., I, 8, VI, 6 (Δορόστολον), ГИБИ, с. 299, 321.

[39] Вж. бел. 2, с. 33, II, 20.

[40] Cl. Ptol., III, 10, 5 (῾Ρηγιανόν), ИСИГТМ, с. 351; TP (Regianum ?), ЛИБИ, с. 15; RaC, IV, 7 (Regiano), с. 394.

[41] Б. Бешевлиев. Географските сведения на Птолемей, с. 75.

[42] Например при Н. Сансон. – Вж. Т. Иванов. Тракийските земи през IV–VI в. в картата „Източен Илирик“ на Николас Сансон. – ВИСб, 1987, кн. 5, 43–62.

Limes du cours inférieur du Danube dans les cartes d'Abraham Ortelii

R. IVANOV

(Résumé)

L'auteur traite deux cartes du célèbre cartographe flamand Abraham Ortelii (1527—1598). L'une porte le nom „Daciarum Moesiarumque Vetus Descriptio. Ex conatibus Abraham Ortelii. 1595“ et l'autre — „Ελλας. Graecia Sophiani. Ex conatibus geographicis A. Ortelii. 1596“. Plus tard elles sont insérées dans un atlas publié après la mort d'Ortelli à Amsterdam probablement en 1624. L'atlas avec l'annex porte le nom „Abrahami Ortelii Theatri orbis terrarum sive veteris geographia tabulae, Comentarijs Geographicis et Historicis illustrate. Editio, Tabulis aliquot aucta et variae emendata atque innovata. Cura et studio Baltazaris Moreti. Amsterdam“. L'auteur attire l'attention spécialement sur les limes du cours inférieur du Danube pendant l'époque romaine et l'époque haute byzantine (I—VIe s.), reflétés sur ces cartes. Dans les limites de la Bulgarie actuelle ce sont les castels entre Dorticum (l'embochure de Timok dans le Danube à la frontière bulgare-serbe) et Durostorum (aujourd'hui Silistra). La situation des castels est examinée, ainsi que la hydrographie, l'orographie et la toponimie. Une corrrection des erreurs commises par Ortelii est introduite. On fait la conclusion, que les sources premières pour la rédaction des cartes sont: Claudii Ptolemaie Geographia, Itineraria romana (IA, TP), ainsi que certaines sources grècques et latines citées dans la littérature en annexe de l'article dans chaque cas de villes, camps et station de routes énumérées.

Бронзов бюст-тежест от Нове

АЛЕКСАНДРА ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА

В забележителната колекция от антични бронзове на Исторически музей в гр. Свищов се намира един бюст-тежест, случайно намерен в развалините на римския военен лагер Нове, разположен на 4 км югоизточно от гр. Свищов, на десния бряг на р. Дунав[1]. Размери: вис. 7,7 см, тегло 572 г. Повърхността е покрита с благородна тъмнозелена патина.

Великолепният малък бюст с глава, леко наклонена и полуобърната надясно, принадлежи на млад индивид, облечен с люсповидна ризница, обточена около врата с бие от вертикални линии. Над него се очертава второ бие на подаващата се риза под ризницата, което също следва извивката на шията. Раменете са покрити с палодументум, а на гърдите се спускат две кожени ленти с различна дължина, украсени с перлова линия и кръстосани на гърба. Върху ризницата изпъква релефната фигура на горгона. Лицето е с гладка кожа и издължен овал, с добре пропорционирани форми. Дясната буза е по-плоска и леко асиметрична. Големите очи, с поглед отправен встрани, са били поместени в дълбоки орбити. Около празните сега кръгове на ириса има следи от посребрените зеници, които са били инкрустирани със сребро. Ниско чело и извити надвеждни дъги, дълъг правилен нос, под който се изявяват великолепно моделираните извити и леко притворени устни. Брадичката е малка и заострена, а шията къса. Фризурата е много богата. Пластично моделирани и силно раздвижени пръстеновидни едри къдрици обрамчват лицето. На тила те са подредени в концентрични кръгове. Зад буклите лавров венец от гладко опънати листа и ленти, чиито краища са кръстосани на тила и змиевидно нагънати на раменете. Зад венеца има масивна дупка с халка, с която тежестта е била закачена за синджира на лоста на везната. Тежестта е принадлежала на везна, снабдена само с една паланса и една подвижна тежест. Сведенията на Витрувий сочат, че в I в. пр. н. е. този тип везни са били в употреба (Vetruv. 10, 3, 4), макар че, както се приема, системата е била позната доста преди това.

Бюстът-тежест е с форма, при която pteryges загръщат само горната част на раменете, а под гърдите е овално очертан, без да включва последните цялостно — форма, която се налага най-напред в изкуството от времето на императорите Траян (98—117) и Хадриан (117—138). Бюстът е бил замислен като тежест и изпълнен като такава, а не вторично приспособен за тази цел. При неговото разглеждане ще засегнем проблема за местопроизводството и датирането на този вид тежести дотолкова, доколкото това засяга нашия паметник. На базата на богата литература и аналогии много добросъвестно това направи Хана Филип преди десетина години. Тя събра в обобщаващо изследване тежестите с форма на мъжки бюст със и без ризница, датирани от нея от началото на II до началото на III в.[2] Струва ми се, от по-голямо значение е въпросът, какво свързва Свищовския бюст-тежест с разглежданите от Х. Филип тежести и какво ново той внася в тази проблематика. Отново се сблъскваме с някои от повдигнатите въпроси около тежестта, произхождаща от Керамейкос, касаеща иконографски проблеми, на които се спира Х. Филип. Трябва да отбележим, че находката от Нове няма точни аналогии, на което се дължат и особените затруднения в опита правилно да се интепретира. При това кръгът от изображения върху тежести за везни е необикновено широк, понякога твърде далеч смислово от тях. От само себе си се разбира, че на първо място между тях е Хермес-Меркурий като покровител на търговията и паричните сделки. По-нататък списъкът на божествата може да бъде продължен с изображенията на Дионис и неговия тиас, на Зевс, Марс, Атина, Артемида, Аполон, Херакъл, Изида. Не са редки тежестите, представляващи маски, пигмеи и др. Особено място в тематиката на изображенията заемат бюстовете на млади мъже и по-рядко на жени.

От Нове са известни още две тежести — едната с бюст на Атина от късната античност, която отдавна е обект на изследване и противоречиви датировки[3], и втората, необнародвана, с тяло на бик[4]. От Тракия и Мизия техният брой е далеч по-голям и включва освен изображения на Херакъл няколко на млади мъже, включително на негър, на Атина от късната античност и императрици от ранновизантийската епоха и др.

В голямата пластика появата на бюст в ризница се отнася към времето на император Хадриан. В малката пластика тази дата обаче е доста по-ранна, в началото на

1

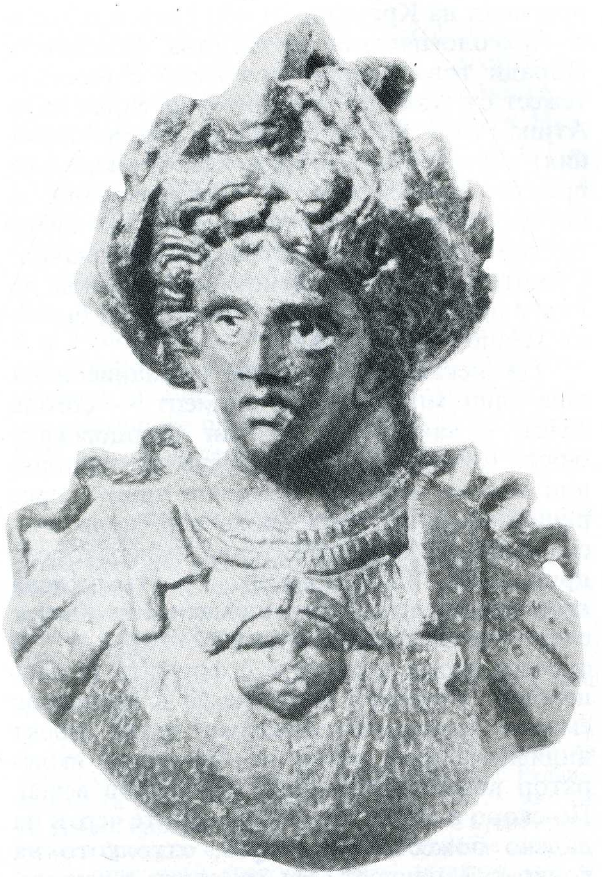

● *Обр. 1. Бронзов бюст-тежест от Нове. Fig. 1. Buste-poids de Nové*

2

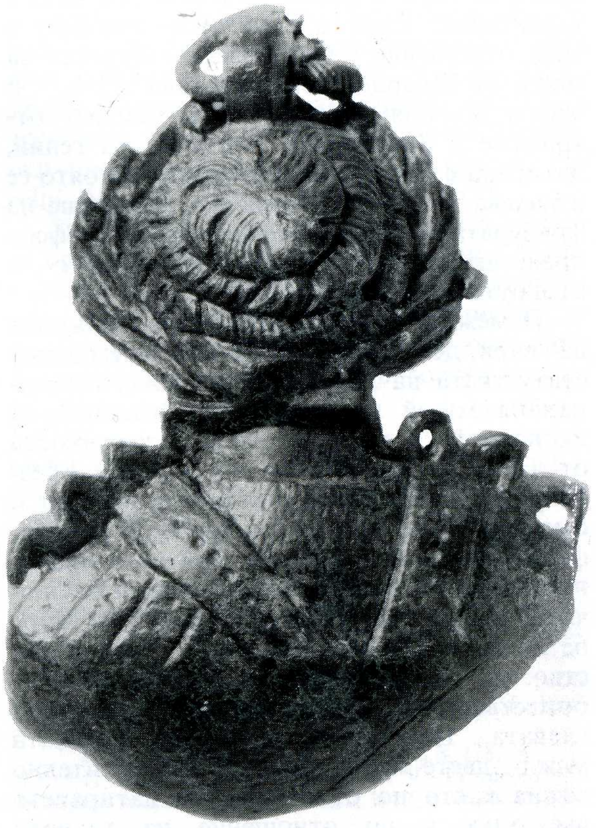

● *Обр. 2. Обратната страна на бюста. Fig. 2. Face derière du buste*

I в., както това показват бронзовият бюст на Калигула[5] и панцербюстът на Тит от Олимпия[6]. Многобройни примери в тази насока предлага глиптиката. Един от тях е т. нар. „камея Строци" от Британския музей в Лондон с бюст на император Август[7], камеите с бюстовете на Младия Друз и на император Тиберий от началото на I в. в колекцията на Ленинградския Ермитаж[8]. Един бронзов бюст-тежест също от колекцията на Ермитажа представя император Калигула от първата половина на I в.[9] Към тази ранна дата насочва още една особено близка аналогия от колекцията на Националния музей в Неапол. Това е тежест за кантар — панцербюст на Марс с коринтски шлем на главата, известен като „бюст на Тит", за чийто произход има колебания между Помпей и Херкулан[10]. Това, което свързва последния паметник с този от Нове, не е само формата, което е от особено значение за датирането им в I в., но и изключителната стилова близост, имаща значение за цялостното тълкуване на двете фигури. Богът е облечен в люспеста ризница. Люспите не са пластично моделирани, а едва загатнати с леки врязвания без видима система, каквато е впрочем и ризницата на Свищовския бюст и ризницата на бюста от Херкулан, сега в Лувъра в Париж[11]. Кожените ленти са украсени с перлена линия, а върху ризницата изпъква Горгона с крилца, което прави връзката със Свищовския бюст още по-убедителна. Интересен е фактът, че медузата върху бюста от Нове е от типа на тази върху егидата на споменатата вече Августова камея от Британския музей, което е в полза на аргументите за неговото датиране в I в. При всички бюстове с ризници, включени в каталога на Х. Филип, горгоната е заменена с розета, а само на някои от тях кожените ленти са украсени с точици[12].

Доказателство за изключителното сходство на Марс-бюста от Неапол и тежест-бюста от Лувъра с този от Свищов е видът на прическата. Стилистически техните фризури показват почти един и същ начин на оформяне на гъстите пръстеновидни къдрици около лицето. В тяхното подреждане липсва строгата симетрия, превърнала се в иконографска особеност за основната част на бюст-тежестите от този вид. Към сравняваните паметници може да се причисли и бюстът с ризница от Берлинския антиквариум, в чиято прическа откриваме същите особености[13].

Тази фризура ни отвежда към изображенията на лари и гении, за които тя е много характерна. Един от хубавите примери в това отношение е бронзовата статуетка на гений от Шварценакер, датирана в I в.[14] В много по-голяма степен тази близост откриваме в бронзовата статуетка на гений, датирана в I в. пр.н.е., от Франция, която се изразява не само в еднаквото третиране на фризурата, но и в цялостното иконографско представяне на чертите на лицето и атрибутите[15].

Измежду многобройните изображения на лари достатъчно е да споменем само статуетката на Лар от Херкулан в Националния музей на Неапол[16]. Стиловата и иконографска връзка между тежест-бюста от Нове и Марс-бюста от Неапол е безспорна. Макар да произхождат от един и същ прототип, нямаме основание да идентифицираме първия с Марс, тъй като той не носи шлем. Тъкмо липсата на този изключително важен и неотменен атрибут на Марс не позволява свързването му с това божество. В пълно бойно снаряжение или в божествена голота богът винаги е с шлем на главата. Независимо от това връзката между двете изображения е изключително важна както по отношение на датирането им, така и по отношение на тяхното местопроизводство.

От друга страна, живописните черти на лицето, линията на профила, формата на носа и особено пръстеновидните къдрици намират аналогия в един от портретите на Ливия. Този необикновен иконографски тип на императрицата може да се види единствено върху оникс-камеята с двоен портрет на Тиберий и Ливия от Флоренция[16]. Кирилаис обръща внимание, че пръстеновидните къдрици не са присъщи на „официалната" фризура на Ливия и че в основата на изображението има идеализирани черти на богиня[17]. Казаното дотук, пренесено върху тежестта от Нове, открива възможност за търсене на връзка с изображенията на Атина-Минерва, представена като Рома. Атина е била покровителка не само на мъдростта и занаятите, но и гарант на почтеността в търговията. Странен е фактът, че нейните изображения във формата на бюст-тежест са характерни много повече за късноантичната и ранновизантийската епоха, отколкото за предходните. В традиционната ѝ иконография тя е винаги с шлем на главата, пред който косите са разделени на път и сресани във вид на руло около лицето. Не ми е известно косите ѝ да са подредени в концентрични кръгове на тила. В изключително редки случаи е с ризница, а не с егида, какъвто е случаят с мраморния бюст по оригинал на Крезилас от 430 г. пр. н. е., сега в Археологическия музей във Венеция[18]. Поради това твърде рисковано е бюстът-тежест от Нове да бъде интерпретиран като Атина-Рома. Както се вижда, твърде сложният характер на изображението, в което се преплитат елементи от идеализирани и портретни черти, поставя въпроси, на които трудно може да се отговори еднозначно. Същите причини вероятно са повлияли на де Ридер при отъждествяването на Марс-бюста от Неапол с Минерва.

Тук искаме да обърнем внимание и на още един много важен елемент — corona civica, с каквато е увенчан Свищовският бюст. Едновременното носене на цивилно или военно облекло и корона чивика през ранноимператорската епоха има политически смисъл и е изключително императорска привилегия. Тази практика се утвърждава като владетелски знак от император Август след битката при Акциум в 27 г. пр. н. е.[19] В същото време тежестите с формата на панцербюст показват, че те не са в истинския смисъл портретни бюстове и не носят индивидуалните черти на определен император въпреки наличието на лавров венец. По-скоро в тях се търсят идеалните черти на дадено божество или ефеб, отколкото на конкретна личност. Не са редки случаите, когато в постумни изображения се откриват идеализираните черти на Цезар, Август или Клавдий. В бюст-тежестите на Хермес от ватиканския музей и Лувъра, увенчани с корона и ленти, спускащи се на раменете, се установява влиянието на Августовите изображения[20]. Още по-силно то е изразено в паметниците на Марс на Августовия форум в Рим, където императорът се изобразява като наследник на Марс. На тази основа намира обяснение особеното значение на ризницата и шлемът като символ на императорската власт.

Бюстът от Нове крие тъкмо тези идеални непортретни черти, които са присъщи повече на божество или гений, отколкото на император въпреки атрибуциите на императорската власт, каквито са ризницата и корона чивика. Ако в чертите на лицето е трудно да се открие образът на определен император, то в тяхната идеализация и иконография не е трудно да се открие връзката им с тези на гении, което напълно отговаря на смисъла на изображението за добрия шанс в търговията. Показателни в това отношение са аналогиите от Борели и Шварценакер[21].

Впечатляваща е разликата в изработката на главата и тялото на бюста от Нове. Лицето и фризурата показват една прецизна и детайлна техника — нещо, което не се забелязва при ризницата, чиито люспи са само плоскостно маркирани, особеност, присъща и за споменатите вече два бюста от Националния археологически музей в Неапол и от Лувъра в Париж, датирани в I в. Стиловата връзка между тези три бюста е безспорна, което показва, че и бронзовият бюст-тежест от Нове произхожда от работилниците на Помпей, респективно Херкулан, и се датира в същото време — I в. от н. е. Това не противоречи на ранните търговски връзки на Нове с италийските производителни ателиета. Създаден като лагер на настанилия се през 46—69 г. за кратко време VIII августов легион, а след него превърнал се в постоянен лагер на I италийски легион до края на античността, Нове е играл важна роля в търговията на долнодунавските земи със западните провинции[22]. Според надгробни епиграфски паметници през I и началото на II в. в Нове е имало търговски посредници на фамилиите Granii, Popillii, Venicii, Pullii, Caesernii и др.[23]

Значението на разглеждания бюст-тежест се определя не само от това, че той е рядък образец на „императорско" изображение с определен политически смисъл и предмет за всекидневна употреба, но и като още едно доказателство за ранните търговски връзки на Нове с Италия.

---

[1] Находката се съхранява във фонда на Градския исторически музей — Свищов. Инв. № 270. А. Димитрова. Бронзова пластика и бронзолеярство в Нове. — МПК, 1984, 1, с. 18, където бюстът е представен като войн; Художествен бронз от римската епоха в Националния археологически музей при БАН. Каталог. С., 1984, № 233.

[2] H. Philipp. Zu einer Gewichtsbüste aus dem Kerameikos. — AM, 94, 1979, 137—159.

[3] A. Ferri. Arte Romana sul Danubio. Milano, 1933, p. 356, fig. 482—483 (II—III в.); А. Минчев. Бронзова тежест-статуетка на Константин Велики от с. Рудник, Варненски окръг. — Археология, 1986, 2, с. 31, заб. 19; А. Димитрова-Милчева и Т. Сарновски. Римски бронзове с пластична украса от Нове (подготвен за печат том), края на IV-ти — началото на V в.

[4] Народен музей — Свищов, без инв. №.

[5] G. D. Mitten, S. Doeringer. Master Bronzes from the Classical World.

[6] D. W. Heilmever. Titus vor Jerusalem. — RM, 82, 2, 1975, S. 301, Taf. 103, I, 2.

[7] L. M. Vollenweider. Die Steinschneidekunst und ihre Künstler in spätrepublikanischer und augusteischer Zeit. 1966, S. 113, Taf. 60 u N 70, 4, бюстове на Тиберий в ризница — и двете от Британския музей.

[8] J. O. Neverov. Antique Cameos in the Hermitage Collection. Leningrad, 1971, No 82, 92.

[9] Я. О. Неверев. Античная художественная бронза. Каталог. Л., 1973, № 288.

[10] H. Philipp. Opus cit., S. 159, N 26, Taf. 46, N 26. Inv. N 74056.

[1] A. Ridder. de. Les Bronzes Antiques du Louvre. I, Les figurines (Paris), 1913, p. 142, 156, No 3256 („Titus").

[12] H. Philipp. Opus cit., N 8, 18, 19.

[13] Ibidem, No 18, Taf. 45, I.

[14] A. Kolling. Die Bronzestatuetten aus dem Säulenkeller. — In: Forschungen in römischen Schwartzenacker I, 1967, p. 17, Taf. 8; H. Menzel. ANRW II, 12, 3, 1985, S. 164; L. Franzoni. Bronzetti romani romani del Museo archeologico di Verona, 1973, p. 49, N 30, p. 50, N 31; J. Rilliet. Les portraits romains du Musée d'art d'histoire. — Genava, 26, 1978, p. 32, fig. 9 (Nero).

[15] H. Oggiano-Bitar. Bronzes figures antiques des Bouches-du-Rhone. B: XLIIIe suppl. à „Gallia", p. 82, N 145 (INv. 2279); H. Kunkel. Die römische Genus, 1974, S. 75 ff.

[16] M. A. Kaufmann-Heiniman. La petite statuette romaine en argent. — Archeologia, 255, 1990, p. 38, fig. I.

[17] L. M. Vollwnweider. Opus cit., S. 118, N 76, 3.

[18] G. Traversari. Sculture del V—IV secolo a.c. del Museo Archeologico di Venezia, 1973, p. 46, N 17 (Inv. 112).

[19] H. Kyroeleis. Der Kameo Gonzaga. — BJ, 1971, S. 181.

[20] Ibidem, S. 168; K. Kraft. Der goldene Kranz Caesars und der Kampf um die Entlarvung des „Tyrannen". — Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte, 1952/1953, 3—4, 91—92.

[21] H. Philipp. Opus cit., S. 152.

[22] A. Dimitrova-Milceva. Importierte Terra sigillata aus Novae. — In: Recherches sur la culture en Mésie et en Thrace (Bulgarie) Ier—IVe s. — ИАИ, 37, 1987, 108—152.

[23] B. Gerov. Die Rechetsstellung der Untermösischen Stadt Novae. — In: Beiträge zur Geschichte der römischen Provinzen Moesien und Thrakien. Gesammelte Aufsätze. 1980 (Amsterdam), 116—117. Особено за фамилията Caesernii от Аквилея с многобройни филиали в Панония. Тя е известна с търговията на рудни изкопаеми и производството на метални изделия. Вж. J. Šašel. Caesernii. — Živa antica, 10, 1960, 1—2, 201—221.

Buste-poids en bronze de Nové

AL. DIMITROVA-MILČEVA

(Résumé)

Le buste-poids est trouvé par hasard dans les ruines de la cité antique Nové et se trouve dans le Musée d'histoire de la ville Sliven. Le numéro d'inventaire est I-270. Représente une jeune personne portant une armure de plaques sur laquelle saillie Gorgone. La peau du visage est lisse et l'ovale allongé, les yeux argentés et les traits idéales. Les boucles modelés d'une manière plastique en rond entourent le visage. Sur la tête est posée une couronne civique. On peut faire un parallèle du buste traité avec le buste de Mars de Pompei ou de Herculanum, actuellement au Musée national de Naples.

Sur la base d'analyse stylistique et iconographique le buste de Nové est lié à la figuration des génies. Il date du Ier s. a. n. ère et il est traité comme modèle rare de figuration „empereur" avec sens politique déterminé et représente un objet pour usage quotidien, provenant de Pompei, respectivement — de Herculanum.

Археологически останки в района на с. Копривец, Русенско

АТАНАС МИЛЧЕВ И ГЕОРГИ ДРАГАНОВ

Село Копривец е разположено в малка котловина на 15 км югоизточно от гр. Бяла и на 68 км от гр. Русе, в Дунавската хълмиста равнина и на около 120 м надморско равнище. През землището на селото протичат реките Лома и Шипа, които се сливат пред чашата на новоизградения микроязовир Баниски, а от него на север продължават под името Баниски Лом, ляв приток на р. Черни Лом. На много места са запазени стари кладенци и чешми, каптирани сега, които дават изобилна изворна питейна вода за жителите на селото (обр. 1). Климатът е умерено континентален. Преобладават тъмносиви горски алувиални и излужени сиви почви.

Благоприятният климат, богатата почва, изобилните изворни води, тучните пасища и горска растителност, удобните пътни връзки са способствали за заселването на хората още от дълбока древност. Все още личат следите на стари пътища, в отделни отсечки използувани и досега.

Интерес към старините в землището на с. Копривец пръв проявил Карел Шкорпил, който съобщава за „Копривешкото кале“[1]. Следващите сведения дължим на В. Миков[2] и Т. Герасимов[3], който съобщава за случайно намерени монетни находки през 1963 г. в околностите на с. Копривец, между които и тасоски тетрадрахми от II в. пр. н. е. От тях в Историческия музей в Русе били прибрани само три екземпляра. В „Списък на археологическите паметници в Русенски окръг“, обнародвани в „Държавен вестник“[4] под №21 и 22, се споменават антично селище югоизточно от с. Копривец и късноантична крепост в м. Кашлъдере, на 5 км югоизточно от селото.

Д. Иванов от Историческия музей в Русе прави кратко съобщение в местния вестник за една нова монетна находка от с. Копривец[5]. С тези няколко вести се изчерпват интересите на специалистите към миналото на с. Копривец. В замяна на това се активизират иманярските посегателства над видимите все още археологически останки. Така през 1983 г. несмущавани от никого иманяри направили дълбоки изкопи покрай външното и вътрешно лице на късноантичната крепост в м. Змей кале или Кале Бурун при с. Копривец. За големите щети, нанесени на старината, и нарушаването на нейната архитектурна цялост се появява обширен материал във в. „Пулс“[6]. По същия повод в сп. „Отечество“ пише и журналистът Хр. Буковски под заглавие „Иманярско кале“[7]. В статията си той дава израз на възмущението си от вандалското разрушаване на този забележителен паметник пред очите на местните власти.

През април 1985 г. един от авторите на настоящата статия Атанас Милчев беше поканен да направи теренно проучване на старините около село Копривец при съдействието на местния агроном Г. Драганов. В резултат на това достигнахме до следните изводи.

Най-ранните следи от поселищен живот в околностите на с. Копривец се установиха в м. Южека, където и досега съществува селищна могила (обр. 1). Тя е разположена на твърде удобно място в близост до вливането на реките Лома и Шипа. Заобиколена е от всички страни с ниски възвишения с достъп само от югоизток. Могилата не е проучена, но въз основа на случайни находки от керамика се вижда, че е била обитавана още през неолита (5300—4100 г. пр. н. е.) и ранната бронзова епоха (3750—1900 г. пр. н. е.). На около 100 м северозападно от могилата в м. Новите гробища установихме наличието на открито селище (обр. 1). При изкопи за гробове са били прорязани културни пластове и са намерени много фрагменти от глинени съдове, парчета от изпечена глина с отпечатъци по тях от пръти, принадлежащи на стените на опожарени жилища. На това място е намерен един глинен съд, напълно запазен, със слабо изразена биконична форма, висока цилиндрична шия и леко профилиран навън устен ръб. Съдът е украсен с леко врязани линии във форма на рибена кост, а шийката — с плитки канелюри. Той има следните размери: вис. 16,9 см, диам. на устието 6,5 см (обр. 2). Голям брой фрагменти от подобни глинени съдове намерихме по време на нашето обхождане. Аналогични по форма и украса съдове са известни от разкопките на селището при с. Чавдар, Софийски окръг[8], и на много други праисторически селища. Те показват, че селището в м. Новите гробища, подобно на това при селищната

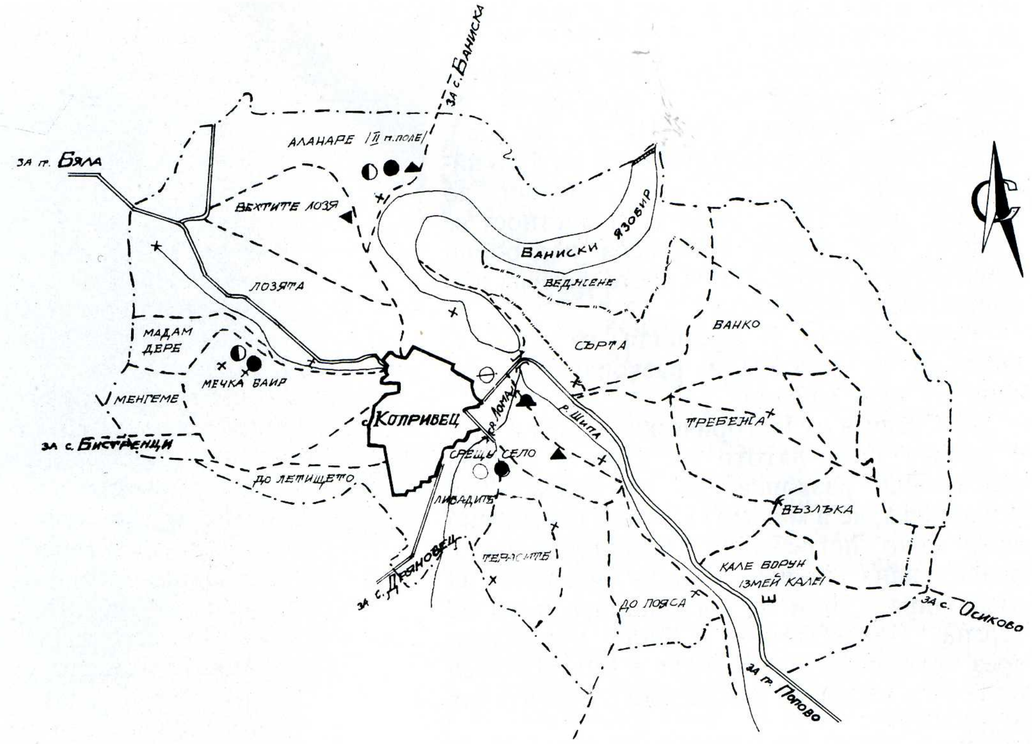
за с. Баниска
АЛАНАРЕ /II п.поле/
за гр. Бяла
ВЕХТИТЕ ЛОЗЯ
Ванискu язовир
ВЕДЖЕНЕ
ЛОЗЯТА
МАДАМ ДЕРЕ
МЕЧКА ВАИР
ВАНКО
СЪРТА
МЕНГЕМЕ
КОПРИВЕЦ
р. Лом
р. Шипа
ТРЕБЕНЖА
за с. Бистренци
СРЕЩУ СЕЛО
ДО ЛЕТИЩЕТО
ЛИВАДИТѢ
ВЪЗЛЪКА
ТЕРАСИТѢ
за с. Дряновец
КАЛЕ БОРУН
/ЗМЕЙ КАЛЕ/
ДО ПОЯСА
за с. Осиково
за гр. Попово
С

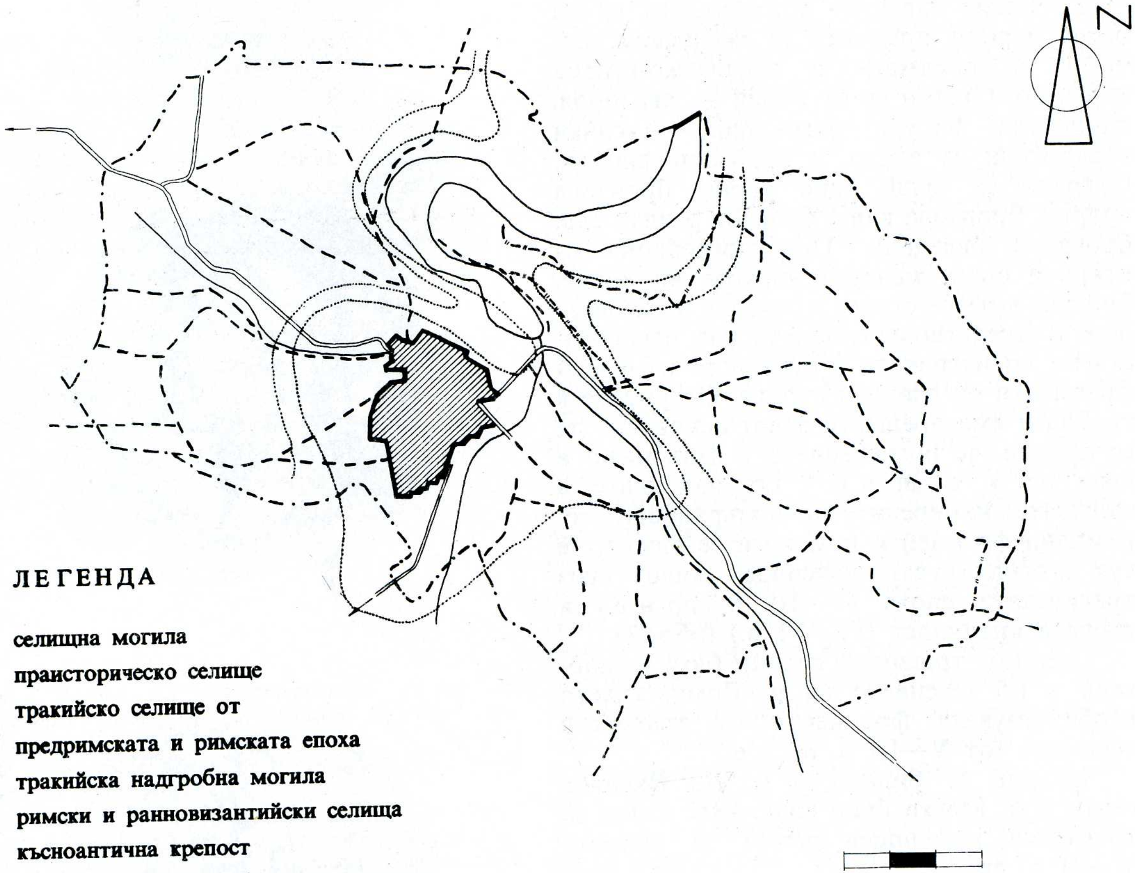

ЛЕГЕНДА

- ⌂ селищна могила
- ⊖ праисторическо селище
- ● тракийско селище от предримската и римската епоха
- ▲ тракийска надгробна могила
- ○ римски и ранновизантийски селища
- ш късноантична крепост
- ◐ селища от Второто българско царство
- × стари чешми и кладенци
- - - - стари и нови черни пътища
- ═══ шосета
- —·— граници
- —— реки и дерета

1

● *Обр. 1. Карта на землището на с. Копривец, Русенско.*
Fig. 1. Carte du terrain du village Koprivetz, district de Russé

могила в м. Южека, се отнася към късен неолит — Хотница I.

Северозападно от селото в м. До язовира (обр. 1) попаднахме на фрагменти от тракийска керамика (V—III в. пр. н. е.), което говори за съществуването на тракийско селище, разположено в близост до питейна вода. Недалеч от тази местност се издигат три малки тракийски надгробни могили, от които едната е доста снизена при обработката на земята.

През зимата и пролетта на 1988 г. иманяри са започнали разкопаването на една от тези могили.

Д. Станчев от Историческия музей в Русе е провел през лятото на същата година спасителни разкопки на могилата. Той установява, че в могилата е било извършено само едно погребение[9]. Гробната яма с правоъгълна форма е била вкопана на дълбочина 1,30 м от тогавашното ниво на терена. Погребението е било извършено чрез трупополагане. Трупът е бил положен по гръб в изпънато положение с ориентация север—юг.

Гробният инвентар представлява лични вещи, дарове, предмети за ежедневна употреба и предмети с магическо-култов характер. Състои се от обеци — два броя, пандантив, фибула, нагръдник — всички изработени от злато, и бронзови фибули. Открити са също едно гърне, бронзова хидрия, бронзова кана, бронзов разлат съд, бронзово огледало. При погребания са открити също железни върхове на копие, бронзов връх на стрела и останки от железен нож. В съседство на гробната яма, непосредствено до източната ѝ страна са намерени фрагменти от глинени съдове. Откритите в гробната яма предмети дават основание да се приеме, че погребението е извършено в края на V в. пр. н. е.[10] От находките в могилата, намерените по повърхността керамични фрагменти и монети се вижда, че тук е съществувал поселищен живот през тракийската епоха (V—III в. пр. н. е.) и късната античност (IV—VI в.) (обр. 1).

Следи от тракийско селище бяха установени и по течението на р. Лома, където изобилстваха фрагменти от тракийска керамика (от V—III в. пр. н. е.).

Западно от билото, в м. До Няголов геран и м. Мечка баир също има данни за тракийски поселищен живот за времето V—III в. пр. н. е.

По течението на р. Шипа в м. Срещу селото се очертава неголяма по размери надгробна могила, вероятно тракийска карта (обр. 1). На около 1500 м западно от нея, в очертанията на днешния стопански двор са открити по повърхността керамични фраг-

2

3

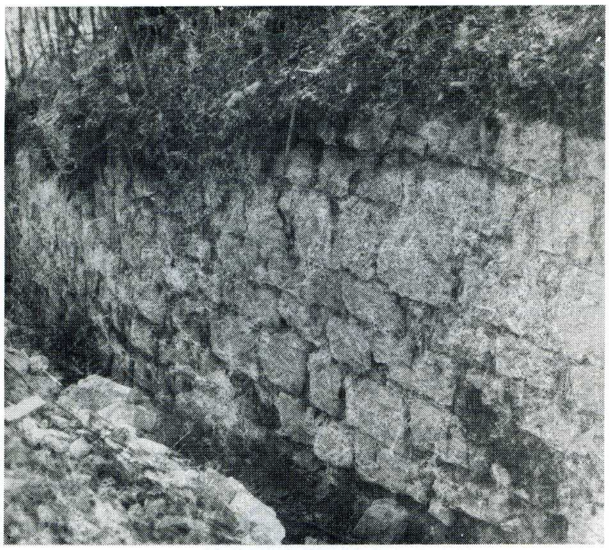

4

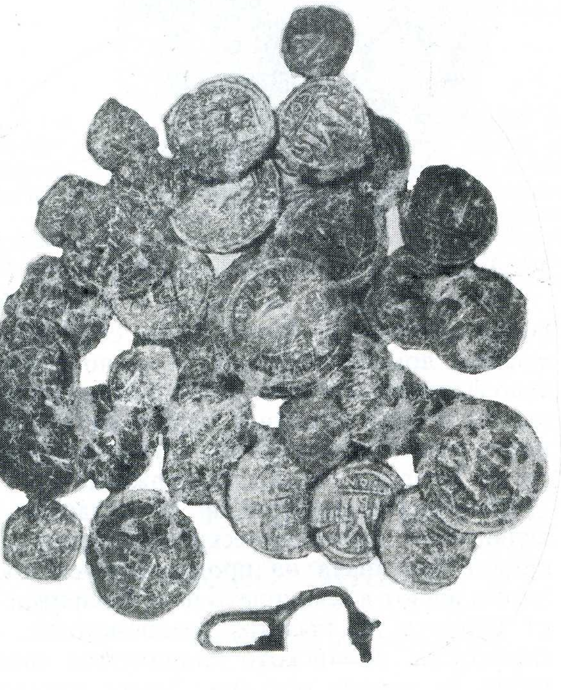

5

● *Обр. 2. Глинен съд от откритото селище от енеолитната епоха от м. Новите гробища при с. Копривец. Fig. 2. Récipient céramique de l'époque enéolite de la localité découverte pres̀ de l'endroit Nouveau cimetière du village Koprivetz*

● *Обр. 3. а, б) монета на Антоний Пий (138 – 161), намерена в стопанския двор на с. Копривец. Fig. 3 а, б) monnaie d'Antoine Pie (138 – 161) trouve'e dans la cour de la ferme du village Koprivetz*

● *Обр. 4. Външно лице на късноантичната крепост в м. Змей кале. Fig. 4. Face extérieure de la forteresse de l'époque antique basse endroit Zmey kale*

● *Обр. 5. Колективна монетна находка от VI в. от крепостта в м. Змей кале. Fig. 5. Trouvaille monnaitaire collective du VIe s. de la forteresse dans l'endroit Zmey kale*

менти от римската и късноантичната епоха. Оттам произхожда и находката от тасоски тетрадрахми, за която съобщава Т. Герасимов. При селскостопанска дейност са били разкрити зидове от жилищни и стопански постройки, изградени от добре обработени каменни блокчета, споени с хоросан. Планът и размерите на постройката не са документирани, тъй като са унищожени от булдозера при изкопните работи, но в едно от помещенията са били открити монети, най-ранните от които от времето на Антоний Пий (138—161), а най-късните се отнасят към 456 г. (обр. 3). Това показва, че тук е имало поселищен живот в предримската, римската и късноантичната епоха. В м. До язовира също има данни за съществуването на римско и ранновизантийско селище. По повърхността се срещат в изобилие фрагменти от римска и ранновизантийска керамика.

Най-интересният и най-значителният археологически паметник в землището на с. Копривец е ранновизантийската крепост в м. Змей кале (обр. 1). Тя се намира на около 5 км югоизточно от селото на естествено укрепен хълм, проходим само от север. В близост до крепостта протича р. Шипа. В древността тя е бранела пътя, водещ от Никополис ад Иструм за Марцианопол. В близост до крепостта минава трасето на съвременен път, който на места се слива със стария път и води за гр. Попово. След К. Шкорпил, който пише, че крепостта е напълно съборена и скрита в гъста гора, едва през 1983 г. Д. Иванов обръща внимание на значението на крепостта като исторически паметник и необходимостта от най-строги санкции към всички, които допринасят за разрушаването на старината[11]. В разкритите части на северната ѝ стена, запазена на височина до 3,30 м, се вижда, че тя е била изградена от добре обработени лицеви блокчета и пълнеж от ломени камъни, споени с хоросан (Opus implectum), примесен с късчета от едро счукана тухла (обр. 4, 4 а). Няма данни за плана на крепостта, тъй като сега е обрасла с буйна растителност, но вероятно е следвала очертанията на хълма. По време на иманярските изкопи, които силно са нарушили стратиграфията на културните напластявания, са намерени цели и фрагментирани съдове от V—VI в. и четиридесет монети на византийските императори Юстиниан I (527—565) и Юстин II (565—578) и др. (обр. 5). Вътре в крепостта се очертават основите на отделни постройки и останки от кладенец. Без съмнение в нея е имало жилищни и обществени постройки, базилика, казармени помещения, но за тях със сигурност може да се говори

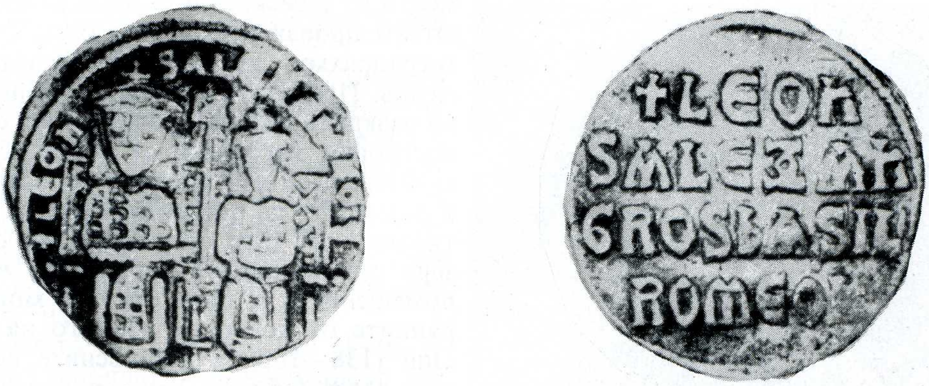

6

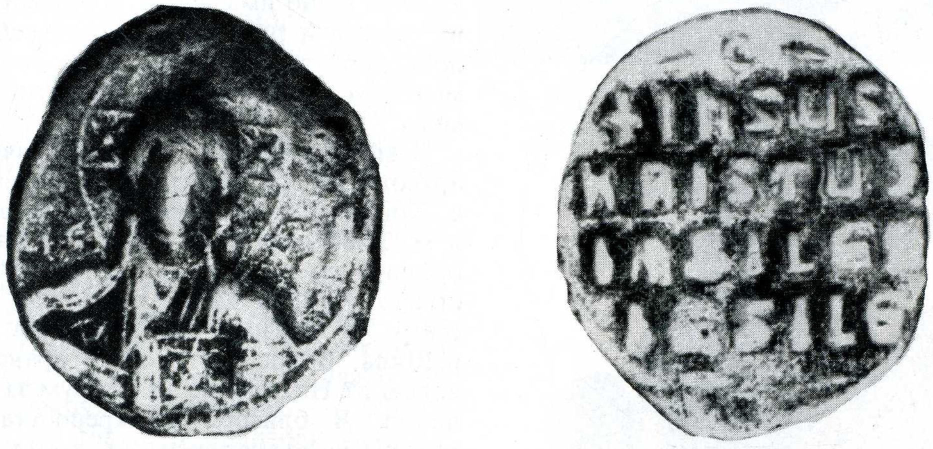

6 а

● *Обр. 6. Монета от император Лъв VI и Александър (886 – 912) от крепостта в м. Змей кале: а) монета на император Василий I (976 – 1025), намерена в крепостта Змей кале. Fig. 6. Monnaie de l'empereur Lion VI et Alexandre (886 – 912) de la forteresse dans l'endroit Zmey kale; a) monnaie de l'empereur Basile I (976 – 1025) trouvée dans la forteresse Smey kalé*

само след системни археологически разкопки.

По времето на Юстиниан I били изградени няколко укрепителни пояса в Северна България: единият по течението на р. Дунав, другият по протежението на Стара планина, а една от крепостите, изградени по северните склонове на Стара планина, била тази в м. Змей кале при с. Копривец.

Ранновизантийската крепост в м. Змей кале е просъществувала до нашествията на славяни и авари. В края на VIII и началото на IX в. тя била обитавана в системата на славянобългарската държава. Вероятно е използувана за охрана на южната българска граница, която минавала по това време по северните склонове на Стара планина. Това се потвърди от намерените вътре в крепостта находки от ранносредновековна българска керамика — гърнета без дръжки с врязан и линеен орнамент от IX—X в., монети от времето на византийските императори Лъв VI и Александър (886—912) (обр. 6), Василий II (976—1025) (обр. 6а).

На северозапад от селото, в м. До Няголовия геран и Мечка баир се установи селище, документирано с огромно количество фрагменти и цели тънкостенни глинени съдове с една дръжка и украса от врязани линии около цилиндричното тяло от времето на Втората българска държава.

Описаните материали и останки от недвижими археологически паметници разкриват картината на продължителен поселищен живот в землището на с. Копривец — от неолита до късното средновековие. За епохата на османското владичество сведенията са твърде оскъдни. Засега разполагаме само с един писмен документ, от който се вижда, че през XV в. (1477 г.)[12] в с. Копривец е имало само три къщи и то е спадало към Шумну (Шумен). Б. Цветкова и В. Мутафчиева свързват тези сведения със с. Копривец, разположено на територията на бившата Беленска околия. Най-ценни сведения за селото се съдържат в генералщабната карта на руската армия от 1877 г., в която се споменава, че с. Копривец имало на своята територия 283 къщи. Това показва, че то е било едно от големите села в този район през епохата на османското владичество. От същата карта се вижда размерът на съседните села, които са били много по-малки в сравнение със с. Копривец. Има сведение, че през 1856 г. в селото е била построена църква, което говори за християнския характер на населението.

След Освободителната война през 1877—1878 г. за с. Копривец се създават благоприятни условия за развитието му като център на богат земеделски район.

---

[1] К. Шкорпил. Опис на старините по течението на река Русенски Лом. С., 1914, с. 14.

[2] В. Миков. Предисторически селища и находки в България. С., 1933, с. 183.

[3] Т. Герасимов. Монетни съкровища, намерени в България през 1962 и 1963 г. — ИАИ, 27, 1964, с. 242.

[4] Държавен вестник, бр. 75 от 22 септември 1978, с. 855.

[5] Д. Иванов. Монетна находка от с. Копривец. — Дунавска правда, бр. 194 от 17.07.1985 г.

[6] Р. Тахов и А. Анастасов. Змей кале, вик за помощ. — Пулс, бр. 38 от 17.09.1985 г.

[7] Хр. Буковски. Иманярско хале. — Отечество, 1984, с. 19.

[8] G. Georgiev. Die neolithische Siedlung bei Čavdar, Bezirk Sofia. — Cultures Prehistoriques en Bulgarie (Bulletin de l'Institut d'Archéologie, 36, 1981), 88—89, Abb. 32. Благодаря на Р. Попов, който ми даде сведения за разкопките в с. Копривец през 1990 г.

[9] Д. Станчев. Разкопки на тракийска надгробна могила до село Копривец, Разградска област. Археологически открития и разкопки, 1988. Кърджали, 1989, с. 50 и 51.

[10] Пак там, с. 51.

[11] Д. Иванов. Ранновизантийска крепост край Копривец. — Дунавска правда, бр. 108 от 7.05.1983 г.

[12] Б. Цветкова. В. Мутафчиева. Турски извори за българската история, XV—XVI в. С., 1972.

Vestiges archéologiques dans la région du village Koprivetz, district de Roussé

AT. MILČEV, G. DRAGANOV

(Résumé)

Les auteurs exposent le résultat d'un parcours du terrain aux environs du village Koprivetz, district de Roussé. Des traces d'une localité habitée de l'âge le plus ancien jusqu'à la fin du joug des turcs ont été établies.

Une information est faite concernant des timulus locaux de l'époque du Néolite, de l'Enéolite et de l'âge de bronze, ainsi que les restes des locations thraces et des tumulus. On en trouve beaucoup de vestiges, y compris des routes anciennes, des maisons et des bâtiments ruraux, ainsi que des forteresses de l'époque haute romaine, la haute époque byzantine et le bas Moyen âge.

En 1988 est découverte une riche inhumation thrace du bout du Ve s. a. n. ère, étudiée par D. Stantchev.

Старобългарски оловен печат със знаци от Велики Преслав

ЖИВКО АЛАДЖОВ

Печатът е с плътно ядро с дебелина над 0,005 м и две неравни страни, едната с диаметър 0,025, а другата — 0,022—0,023 м. Каналът за шнура е широк 0,0015—0,003 м, като не се изявява върху двете страни и е разположен малко косо спрямо изображенията. Ядрото не е било добре центрирано спрямо булотириона и е отместено нагоре, като се вижда добре част от дъгата на полето върху едната от страните. Двустранно е отпечатано едно и също изображение. Със слаб релеф (0,0005 м) и тънки (0,001 м) линии е представен известният старобългарски знак ипсилон с две хасти. Размерите на знаците са 0,014 × 0,015 на горната по-малка повърхност и 0,012 × 0,019 на долната страна. И в двата случая лявата наклонена хаста на ипсилона не е отпечатана добре и сега се вижда само част от нея. При горната страна страничните хасти са наклонени навън, а на долната страна се вижда част от дъгата на полето, за което вече споменахме. Допълнителна украса и оформление знаците нямат.

Оловният печат е намерен под плочника, който покрива ранната верижна сграда, успоредна на южната цитаделна стена в центъра на Велики Преслав. Този плочник в ЮИ ъгъл на обект „Преславска архиепископия“ се появява с края на голямото преустройство в центъра на града в края на IX или в самото начало на X в.[1] За сведение в една от фугите на същия плочник, СИ от местонамирането, се откри още един печат на цар Петър от типа с благославящ Христос и надпис върху обратната страна „Петър благочестив владетел“ (Πετροσ βασιλευσ Ευσεβησ) около изображенията на Петър и Мария (Ирина)[2].

Така средата, в която е открит, уверено може да се отнесе към IX в. Впрочем към това време насочват и характерните особености на печата — плътното масивно ядро с неизявен канал за шнура, както и косото разположение на последния спрямо знаците, което може да се констатира и при други печати от това време[3]. Несъмнено към IX в. води и знакът, отпечатан върху двете страни.

Откриването на висящ печат със старобългарски знаци, явление напълно непознато досега, поставя цял ред въпроси и проблеми, на които правя опит да отговоря в следващите редове. Преди всичко става ясно, това категорично следва да се каже, че зад знака „ипсилон с две хасти“ стои съвсем определена институция — лице или висша длъжност, много добре известни на българите и характеризирани чрез знака, който напълно замества надписите от другите моливдовули. Печатите от времето на Първото българско царство са свързани преди всичко с хана, а по-късно с княза или царя — печатите на Тервел, Телериг (като византийски сановници), на Борис-Михаил, Симеон и Петър потвърждават това заключение. Известни са печати и от членове на владетелското семейство — Баян, брат на хана (около 766 г.), Йоан Багатур и канартикин (до 928 г.). Съществуват такива и от най-приближени до двора лица и длъжности — Мавър от Куберовите прабългари (също като византийски сановник); Георги Монах и синкел, но тези печати са значително по-редки и запазени в един и по-рядко в повече екземпляри. Следователно няма да е пресилено, ако предположим, че моливдовулът с ипсилон произхожда от този кръг и на първо място от ханската канцелария. Впрочем тезата, че този знак е свързан с личността на княза, е изказана твърде отдавна[4].

На второ място става ясно, че освен моливдовули от „византийски тип“, предназначени, по всичко личи, за външни и официални сношения, а понякога изработени за българи на византийска служба или удостоени с византийски титли, са съществували моливдовули и за вътрешна употреба. В тях нищо незначещите за обикновените българи византийски християнски изображения и формули, както и целият надпис на гръцки език са били заменени със знаци, които от своя страна съвсем точно и ясно са определяли лицето, изпращащо съответното писмо или заповед. Няма съмнение, че цялата тази практика е взаимствувана от Византия, но е нагодена съобразно с условията в българското ханство. Несръчното и плитко врязване в булотириона, довело до слабия и неравен отпечатък, също говори в полза на домашна изработка и употреба на този тип моливдовули.

Също така се изяснява още веднъж, че прабългарските знаци не са само безлични апотропеи и родови маркировки[5], но и достатъчно ясно средство за комуникация. Именно поради тази им черта знаците са били предпочетени пред гръцките букви, които далеч не са били ясни и разбираеми за всички обикновени българи.

На четвърто място изниква въпросът, дали при това положение на нещата знакът е имал и някакво религиозно значение. На този въпрос според мен трябва да се отговори утвърдително. От VIII в. нататък, пише Й. Юрукова, силното влияние на християнската религия, крепителка на императорската власт, се чувства осезателно в надписите и изображенията върху византийските монети. „Те приемат ново, предимно религиозно съдържание.“[6] Подобна е ситуацията и при сфрагистичните паметници. Хиляди са печатите, върху които са представени Христос, Богородица или светците, покровители на лицето, което е собственик на печата. Почти неизменни са формулите „Господи (Богородице) помагай на своя раб“. Надписите обикновено започват с кръст, а през иконоборческия период кръстът е главното изображение върху печатите. Неизменно и върху българските печати от това време са изобразени Христос, Богородица или кръст, придружени от съответните християнски формули. Което е много интересно, дори печатите от езическо време (на хан Тервел, Телериг и Баян) са маркирани с кръстовидни монограми — Богородице помагай, но това е станало вероятно във връзка с тяхната византийска служба или с удостояването им с византийска почетна титла. Най-сетне известни са моливдовули, т. нар. „анонимни“, върху които има само християнски изображения[7]. По такъв начин моливдовулите със знаци, какъвто е този от Велики Преслав и който е несъмнено една адаптирана реплика на византийските печати, не е възможно да няма никаква връзка

1

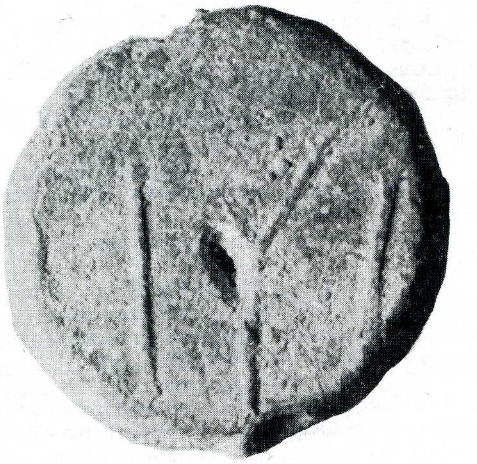

2

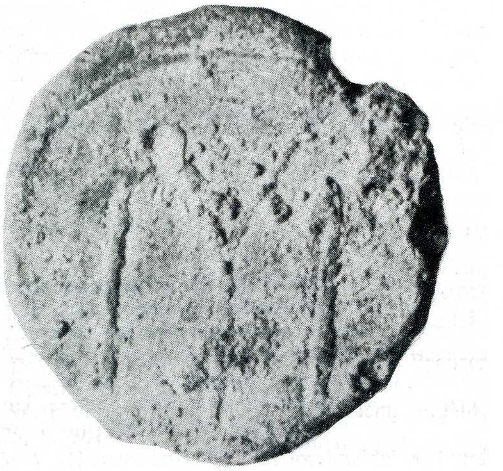

● *Обр. 1. Първата страна на печата. Fig. 1. Première face du timbre*

● *Обр. 2. Другата страна на печата. Fig. 2. Seconde face du timbre*

с религиозните представи от това време. Това би противоречало на цялата система от ценности, а конкретно и на голямото множество сфрагистични паметници. Много важно е да се отбележи, че знакът е един и същ върху двете страни на печата тъкмо като изява на неговата многозначност.

От друга страна, вече е изказано предположението, че споменатият знак има връзка с върховното прабългарско божество[8]. Натрупани са много и много доказателства, че знакът има апотропеично и религиозно значение[9], но именно моливдовулът от Велики Преслав показва, че това му значение не е безлично и неоформено, а съвсем конкретно и ясно. Най-вероятно знакът се свързва именно с върховния бог на прабългарите Тангра. Не бива да се забравя, че Тангра е небесен хан или хаган[10], т. е. най-добре съответствува като символ и патрон на земния владетел — хана. По идентичен начин византийските василевси се свързват с образа на Христос — цар на царете, или пък бива представяно увенчаването им от Божията майка (Богородица). Това е абсолютно необходимо за подчертаване на богоизбраността на земния владетел, същностна черта на всяка монархия по всяко време на света. Най-сетне не бива да се забравя и фактът, че ханът съчетава земната си власт с религиозната, той е първожрец, което още веднъж му дава право да свързва своята личност с тази на върховния бог Тангра.

На последно място трябва да се засегне извънредната популярност на този знак[11]. Той се появява несъмнено още през езическия период[12], изглежда най-напред като знак на божеството, използван в това си качество и като апотропей. Забелязано е още, че той се среща извънредно често по българските земи и почти изключително в тях[13]. Вероятно този факт следва да се обясни, от една страна, с употребата му като хански знак, а от друга — с преповтарянето на ханския и божествения знак по места като изява на народностната и държавната принадлежност. Както се вижда, тази му употреба не изключва първоначалната му насоченост, а напротив, съчетава се с нея. Така, изглежда, разпространението на знака е ставало едновременно и като религиозен, и като държавно-народностен символ, т. е. в двете му главни значения.

С налагането на християнството популярността на знака не намалява, а напротив, засилва се[14], по всяка веротност с увеличаване на второто му значение. Изглежда, той излиза от официална употреба по това време, а може би знакът започва да се възприема и по-безлично — като символ на целия владетелски род[15], явна реминисценция от старите и дълбоко вкоренени възгледи.

Добър паралел е А-образният знак от Волжка България, който е много популярен и има продължителна употреба. Той се интерпретира като знак-тамга на управляващия род, а също и на основната група българско население. Той се явява впоследствие и като свидетелство за принадлежност към държавата, а дългата му употреба води до голямо разнообразие във вариантите[16].

И така, редкият моливдовул от Велики Преслав разкрива пред нас неизвестни страни от живота в Първото българско царство, поставя много и интересни въпроси и проблеми, част от които имат ясни и точни отговори, а на другите може да се отговори повече или по-малко хипотетично.

[1] Обектът представлява сложен архитектурен ансамбъл, който се разкопава повече от десет години от колектив, ръководен от ст. н. с. I ст. д-р Д. Овчаров, в който участвува и авторът на настоящата работа. Издаването на резултатите от разкопките е предстоящо, а за тях вж. и ежегодните сборници АОР.

[2] Т. Герасимов. Оловни печати на българските царе Симеон и Петър. — ИАИ, XII, 1938, 360—361.

[3] Върху последната особеност ми обърна внимание ст. н. с. Ив. Йорданов, който е откривател и на печата. За двете му благодаря сърдечно.

[4] Н. Мавродинов. Разкопки и проучвания в Плиска. — РП, III, 1948, с. 165 и обр. 2.

[5] Подобни обяснения съществуват отдавна: ср. Л. Дончева-Петкова. Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII—X в. С., 1980, с. 18, но в последно време се засилват.

[6] Й. Юрукова. Характер и развитие на византийското монетосечене VI—X в. — Археология, XI, 1969, 3, 27—28.

[7] Т. Герасимов. Византийски оловени печати от Плиска. — ИАИ, XIV, 1940, с. 180.

[8] Ж. Аладжов. Прабългарски амулети — слънчеви символи. — Нар. дело, 8 (95), 1979, с. 8; В. Бешевлиев. Значението на първобългарския знак IYI. — ИНМВ, XV (XXX), 1979, 17—23; М. Москов. Прабългарски рунически знак за теонима Тангра. — Старобългаристика, XI, 1987, 1, 15—25.

[9] Д. Овчаров. За прабългарските амулети. — МПК, XVII, 1977, 1, с. 10.

[10] Ж. Аладжов. За култа към Тангра в средновековна България. — Археология, XXV, 1983, 1—2, 76—85.

[11] Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., 10—14 и табл. XXI.

[12] Ж. Аладжов. Проучвания върху старобългарските знаци. — РП, XXII, 1989 (под печат).

[13] М. Комша. Знаки на римско-византийской колонне. — Dacia, VI, 1962, 263—268.

[14] Ж. Аладжов. Цит. съч.

[15] Т. Тотев. Един бронзов медалион със знаци от Преслав. — Археология, IX, 1967, 2, 36—39.

[16] Н. А. Кокорина. Об одной группе знаков на керамике Волжской Булгарии. — В: Ранние болгары в Восточной Европе. Казань, 1989, 89—96.

Timbre de plomb protobulgare avec des signes du Veliki Preslav

G. ALADJOV

(Résumé)

L'article a pour but de publier un timbre de plomb de Veliki Preslav récémment découvert sur lequel bilatéralement est posé le signe protobulgare le plus populaire — ipsilon avec deux hastines. Le milieu de la trouvaille et la particularité de la boulle de plomb le date vers le IXe s. La découverte de tel monument, au moment unique, pose plusieurs questions et problèmes. L'auteur le rapporte comme appartenant à la chancellerie du khan, tout en estimant qu'il était pour usage interne et que pour la majorité des protobulgares les signes runiques étaient un moyen plus aisé de communication par rapport aux lettres grecques. En dehors du khan le signe se rapporte aussi à la divinité protobulgare Tangra et plus tard il signifiait l'appartenance au peuple et à l'Etât bulgare. Un parallèle est le signe de Bulgarie de Volga, qui a les mêmes significations et applications.

Животински кости от късноантична вила и ранновизантийско селище в кв. Бела вода, Перник

НИКОЛАЙ ИЛИЕВ, ЗЛАТОЗАР БОЕВ, НИКОЛАЙ СПАСОВ

В резултат на спасителни разкопки, извършени през 1977 г. в кв. Бела вода, Перник, бе разкрита късноантична укрепена вила и ранновизантийско селище върху развалините ѝ.

Вилната постройка е изградена към края на III и началото на IV в. от н. е. Върху развалините ѝ в средата на V в. възниква ранновизантийско селище, което просъществува до началото на VI в. Под опожарените руини на паметника наред с другите археологически находки са намерени и животински останки от домашни и диви животни (кости от бозайници, птици, риби и черупки от мекотели). Тяхното проучване дава представа за някои страни от живота и

Таблица 1

Видов състав на фауната

Видове животни	Останки		Индивиди	
	брой	%	брой	%
Мекотели				
Речна мида	2	0,45	2	3,33
Риби				
Сом	2	0,45	1	1,67
Шаран	1	0,23	1	1,67
Всичко риби:	3	0,68	2	3,34
Домашни птици				
Домашна кокошка	42	9,48	7	11,66
Диви птици				
Зеленоглава патица	2	0,45	1	1,67
Полска яребица	1	0,23	1	1,67
Дъждосвирец	1	0,23	1	1,67
	4	0,91	3	5,00
Всичко птици:	46	10,39	10	16,67
Домашни бозайници				
Говедо	138	31,15	8	13,34
Дребни преживни (овца, коза)	66	14,90	9	15,00
Свиня	126	28,44	12	20,00
Кон	18	4,06	2	3,33
Магаре	2	0,45	1	1,67
Куче	7	1,58	2	3,33
Котка	3	0,68	2	3,33
	360	81,26	36	60,00
Диви бозайници				
Благороден елен	6	1,34	2	3,33
Дива свиня	16	3,61	3	5,00
Лисица	1	0,23	1	1,67
Бялка	1	0,23	1	1,67
Заек	7	1,58	2	3,33
Плъх	1	0,23	1	1,67
	32	7,22	10	16,67
Всичко бозайници:	392	88,48	46	76,67
Общо:	443	100,00	60	100,00

поминъка на тогавашното население, заселило се по горното течение на река Струма. Анализът на материала се отнася за целия период на приблизително 200—250 г., през който паметникът е бил обитаван. Разпределението на видовете животни, броят на костите и индивидите и тяхното процентно съотношение са показани в табл. 1. Приблизителният брой на индивидите е изчислен по метода на Бекени[2], а височината на холката (в см) е определена по методите на Цалкин[3], Фоок[4], В. Василев, К. Атанасов и П. Цонев[5] и др. автори, които се посочват на съответните места.

Домашни бозайници

Говедо — Bos taurus L. Представено със 138 бр. цели кости и фрагменти, 31,15% от всички животински остатъци, намерени при разкопките, и заема 1-во място в сравнение с другите животни. По броя на индивидите обаче е на 3-то място. Наличният материал позволява да се направят някои сравнения относно характеристиката на домашното говедо, дадени в табл. 2 и 3.

Намерени са два рогови израстъка от мъжки и женски индивид с дължина на външната извивка 215 мм, обхват на основата — 185 и 140 мм, голям диаметър — 64 и 45 мм, и малък диаметър — 52 мм, което показва, че населението е отглеждало рогата популация говеда.

За да се получи по-пълна представа за ръста и половата структура на популацията, се извърши подробно изследване на наличните цели метакарпални кости и на два фрагмента от метатарзуси. Височината при холката е изчислена с коефициентите на Цалкин, Фоок и Василев, Атанасов и Цонев. Полът е определен по визуален начин и посредством указанията на Цалкин[6] и с графично-корелационния метод на Цалкин[7] (табл. 4). Един дистален край на метатарзус с ширина 66 мм и най-малка ширина на диафизата 39 мм принадлежи на говедо, вероятно вол, с височина при холката 145,04 см, а един проксимален край с ширина 45 мм и най-малка ширина на диафизата 26 мм принадлежи на говедо с височина при холката 115,78 см. Изчисленията са извършени по метода, разработен от Василев, Атанасов и Цонев[8]. Ръстът на кравите в Бела вода, изчислен по метода на Цалкин, варира от 112,42—117,20 см, средно — 114,93, на биците — от 119,80—125,42 см, средно — 122,61 см, а на един вол височината при холката е — 145,04 см.

Изследванията на наличните ограничени по брой метакарпални и метатарзални кости и рогови израстъци с известна полова принадлежност дават обща представа за структурата на говеждите стада. Кравите са 76,9%, биковете — 7,7%, а воловете — 15,4%.

Сравняването на остеометричните данни от изследвания обект с близки по време селища и обекти у нас и в чужбина ни дава възможност да определим мястото на говедото от Бела вода сред тях (табл. 2). За случая сме използвали някои данни от сравнителните таблици на Ст. Иванов[9] и Г. Ковачев, Цв. Минков[10]. Размерите на костите и зъбите от Бела вода са еднакви с тези от Даскалово[11], намиращо се в същия район, и се поместват в аналогичните редове на Попина и „Джеджови лозя“, Силистрен-

Таблица 2

Размери на кости от говедо от някои антични и средновековни обекти

Показатели	Бела вода	Даскалово	Градището	Попина и „Джеджови лозя“	Потсдам	Нови пазар
Mandibula						
Дължниа на M_3	36–39	35–39	–	32–41	–	–
Ширина на M_3	14,5–17	14–17	–	–	–	–
Scapula						
Дължина на шийката	50–63	–	–	–	–	45
Дължина на ставния край	63–77	76	–	–	–	58–60
Дължина на ставната повърхност	51–62	66	53–70	52–54	41–50	47–50
Ширина на ставната повърхност	45–56	56	45–59	36–46	30–44	38–41
Humerus						
Ширина на проксималния край	–	–	–	–	–	82–85
Ширина на дисталния край	88–91,5	–	–	81–91	–	68–82
Ширина на ставния валяк	81–84	–	–	70–77	–	60–73
Radius						
Ширина на проксималния край	88	–	68–93	72–96	64–76	68–77
Ширина на дисталния край	80–86	–	78–83	64–77	57	60–63
Metacarpus						
Най-голяма дължина	188–201	195	185–207	177–213	163–167	178–185
Ширина на проксималния край	50–66	56	54–63	46–63	42–57	51
Ширина на дисталния край	54–70	57	54–65	59–71	47–54	51–53
Astragalus						
Най-голяма дължина	66–72	–	52–75	52–65	52–58	55–58
Най-голяма ширина	33–49	–	37–55	35–48	33–39	38
Най-голяма дебелина	–	–	–	29–37	–	–
Ширина на дисталния край	40–46	–	37–51	–	32–38	37
Calcaneus						
Най-голяма дължина	132	–	–	125–127	–	118
Най-голяма ширина	46–48	–	–	35–45	–	33
Tibia						
Ширина на проксималния край	82	–	–	–	70–81	82
Ширина на дисталния край	57–70	66	56–67	50–73	49–57	52–53
Ширина на дисталната ставна повърхност	47–60	59	–	–	–	–
Metatarsus						
Ширина на проксималния край	45	42	42–54	39–54	35–42	40–42
Ширина на дисталния край	66	–	50–62	45–59	45	46–48
Phalanx proximalis manus						
Най-голяма дължина	60–66	–	51–69	50–61	58	50–56
Ширина на проксималния край	31–35	–	–	24–34	28	26
Ширина на дисталния край	29–33	–	–	–	–	–
Phalanx media manus						
Най-голяма дължина	41–42	–	–	36–45	32	35
Ширина на проксималния край	31–32	–	–	26–33	28	25
Ширина на дисталния край	24–26	–	–	–	–	–

ско. Средните стойности от Бела вода дори са по-близки до техните максимални стойности. Най-ниските стойности от Бела вода са незначително по-високи или почти еднакви с най-високите стойности от Потсдам и Нови пазар, които принадлежат на типични брахицерни говеда.

Прави впечатление, че наред с преобладаващите костни фрагменти, които по размери и морфологически особености принадлежат към една сравнително по-едра форма брахицерни тип говедо, съществуват и такива, които се срещат по-рядко, но чиито размери са по-големи. Те имат почти еднакви стойности или в някои случаи леко надхвърлят тези от Джеджови лозя и Тосег, сивото украинско и унгарското степно говедо, които принадлежат към примигенния тип (табл. 3). Посочените сравнения показват, че едрата форма говеда, отглеждана, макар и в ограничено количество, както в Бела вода, така и в Даскалово, съответствува напълно на примигенния тип. Това е указание, че в късноантичната вила и

Таблица 3

Размери на кости от говедо — примигенен тип

Показатели	Бела вода (едра)	Джеджови лозя (едра)	Тосег	Сиво украинско (Бибикова)	Сиво украинско (Громова)	Унгарско степно
Mandibula					♂ ♀	
Дължина на M_3	39	41	–	40,4		–
Ширина на M_3	17	–	–	–		–
Humerus						
Ширина на дисталния край	91,5	91	–	–		–
Ширина на трохлеята	84	77	–	–		78
Radius						
Ширина на дисталния край	86	–	78	–	92,5; 86	–
Tibia						
Ширина на дисталния край	70	71	64	77,4	82; 72,5	84
Astragalus						
Най-голяма дължина	72	65	–	75,8	82,5; 82	65
Най-голяма ширина	49	48	–	51,5	59; 55	45
Phalanx proximalis						
Най-голяма дължина	66	61	–	66,5	–	59

Таблица 4

Метрична характеристика на метакарпалните кости от говедо

Показатели	Метакарпус			
	I	II	III	IV
Най-голяма дължина	188	192	196	201
Ширина на проксималния край	53	–	55	66
Най-малка ширина на диафизата	28	35	30	38
Ширина на дисталния край	54	68	55	70
Индекс I $-\frac{2 \times 100}{I}$	28,19	–	28,06	32,83
Индекс II $-\frac{3 \times 100}{I}$	14,89	18,22	15,31	13,91
Индекс III $-\frac{4 \times 100}{I}$	28,72	35,42	28,06	34,83
Пол	♀	♂	♀	♂
Височина при холката (в см) по Цалкин	112,42	119,80	117,20	125,42
Височина при холката (в см) по Фоок	112,80	120,00	117,60	125,62
Височина при холката (в см) по Василев, Атанасов и Цонев	111,48	113,86	116,23	119,19

ранновизантийското селище е била отглеждана сравнително изравнена популация говеда, според нас кръстоска между дребната брахицерна и едрата примигенна форма, доближаваща в ръстово отношение местното сиво искърско говедо, чиято височина при холката варира от 117 до 118 см[12] и използувана преди всичко за мляко и като работна сила. Консумирано е месо предимно от възрастни индивиди.

По броя на намерените цели кости и фрагменти дребните преживни животни (66 бр., 14,9%) — овца и коза, заемат 3-то място, а по брой на индивидите са на второ място. Съобразявайки се с указанията на В. Громова[13] и някои други автори за видовата и половата идентификация на овцата и козата и с нашия опит в тази насока, въз основа на получените данни установихме, че двата вида са в приблизително съотношение 2:1. Това показва, че е съществувало известно предпочитание към отглеждането на овцата, заради някои нейни продуктивни качества — месо и вълна.

Овца — *Ovis aries L.* Липсата на цели черепи, подходящи за метрично изследване, затруднява краниологичната характеристика на вида. Намерен е един фрагмент от неврокраниума на женски индивид с частично запазен рог, който има обхват на основата 61 мм, голям диаметър — 20 мм, и малък диаметър — 15 мм. Това ни дава основание да предположим, че населението по горното течение на река Струма е отглеждало рогата популация овце, което, разбира се, не изключва възможността да са съществували и безроги форми. Два годни за измерване рогови израстъка на мъжки индивиди имат следните размери: обхват на основата 115 и 120 мм, голям диаметър на основата — 44 и 42 мм, и малък диаметър на основата — 30 мм за двата рога.

Височината при холката е изчислена с коефициентите на M. Teichert[14] и на Цалкин[15]. На един метакарпус с размери: най-голяма дължина 119 мм, ширина на проксималния край — 23 мм, най-малка ширина на диафизата — 14 мм, и ширина на дисталния край — 19 мм, тя е (по Цалкин) 57,72 см, а по две скочни кости с най-голяма дължина 31 и 32 мм, ширина 22 и 21 мм и дебелина 17 мм за двата талуса (по M. Teichert) тя е 70,37 и 72,64 см вероятно на мъжки индивиди. Поради това, че не разполагаме с достатъчен брой кости, не ни е възможно по отношение на височината да определим точните граници на вариационния ред. При овцата от Бела вода височината при холката варира от 57,72 до 72,64 см и се включва напълно в границите на вариационния ред на овцата от Средно Поднепровие (53,35 до 78 см)[16]. В посочените граници се намира и височината на овцете от Хума, Дуранкулак, Градището край с. Попина и местността Джеджови лозя[17]. В ръстово отношение наподобява югозападния цакел[18].

Коза — Capra hircus L. От коза са намерени значително по-малко кости, отколкото при овцата. В костния материал няма фрагменти от черепа. Четири изцяло запазени рогови израстъка от женски индивиди имат най-голяма дължина 115, 142, 152 и 162 мм, обхват на основата — 86, 90, 77 и 88 мм, голям диаметър на основата — 33, 33, 28 и 35 мм, и малък диаметър — 21, 21, 17 и 21 мм.

Височината при холката е изчислена с помощта на коефициентите на Zd. Schramm.[19] По един метакарпус с най-голяма дължина 108 мм, ширина на проксималния край — 25 мм, най-малка ширина на диафизата — 18 мм, и ширина на дисталния край — 29 мм, тя е 62,10 см.

Домашна свиня — Sus scrofa domestica L. От домашните бозайници, използувани за храна, свинята е представена със 126 бр. кости, или 28,44%. По броя на костите тя се нарежда на 2-ро място всред всички бозайници, а по броя на индивидите заема 1-во място. Голяма част от костните остатъци са на млади индивиди, поради което метричните проучвания са извършени върху ограничен брой кости. Липсват цели черепи, но броят на намерените тилни чолета, предимно от млади индивиди, е голям. Значителен е броят на фрагментите от долна челюст, лопатки и зъби. Две изцяло запазени лопатки принадлежат на съвсем млади прасенца — около 1—2 месеца. Консумирано е месо от животни от три възрастови групи — до 10 месеца, съставляващи 58,33%, от 10—24 мес. — 25%, и най-малочислената група над 24 мес. — 16,67%.

Дължината на три долни цели зъбни редици (P+M) варира от 96 до 115 мм, средно — 107,67 мм, на (P_1—P_4) при 5 случая варира от 38 до 44 мм, средно — 41,20 мм, на (M_1—M_3) при 7 случая варира от 58 до 71мм, средно — 67,14мм, а дължината на (M_3) при 12 случая варира от 28 до 32 мм, средно — 30,17 мм.

Размерите на две цели скочни кости са: дължина 39 и 42 мм, ширина — 25 и 26 мм, и дебелина — 20 и 23 мм. Височината при холката е изчислена по метода на M. Teichert.[20] За целта са използувани наличните цели кости. Изчислена по две скочни кости тя е 69,81 и 75,18 см и по ръст наподобява източнобалканската свиня, която има височина от 70—80 см[21].

Кон — Equus caballus L. По броя на намерените фрагменти — 18, или 4,06%, конят заема 4-то място между бозайниците. Всички кости принадлежат на възрастни животни и са силно фрагментирани. Това показва, че преди да бъде използуван за храна, конят вероятно е бил използуван и като работна сила. Направени са измервания само на един долен втори десен предкътник (P_2) с едри размери на млад кон и типична за Equus caballus асиметрична двойна примка (метаконид + метастилид), дължина на зъба — 30,5, и ширина — 19,5 мм; на един дистален фрагмент от метакарпус с дистална ширина 46 мм. Цялостно измерване е извършено на една първа фаланга с дължина 87 мм, проксимална ширина — 57 мм, и дистална ширина — 47 мм. Най-малка ширина на диафизата — 37 мм. В случая се касае за предна първа фаланга, при която са изчислени следните индексови стойности:

Индекс I *най-голяма проксимална ширина* *100* 66,52,
най-голяма дължина

Индекс II *най-малка ширина на диафизата* *100* 42,53,
най-голяма дължина

Индекс III *най-малка ширина на диафизата* *100* 64,91.
най-голяма проксимална ширина

Съотношението на най-малката ширина на диафизата към ширината на проксималния край на първата фаланга в този случай е 64,91.

Въз основа на пропорциите на предните първи фаланги Браунер[22] разделя конете на: широкопръсти — до 60%, полуширокопръсти — 60—62%, полутеснопръсти — 62,5—65%, и теснопръсти — над 65%. Конят от Бела вода с коефициент на първата фаланга 64,91 почти достига минималната граница на теснопръстите коне от източен тип, което дава основание да го причислим към ездовите коне за бързи алюри. Това, разбира се, не изключва да са съществували и коне за по-бавни алюри — за езда и впряг или само за впряг, но минималният брой кости, с които разполагаме, не ни дава основания за такива изводи. Индексовите изчисления за този кон напълно съвпадат или са съвсем близки с тези, отнасящи се за двата коня — мъжки и женски, от некропола при Нови пазар, които по остеометрична характеристика и ръст имат близки прилики с източния тип коне с бързи алюри[23].

Магаре — Equus asinus L. Представено с една проксимална част от бедрена кост, силно повредена, с белезите на кухненски отпадък и един горен десен кътник (M_1) с дължина 23,1 мм, ширина — 23,6 мм, и към протокон — 9 мм (обр. 2). Находката е интересна, защото е една от най-старите на това животно у нас.

Куче — Canis familiaris L. Представено със 7 кости, или 1,58%. Костните остатъци са сравнително добре запазени. По тях липсват характерните белези на кухненските отпадъци. Това показва, че кучешкото месо не е използувано за храна. Кучето като постоянен спътник на човека е било използувано за охранителни и най-вероятно за ловни цели. Ако се съди по челюстите и др. останки, те са от кучета с ръст на неголеми гончета или птичари. На една долна челюст максималната дължина от pr. angularis до предния ръб на Ji е 148,5 мм, височината зад M_3 — 30 мм, дължината на (P_1—M_3) — 79 мм, на (P_1—P_4) — 43 мм, на (M_1—M_3) — 36,5 мм, на (M_1) — 21,8 мм, ширина на (M_1) — 9,4 мм, и дължина на алвеолата на (C) — 11 мм. На отделен кътен зъб (M_3) е намерена дължина 22,5 мм и ширина 9,5 мм.

Височината при холката е определена с коефициентите на F. Condelka.[24] По единствената запазена тибия с дължина 152 мм, ширина на проксималния край — 28 мм, най-малката ширина на диафизата — 12 мм, ширина на дисталния край — 20 мм, тя е 44,38 см.

Котка — Felis catus L. От домашната котка сред костните остатъци са открити 3 бр. кости, или 0,68%. Те принадлежат на два индивида.

Размерите на един ляв десен радиус са: най-голяма дължина — 90 мм, ширина на проксималния край — 7 мм, най-малка ширина на диафизата — 6,5 мм, и ширина на дисталния край — 12,5 мм. Една тибия има най-голяма дължина — 109 мм, ширина на проксималния край — 18 мм, най-малка ширина на диафизата — 8 мм, и ширина на дисталния край — 14 мм. Височината при холката, определена с коефициентите на F. Condelka[25], е 27 см по радиус и 27,25 см по тибия.

Диви бозайници

Дивите бозайници са представени с минимален брой кости — 32, или 7,22%, от 6 вида животни: благороден елен, дива свиня, лисица, бялка, заек и плъх. Намереният костен материал от тези видове животни е силно фрагментиран, носи белезите на кухненски отпадъци, което показва, че тези видове животни, с изключение на плъха, са били обект на ловуване.

Благороден елен — Cervus elaphus L. Еленът е представен с 6 кости, или 1,34%, които принадлежат на два индивида. Един дистален край на метакарпус е широк 41 мм. Два леви талуса имат най-голяма дължина 54 и 64 мм, ширина — 38 и 42 мм и дебелина — 32 и 33 мм.

Дива свиня — Sus srofa L. По броя на намерените кости — 16 броя, или 3,6%, които принадлежат на три индивида, дивата свиня заема 1-во място сред дивите бозайници. В сравнение с другите диви животни от нея са намерени по-голям брой костни остатъци — фрагменти от долни челюсти, дълги тръбни кости и др. Намират се отделни зъби, в това число и глиги. На един фрагмент от долна челюст дължината на запазената кътна редица (M_1—M_3) е 78 мм. Дължина на (M_3) варира от 43 до 48 мм. За определяне на височината при холката сме използували коефициентите на M. Teichert. По една трета метатарзална кост с дължина 80 мм тя е 74,72 см.

Лисица — Vulpes vulpes L. От лисицата е намерен само един фрагмент от дистален край на раменна кост с ширина 18,5 мм и най-малка ширина на диафизата — 7,8 мм.

Бялка — Martes foina L. Една добре запазена лъчева кост има най-голяма дължина 65,5 мм, ширина на проксималния край 6 мм и ширина на дисталния край 8 мм.

Див заек — Lepus europaeus Pall. От див заек са намерени 7 сравнително добре запазени костни фрагмента. Една бедрена кост има ширина на проксималния край 27 мм, краниокаудална ширина на caput femori — 11 мм, и ширина на caput-а — 10 мм. Една тибия има проксимална ширина 18 мм, а друга — ширина на дисталния край — 10 мм. Един ацетабулум има дължина 13 мм и ширина — 12,5 мм.

Плъх — Rattus sp. Намерен е един фемур, който приемаме по съхранеността за кост от същата епоха (римско-византийска). Принадлежи на младо животно (макс. ширина на проксималния край 7,1 мм). Въпросът за проникването на сивия плъх на Балканите е твърде интересен, но наличният тук фрагмент не дава възможност за сигурно детерминиране на вида.

Птици — Aves

Целият изследван остеологичен материал от птици възлиза на общо 46 бр. кости и определяеми костни фрагменти, или 10,39%, принадлежащи на 10 екземпляра. Основната част от материала принадлежи на домашна кокошка Gallus gallus domestica — (42 бр., 7 екз.), която е била повсеместно отглеждана като най-масовото домашно животно в пределите на Римската империя. Досега многобройните ѝ останки са установени при археологически разкопки само в 7 римски селища по нашите земи: Нове[26], Никополис ад Иструм[27], Кабиле[28], Рациария[29], Абритус, както и вилите край с. Армира, Ивайловградско, и гр. Костинброд, Софийско[30].

Кокошките се отнасят към едра месна порода и са били отглеждани предимно за месо, но безспорно освен месо от възрастни птици е било консумирано и такова от пилета — 6 бр. кости от изследвания материал принадлежат на 2 млади екземпляра.

Дивите птици са представени от 3 вида: зеленоглава патица, полска яребица и една непълно определена до вид дъждосвирцова птица — дъждосвирец от сем. Дъждосвирцови (Charadriidae). *Зеленоглавата патица* (*Anas platyrhynchos L.*) е най-разпространеният блатен пернат дивеч и в наши дни и намирането ѝ е указание, че обитателите на вилата (селището) са правили ловни излети в поречието на река Струма, която тогава е била и по-пълноводна от днес. Водолюбив обитател е и третият вид — *дъждосвирецът (Charadriidae gen.)*. Всички дъждосвирци се хранят по плитките пясъчни брегове на водоемите и намирането му предполага, че тогава наоколо е имало ниски брегове и крайречни разливи. *Полската яребица* (*Perdix perdix L.*) е обикновен вид за откритите полски естествени и обработваеми терени в почти цяла Европа. Намирането на този вид показва, че в района на вилата (селището) е имало и голи безлесни поля с единични храсти или обработваеми земи, засети най-вече с житни растения.

Фактът, че 91,3% от птичите останки принадлежат на домашни птици (домашна кокошка), е указание за голямото значение на птицевъдството в доставянето на птиче месо. Обратно, ловът на диви птици е имал несъществен дял в осигуряването на населението с месо от птици.

Макар и твърде оскъдни, тези сведения за птиците в района, отнасящи се до един период отпреди 1400 години, допълват все пак бедните ни представи за взаимоотношенията на човека със заобикалящата го природа по онова време.

Животновъдство и лов

Анализът на получените резултати показва, че животновъдството заема важно място в икономиката на обитателите на вилата и селището, докато ловът е имал второстепенно значение като допълнителен източник на месо и суровини.

Костите на домашните бозайници съставляват 92,07% от всички останки от бозайници, а дивите — 7,93%. Домашните птици съставляват 91,30%, а ловните — едва 8,70% от останките на птиците. Количеството на индивидите при домашните бозайници е 78,26%, а при дивите — 21,74%. Костите от домашни птици съставляват 10,45% от общия брой остатъци на домашните животни и 16,28% от броя на индивидите. От общия брой кости на птици, бозайници, мекотели и риби те съставляват 9,95%, а ловните — 0,91%. По отношение на общия брой на индивидите домашните птици са 11,66%, а ловните — 5%. Черупките от речна мида и кости от риба представляват много малък процент — 0,45% и 0,68%.

Анализът на археологическите данни от разкопките говори и за социалната изравненост на обитателите на вилата и селището — няма струпване на кости от определени видове животни, а са използвани за храна без предпочитание всички части от трупа и различни възрастови групи. Домашните животни, които дават облика на животновъдството и неговата структура и са обект на развъдно-стопанска дейност, са: свине — 37,50%, дребни преживни —

28,13%, говеда — 25%, коне — 6,25%, и магарета — 3,12%. Посочените данни показват, че най-добре развито е свиневъдството, за която цел е имало благоприятни условия, и вероятно се е практикувало табунното (стадното) отглеждане на свинете. Свиневъдството е задоволявало напълно нуждите на населението от месо, мазнини и суровини. За храна са използвани различни възрастови групи свине, особено млади индивиди. На един-единствен поясен прешлен от свиня има ясна следа от надлъжно разсичане. Това показва, че труповете на закланите животни са разчленявани освен напречно по начина, съобщен от Ст. Иванов[31], и чрез надлъжно разсичане на трупа по дължината на гръбначния стълб, метод, който се прилага и сега. Този начин на обработка на труповете на закланите животни изглежда, че не е бил толкова популярен и се е прилагал в редки случаи. По съобщение на В. Василев единствено в Дуранкулак се е практикувало надлъжно разсичане на говеждите трупове[32].

На второ място по численост са дребните преживни — овцете и козите. Предпочитание е имало към развъждането на овцете. Те са отглеждани за вълна, мляко и месо. Убивани са предимно животни с възраст на 2 години, но също така и млади индивиди от различни възрастови групи.

Говедовъдството е заемало важно място в развъдната дейност на тогавашното население. Данните показват, че кравите в структурата на стадата са 76,92%, биковете — 7,69%, а воловете — 15,39. В състава на стадата най-голям брой заемат кравите, които са отглеждани за мляко и работа, а за месо и суровини — след като достигнат определена възраст. Останките от говеда принадлежат почти изключително на възрастни индивиди. По-рядко се отглеждат волове и бикове, необходими за осигуряване репродукцията на стадата. Кастрацията на мъжките индивиди е била прилагана ограничено, единствено за осигуряване на необходимото количество волове, използвани като теглителна сила за тежка стопанска и друга работа.

Най-малочислената група сред селскостопанските животни са нечифтокопитните. Особено значение има конят, докато магарето е било слабо застъпено, представено в изследвания материал с единични костни остатъци. Наличието на значителен брой кости от кон в кухненските отпадъци и тяхната фрагментираност свидетелстват, че той, както и магарето са били използувани за храна. Всички намерени кости от кон обаче принадлежат на възрастни животни, което показва, че преди да бъде използвано месото на коня за храна, вероятно и магарето, са били използвани за битови и стопански нужди до напреднала възраст. Конят е бил използван преди всичко като ездитно животно, а по-ограничено — за транспортни нужди и като работна сила в земеделието.

По своята численост — 9,4%, птиците заемат четвърто място сред домашните животни, което свидетелствува, че птицевъдството е било сравнително добре развито и е задоволявало консумативните нужди на обитателите от вилата и селището с яйца и птиче месо от млади и възрастни индивиди. Птицевъдството се основавало предимно на отглеждането на домашната кокошка.

Относно лова и неговото значение в бита и поминъка на обитателите на късноантичната вила и ранновизантийското селище данните показват, че ловуването е придобило формата на целенасочена ловностопанска дейност, с предпочитание към определени ловни обекти, с цел разнообразяване на менюто и набавяне на допълнителни количества месо и суровини. Така например 41,67% от дивите животни се отнасят към копитните — елен и дива свиня, широко разпространени в този район и убивани заради вкусовите качества на месото и заради кожите.

Зайцеподобните са представени от един вид (заек), който като ловен обект съставлява 16,7% от дивеча, а хищниците (лисицата и бялката), убивани заради ценните им кожи — 16,67%, или като вредители на домашните птици, отглеждани в селището.

Значителен е делът на ловните птици — 25% от броя на екземплярите. Към пернатия дивеч, както и към зайците древните ловци са проявявали особен интерес за разнообразяване на менюто.

Намерените черупки от речна мида (Unio pictorum) и кости от риби — сом (Silurus glanis) и шаран (Ciprinus carpio), птици и диви бозайници показват, че населението е използувало за своята прехрана и ресурсите на намиращата се в близост река Струма и че дивите птици и риболовът са заемали известно място в бита на тогавашното население.

Анализът на цялата животновъдна и ловностопанска дейност на обитателите на вилата и селището показва, че скотовъдството заедно с птицевъдството е било водещ икономически отрасъл, основен източник на мляко, месо, яйца, пера, пух и суровини, докато ловът е имал второстепенно значение и не е влияел съществено върху общия хранителен баланс.

Непосредствено се налага изводът, че в късноантичната вила и по-скоро в ранновизантийското селище е живяло отседнало, социално изравнено население, със стабилно скотовъдно стопанство, което провеждало целенасочена стопанска и развъдна дейност.

---

[1] **В. Любенова.** Разкопки на римска вила в кв. Бела вода, Перник, XXIII, НАК, Видин. Археологически открития и разкопки през 1977 г. С., 1978 г., 86—87. Изказваме благодарност на ръководителя на разкопките Венеция Любенова за предоставения ни за проучване костен материал.

[2] **Ш. Бекени.** Новый метод вычисления количества особей животных в остеологическом материале из археологических местонахождений. — Бюлл. МОИП, отд. Биол., 74 (6), 1969.

[3] **И. В. Цалкин.** Изменчивость метаподии и ее значение для изучения крупного рогатого скота древности. — Бюлл. МОИП, отд. Биол. 65 (I), 1960, с. 109.

[4] **J. Fook.** Metrische Untersuchungen an Metapoden einiger europäischer Riderrassen. Diss. München, 1966.

[5] **В. Василев. К. Атанасов, П. Цонев.** Проучвания върху корелационната зависимост между някои размери на метаподите и височината при холката у крави от породата българско кафяво говедо. — Научни трудове ВИЗВМ, ВМФ, 26, 1979, с. 149.

[6] **В. И. Цалкин.** Цит. съч.

[7] **В. И. Цалкин.** Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии. МИА, 1966.

[8] **В. Василев.** Изследвания на фауната от селищна могила Овчарово. — Интердисциплинарни изследвания, кн. XII, 1985, 148—151.

[9] **Ст. Иванов.** Домашните и дивите животни от градището край с. Попина, Силистренско. С., БАН, 1956, 69—91; Принос към въпроса за домашните животни през късния неолит и каменномедната епоха у нас. — Г. ВМФ, т. XXVI, 1949—1950, 345—355; Животински костни остатъци от селището в местността „Джеджови лозя“ при с. Попина. — Славянски и славянобългарски селища в Българските земи от края на VI—XI в. С., 1969.

[10] **Г. Ковачев. Цв. Минков.** Животински костен материал от средновековното селище край с. Ковачево, Пазарджишки окръг. — Интердисциплинарни изследвания, II—IV, 83—93.

[11] **Ст. Иванов, В. Василев.** Животински кости от светилището; **В. Любенов** и др. — Светилището при Перник, Тракийски светилища, том II. С., 1980, глава пета, с. 95.

[12] **Г. Хлебаров.** — Животновъдство, 1934.

[13] **В. Громова.** Остеологические отличия родов: Capra (козы) и Ovis (бараны). — Тр. ком. изуч. четв. периода, X. I. 1953, с. 1.

[14] **J. Bossnek, A. Müller, M. Teichert.** Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen Schaf (Ovis aries Linee) und Ziege (Caprahircus Linee). — Kühn. Archiv., 78, 1964, 1—129.

[15] **В. Цалкин.** Изменчивость метаподии у овец. — Бюлл. МОИП, отд. Биол., 66 (5), 1961.

[16] **Л. Нинов.** Домашните и дивите животни от средновековното укрепено селище край с. Хума, Разградски окръг. — БАН, Разкопки и проучвания, кн. XVII, 1987, с. 178.

[17] Пак там, с. 179.

[18] **Р. Балевска, Ал. Петров.** Овцата цакел у нас и в Югозападна Европа. С., 1972, с. 77.

[19] **Zd. Schram.** Kosci dlugie a vicocosc w klebie u Kozy: Roczn. — Wizsej Szkoly Kolniczey w Poznanu, 36, 1967, p. 89.

[20] **M. Teichert.** Ostemetrische Untersuchungen zur Berechung der Widerristhöhe bei vor- und frühgeschichtlichen Schweinen. — Kühn-Archiv, 83, 2. 3, 1969, p. 237.

[21] **Г. Хлебаров.** Източно-балканска свиня. С., 1922.

[22] **Ст. Иванов.** Некрополът до Нови пазар. — БАН, ИАИ, 1955, с. 21.

[23] Пак там, с. 217.

[24] **F. Kondelka.** Das Verhältnis der ossa longa zur Skeletthöhe bei dem Sängetier. Verhandl. d. Naturforschenden vor Brünn., 24, 1886.

[25] Op. Cit.

[26] **Al. Waluszewska-Bubien, A. Krupska.** Bird bone remains from the site Novae (Bulgaria). — Roczn. Akad. Roln. Poznan, 1983, 145—154.

[27] **З. Боев,** Птиците на римския град Никополис ад Иструм (II—VI в.) край с. Никюп, Ловешка област. — Historia naturalis bulgarica, 3, 92—102.

[28] **З. Боев, Г. Рибаров** (под печат). Птиците от античния град Кабиле (I хил. пр. н. е. — VI в. н. е.). — Historia naturalis bulgarica, 4, БАН.

[29] **С. Н. Илиев, Н. Спасов, З. Боев** (под печат). Животинския костен материал от римския град Рациария (II—IV в.) край с. Арчар, Михайловградска област. — Археология — Бан.

[30] **N. Z. Boev.** The Birds from Antiquity in the Bulgairan Lands (in press). Historia naturalis bulgarica.

[31] **Ст. Иванов.** Храната от животински произход на обитателите на южната порта на Преслав. — БАН, Изв. Археол. институт, кн. XXII, 1959, 210—218.

[32] **Л. Нинов.** Цит. съч., с. 173.

Restes osseux d'annimaux de la villa de l'époque antique basse et de la localité de l'époque haute byzantine dans le quartier Béla voda, district de Pernik

N. ILIEV, ZL. BOEV, N. SPASSOV

(Résumé)

La population du cours supérieur de la rivière Strouma (III – VI s.) élevaient au moins 8 espèces de mamifères et d'oiseaux domestiques: porc – 27,91%, brebi/chèvre – 20,93%, bovin – 18,60%, volaille – 16,28%, chevae – 4,65%, âne – 2,33%, chien – 4,65% et chat – 4,65%.

Les mamifères sauvages sont présentés par 6 espèces: sangliers d'Europe – 30%, cerfs rouges – 20%, renard – 10%, fouine — 10%, livres brune — 20% et rat — 10%.

D'après le nombre des exemplaires le porc domestique tien première place et c'était l'annimal le plus commun. La

taille au niveau du garrot des porcs élevés varie de 69,8 à 75,2 cm, proche à celle de l'espèce est-balkanique. La brebi domestique était représentée par une population cornue. Les brebis étaient préférées aux chèvres, ces dernières présentent deux fois moins d'exemplaires. La hauteur du garrot des mâles et des femelles varie de 57,7 à 72,6 cm, tandis que la hauteur des chèvres n'était que de 61,1 cm. Par rapport à la taille les brebis ressemblent aux tzakels sud-ouest. Les chèvres étaient un peu plus menus par rapport aux espèces actuelles locales. La population de Bèla voda élevait deux types de bovins. Le type le plus répendu était probablement un croisement de forme brachicère et la forme grosse primigène, proche à la taille du bovin gris de l'Iskar. La hauteur moyenne au garrot était de 115 cm. Le rapport taurreaux — vaches était environ 1 :10. Le cheval et l'âne étaient exploités pour besoins de la vie domestique — pour chevauchement et plus rarement pour le travail rural. Leur viande n'était consommée qu'après un certain âge des animaux. L'élevage de la volaille était basée uniquement sur la poule domestique — grosseur moyenne de l'espèce universelle (viande et oeufs). L'étude prouve, que la population menait une activité èconomique et d'élevage bien orientée. Le chien de taille moyenne (hauteur au garrot de 44,4 cm) était aussi élevé dans la villa et la localité, étant destiné pour la garde et la chasse. Le chat, quoique beaucoup plus rarement, était aussi habitant des places étudiées. La chasse n'avait qu'une importance secondaire dans le ménage des habitants de la localité et ne jouait qu'un rôle secondaire dans l'approvisionnement. Le gibier ne représente que 18% des mamifères et de la volaille domestique et sauvage destinés à la nourriture. Les ressources de la rivière Strouma étaient exploitées pour pêche (silure et carpe) et ramassage d'huitres d'une manière restreinte.

Поправка към кн. 4, 1991 г., с. 17, обр. 6 да се счита долу публикуваният

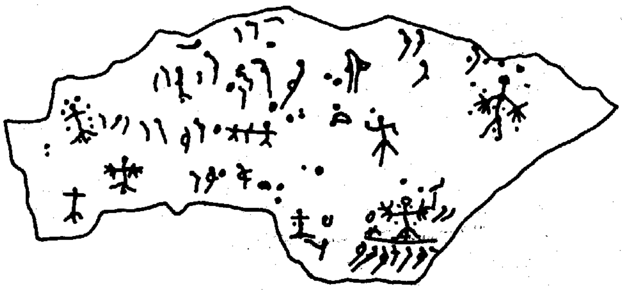

Графити върху скален къс при Руса. Graffitti sur un fragment du rocher de Rusa

Критика и рецензии

В. М. СКУДНОВА. АРХАИЧЕСКИЙ НЕКРОПОЛЬ ОЛЬВИЙ. ПУБЛИКАЦИЯ ОДНОЙ КОЛЛЕКЦИИ.

Л., Искусство, Ленинградское отделение, 1988. 183 с. 164 снимки.

Книгата на В. М. Скуднова, дългогодишен специалист в Античния отдел на Ермитажа, представлява първата пълна публикация на материалите от архаичната и раннокласическата епоха (втората половина на VI — първата четвърт на V в. пр. н. е.), открити в Олбия и съхранявани в Ермитажа. Те произхождат от разкопки в некропола на Олбия, проведени от Б. В. Фармаковски през периода 1902—1915 г. Настоящата монография е резултат от задълбочените и системни изследвания на автора върху архаични материали и в частност върху архаичната керамика от гръцките градове-колонии по Северното Черноморие.

Завършен от В. М. Скуднова през 1962—1964 г., трудът се публикува с някои корекции и допълнения въз основа на излезлите през последните години публикации на отделни групи материали. Трябва веднага да се отбележи, че е необяснимо как сред старателно подбраната от автора и обогатена от издателския колектив литература не е намерила място нито една публикация на материали от ранните некрополи на гръцките колонии по Западното Черноморско крайбрежие. Още повече, че до появяването на това издание вече са известни немалко изследвания например върху керамиката от Истрия, Аполония и Одесос.

При проследяване историята на проучване на некропола на Олбия авторът извлича ценни сведения за топографията и характера му. Набелязвайки границите на „града на мъртвите“, Скуднова подчертава липсата на надгробни могили от архаичната епоха въпреки правещото впечатление голямо количество могили, разпръснати по цялата площ на некропола.

Изследването на повече от хиляда гробни комплекси, основната част от които разположени на запад от градището по протежението на древен път, дава основание да се направи изводът, че в тази част на некропола гробовете са разположени на групи, принадлежащи на отделни родове и семейства. Макар че има отделни случаи на покриване на архаични гробове от по-късни, налага се впечатлението, че мястото на най-древния некропол на Олбия остава незасегнато през следващите епохи. Необходимо е да се подчертае, че прецизното и максимално точно описание на некропола би могло да бъде подкрепено поне с една карта на района.

В частта, посветена на устройството на гробните съоръжения, авторът още веднъж подчертава, че над нито един архаичен гроб не се е издигал могилен насип, както и не е бил открит нито един надгробен паметник. По-голямата част от съоръженията представляват обикновени ями с правоъгълна форма без резки очертания, което е характерно за всички ранни некрополи на античните градове по Черноморското крайбрежие и архаична Гърция. Едва в края на VI в. пр. н. е. се появяват единични „подбойни“ гробове, облицовани с камъни, кирпичи или амфори. Те получават голямо разпространение в олбийския некропол през класическата и следващите епохи.

Постоянната ориентация на архаичните гробни комплекси е изток—запад (с глава на изток), като отклоненията в югоизточна и североизточна посока се отдават на годишното време, през което е извършено погребването. Източната ориентация е характерна за античните некрополи не само в Гърция и по Северното Черноморие, както подчертава авторът, но и за некрополите на гръцките колонии по западния бряг на Понта.

Спирайки се на обичайното положение на скелета — изпънато и по гръб, Скуднова аргументирано доказва, че няма достатъчно основания за отделяне в обособена група на гробовете, при които се забелязват някои отклонения в позата и се разглеждат като местни (скитски). Скелети в свито положение или с елементи на тази поза се откриват както в Гърция (Атика, Арголида, Коринт), така и в други некрополи по Северното и Западното Черноморско крайбрежие.

Освен направо в гробната яма трупополагане е извършвано и в дървени ковчези или саркофази. Засвидетелствани са няколко случая на погребение на деца в амфори или питоси, разположени между гробовете на възрастните.

Като особеност, типична само за некрополите на Олбия и Березан и напълно отсъстваща в останалите архаични некрополи по Северното Черноморие, В. М. Скуднова посочва няколкото дъгообразни стени, изградени от камъни, и канавките, ограждащи някои гробове. Подобни прави стени заграждат големи площи в родоските некрополи, отделяйки групи гробни комплекси с определени обреди, свойствени вероятно на определени родове и семейства.

Третата част на монографията е посветена на погребалния инвентар, сред който най-значително място заема керамиката. Съдовете са обособени в групи в зависимост от произхода им. Импортираната керамика е представена от 66 коринтски вази и 150 съда, изготвени в източногръцки ателиета. Най-голяма е групата на чернофигурните и чернофирнисовите представители на атическото производство. Авторът поднася един стриктен анализ на формите и украсата, което допринася за точната им датировка. Интерес представляват наблюдението и изводът на Скуднова за отсъствието на големи атически вази като кратери, хидрии и пеликета сред погребалния инвентар. Въпреки че атическата керамика преобладава над йонийската, що се отнася до нейните качества, тя не принадлежи към скъпите изделия на Атина, които обикновено се изнасят в отдалечените гръцки колонии.

Авторът отбелязва, че в нито един от архаичните некрополи по Северното Черноморие не е открито такова голямо количество местна керамика, както в Олбия. Тя е представена от т. нар. „сива керамика“. Светло- и червеноглинените съдове със или без вазопис са значително по-малко.

Ювелирни изделия от злато и сребро: обици, мъниста, висулки, пръстени, гривни и огледала от бронз са съпровождали жените от Олбия в последното им „жилище“. Като гробове на мъже се определят тези, в които са открити оръжия: кинжали, мечове и върхове на стрели. Макар че бронзовите върхове на стрели, открити в градовете по Северното Черноморско крайбрежие, са считани за скитски, авторът смята, че е малко вероятно гърците, заселили се по бреговете на Понта, да са получавали стрели от скитите, без да са произвеждали това оръжие в самите градове.

Разгледани са подробно предметите от алабастър, египетско стъкло и фаянс, определени са центровете на производството им. Подчертано е отсъствието на монети в архаичните гробни комплекси с изключение на домонетната форма — делфини, поставяни при краката, в дясната ръка или в насипа на гроба (места, където по-късно се поставят монетите).

Като особеност на погребалния обред в архаичния некропол на Олбия е посочен обичаят в някои гробове да се слагат големи плоски камъни, наречени „точилни“ или „каменно блюдо“. Тъй като в гробовете на вòини с оръжие те не се откриват, В. М. Скуднова предполага, че представляват част от женския инвентар.

Основната част от монографията е заета от каталога на комплексите. Описанието на всеки гроб включва информация за годината на разкопките, номера на гроба, характеристика на гробното съоръжение, размери и ориентация, дата на погребването, възраст и пол на погребания, библиография. След изброяването на предметите, съставляващи погребалният инвентар, са посочени аналогични паметници от Северното Черноморие и Гърция. Удобството при използване на каталога се увеличава с посочването на инвентарния номер на всеки предмет в Ермитажа.

Многобройните фотографии илюстрират не само отделните находки, но и целите комплекси, което (поднесено на добра хартия) увеличава многократно положителните качества на изданието. Книгата има важно значение за изследването на най-ранния етап от развитието на гръцките колонии по Черноморското крайбрежие въобще и в частност за изучаването на погребалния обред, практикуван от жителите на тези градове през архаичната епоха.

КРЪСТИНА ПАНАЙОТОВА

И. А. БАРАНОВ. ТАВРИКА В ЭПОХУ РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ (Салтово-маяцкая культура). Киев, Наукова думка, 1990. 166 с.

„Кримският полуостров е заемал особено място в историята на Източна Европа.“ С тези думи се открива монографията на Игор А. Баранов — сътрудник в Отдела за археология на Крим при Украинската академия на науките в гр. Симферопол. Наистина този неголям къс суша, свързан с тясна шийка за материка, е играл особена роля в културното развитие на региона. Тя се заключава в това, че от епохата на гръцката колонизация до XV в. чрез него се осъществява директната връзка между средиземноморската цивилизация и източноевропейските народи. Пак поради специфичното си географско положение Крим не е могъл да избегне големите етнически размествания, започнали с хунското нашествие. На негова земя днес се откриват следи от културата на почти всички народи, участвували във Великото преселение. Една от тях е културата, създадена от населението на Хазарския каганат. Означавана по традиция с неточното наименование Салтово-маяцка, в Крим тя изцяло принадлежи на едно от прабългарските племена, проникнали тук след разгрома на Кубратовата Велика България. Този факт определя и специфичния интерес на българските медиевисти към труда на И. А. Баранов.

Книгата съдържа 5 глави, в които е направена характеристика на основните черти на културата. Макар че техните заглавия отразяват едновременно конкретни категории паметници (поселения, градища) и по-общи категории (икономика, население), изложението е изградено изцяло върху археологически данни. Към сведенията на предшествениците си авторът прибавя нови резултати и наблюдения от дългогодишни собствени разкопки в различни части на Крим. Това му позволява да изгради цялостна и убедителна концепция за зараждането и развитието на културата. Открояват се няколко основни въпроса, които със своята значимост надхвърлят рамките на Крим и имат отношение към Салтово-маяцката култура като цяло, а в някои случаи и към културата на Първото българско царство.

Първият въпрос се отнася до механизма на усядане на номадите (с. 9—18). Според автора българската група в Крим е попаднала там около средата на VII в., извършвайки обичайния си кръгов маршрут около Азовско море. Тъй като двата изхода на полуострова вече се намирали под контрола на хазарите, българите били принудени да преустроят своя бит и стопанство. Тук решаващи се оказали ландшафтно-климатичните особености. Безводните кримски степи, заемащи по-голямата част от полуострова, не са могли да предоставят условия както за запазване на дотогавашния начин на живот, така и за преминаване към уседнал бит. Новото население е предпочело да се засели в предпланинските райони поради наличието на постоянни водни запаси. В подкрепа на мнението си авторът находчиво привежда становището на руската климатологична школа за цикличните промени в климата на северното полукълбо. Според нея VII в. в Източна Европа е период на силно засушаване, чийто максимум попада около 500 г. Ако това е така, няма съмнение, че определящо значение за усядането в Крим са имали ландшафтно-климатичните условия. Този процес според Баранов се е извършил за няколко десетилетия — от средата на VII в. докъм края на същото столетие. Следователно преходът към нов тип икономика се е диктувал от комплексни причини, сред които ограничената територия и природните ресурси са ускорили промяната. Подобни причини са диктували и темповете на усвояване на новата територия от прабългарите, попаднали на Долния Дунав. Вече е изтъквано, че липсата на достатъчно обширни пасища и сравнително малката територия, която се контролира от Първото българско царство в първото столетие от основаването му, не са могли да стимулират масовото полуномадско скотовъдство. По-продължителен е могъл да бъде този процес в обширните степи около Азовско море.

Вторият въпрос се отнася до хронологията на културата. Към обичайната дата на Салтово-маяцката култура (средата на VIII—X в.) И. Баранов обособява за Крим един по-ранен, начален етап, който той датира във втората половина на VII в. и първата половина на VIII в. До подобен извод бе стигнал А. В. Гадло при проучването на селището Героевка. Сега И. Баранов привлича допълнителен материал от различни части на полуострова и доказва съществуването на този ранен етап за цялата територия на Крим. Това, струва ми се, е най-важният принос в монографията му. Данните са извлечени от две групи паметници — от вторичните могилни гробове в степната северна част на Крим и от разкопки на селища в южната му половина. В гробовете се съдържат вещи, които според добре датирани аналогии се отнасят към втората половина на VII в. (Т-образни и двойни щитовидни апликации, костени токи, фалически висулки и др.). С основание се коригира мнението на някои автори, че тези гробове и особено снабдените с богат инвентар са принадлежали на хазарски първенци. И. Баранов приема, че те трябва да се отнесат към българите и че вторичните могилни гробове в Крим и причерноморските степи от VII в. очертават приблизително територията на Велика България. Във връзка с това особен интерес придобива известният гроб № 5 от могила № 2 северно от Мадара. Той също е вкопан в по-ранна надгробна могила. Намереният при скелета златен коланен накит обикновено се отнася към VIII в., но редица автори сочат като по-вероятна датата VII в. И. Баранов обръща внимание на пълното сходство между големите елипсовидни апликации от мадарската гарнитура и апликацията от гроба при с. Наташино (с. 113, рис. 39/25), датирана в средата — втората половина на VII в. Към същото време той отнася и мадарските находки. Тази нова аналогия придава на гроба от Мадара допълнителна научна стойност. Досега той е привличал вниманието на изследвачите изключително заради златните коланни украси. Не е обръщано внимание, че със своята вторичност той се нарежда в една група с гробовете от източноевропейските степи от VII в. Засега той е единственият паметник от този род на Долния Дунав или по-скоро единственият, датиран с вещи. Наличието на конски скелет го определя заедно със златните коланни украси като гроб на знатно лице. Подобно на източноевропейските гробове той е паметник от времето, когато прабългарите на Аспарух се настаняват в Североизточна България. Други подобни паметници in situ засега у нас липсват. Аналогията на ситцето от Наташино с подобна находка от Нови Пазар не е точна: новопазарският предмет не е сито, а пръстен с вдълбани кръгчета върху щитчето. В инвентара на некрополите от VIII—IX в. на Долния Дунав модата на вещите от VII в. не получава развитие.

Втората група материали за ранния етап на културата произхождат от разкопки на селища и преди всичко на селището Тау-Кипчак. Те са представени само от глинени съдове — амфори и гърнета. Авторът разпределя амфорите в 8 типа и въз основа на аналогии ги датира във втората половина на VII в. Тази дата би трябвало да обхване и първата половина на VIII в., тъй като, както сам авторът отбелязва, някои типове имат по-широки хронологически граници. Заедно с амфорите са открити и сивоглинени гърнета от пастирски тип, които подкрепят тази датировка. Любопитната находка обаче тук е едно гърне с украса от врязани линии от типа, който става характерен през ранното средновековие за цялата зона от Средния Дунав до Волга. Неговата поява в комплекс от втората половина на VII в. означава, че се сблъскваме с най-ранната находка в рамките на Салтовската култура. Как се създава този керамичен тип, кой е неговият първоначален център на разпространение? Поради ограничения материал авторът не се занимава с този въпрос. Ако вземем под внимание факта, че вторичните могилни гробове от втората половина на VII в. съдържат кухненски гърнета, изработени само на ръка, трябва да предположим, че не е домашната номадска керемична традиция средата, в която е било създадено гърнето с врязана украса. Неговата поява в българските селища в Крим и въобще налагането на бавното грънчарско колело са въпроси, по които засега не разполагаме с категоричен отговор. Във всеки случай изложението на автора в раздела за керамиката дава някои опорни точки. Особено внимание заслужава констатацията, че още през втората половина на VII в. керамиката на бавно колело се открива заедно с керамиката на ръка и на бързо колело, съставяйки половината от общото количество.

Влиянието на византийската културна традиция е третият основен въпрос, който трудът на И. Баранов поставя. През IX в. християнството прониква сред българското население на полуострова, но главно сред неговата върхушка. Дори и в този случай обаче материалните прояви на местната византийска култура почти не проникват сред тази на съседното „варварско“ население. Българските селища възникват в места, които през V—VII в. не са били обитаеми, тъй като са били обезлюдени в резултат на хунското нашествие. Масов тип жилище е полуземлянката, а не наземната къща с вътрешен двор, характерна за византийското население. Дори когато се строят наземни каменни постройки, те възпроизвеждат размерите и планировката на полуземлянката, а не на византийската къща. Крачното византийско грънчарско колело не намира прием, а в случаите, когато е регистриран внос на византийски съдове, това са или амфори, или гърнета, които възпроизвеждат „салтовски“ форми. Особено показателни са данните за крепостното строителство. Стените на българските крепости в Крим без изключение са градени без фундаменти — белег, който ги сближава с ранносредновековните крепости в Източна Европа и на Долния Дунав (без крепостите с градеж от дялани блокове — Плиска, Преслав, Дръстър и др.). Всички тези данни, обстоятелствено изложени в труда на И. Баранов, налагат извода, че и в Крим българското население възприема и развива онези елементи на материалната култура, които са общи за много по-голям регион и в основата си са различни от съответните елементи на съвременната византийска култура. Този консерватизъм се запазва докъм X—XI в., когато — както и в Дунавска България — различията постепенно се заличават и едновременно с масовото проникване на християнството се извършва и унификация на материалната култура. Във всеки случай е ясно, че привържениците на тезата за античните влияния в културата на Първото българско царство до покръстването, склонни да търсят източниците на тези влияния в Крим, ще останат разочаровани. Тази теза не се потвърждава от фактите.

Интерес предизвикват съображенията на Баранов за етническия състав на населението. Вземайки под внимание различната ориентация при погребване през двата етапа на културата, той допуска съществуването на две различни български групи, заселени в различно време на полуострова. Сред заселената по-късно (от около средата на VIII в.) той открива следи от фино-угорско население, доказателство за което според него са гробовете, в чиято конструкция е употребено дърво. Смесеният състав на народите от Великото население е бил изтъкван нееднократно, но археологическите доказателства за това засега остават оскъдни. Във всеки случай по отношение на прабългарите, както показа В. Бешевлиев, тази констатация е напълно валидна, поне що се отнася до данните на писмените източници. Конкретни податки съществуват и по отношение на археологическите данни, които предлагат ранносредновековните некрополи на Долния Дунав.

Монографията на И. А. Баранов съдържа още редица конкретни разработки, отнасящи се до различни страни от материалната култура на кримските българи. С изчерпателност и отлично познаване на материала са изложени данните за основните категории паметници — поселения, некрополи, занаяти. Представени според изискванията на съвременната археология, те позволяват да се обрисува цялостна картина на един от вариантите на Салтово-маяцката култура. В същото време трудът на И. Баранов внася редица нови моменти в изследването на тази култура като цяло.

РАШО РАШЕВ

ДУРАНКУЛАК, том I. (Отг. редактор Х. Тодорова). С., Издателство на БАН, 1989. 311 стр., 327 ил.

Монографията се състои от увод, тринадесет глави (без номерация) и заключение, снабдена е с резюмета на руски и немски език. Представлява всестранно изследване на изцяло разкопано старобългарско селище, разположено върху Големия остров в Дуракулашкото езеро. Написана е от осемнадесет автори, начело с Х. Тодорова, която е била главен ръководител на разкопките.

Уводът на Х. Тодорова съдържа пълно описание на експедицията: имената на многобройните участници в колектива, сроковете и етапите на проучването, целите и задачите. Тук научаваме, че археологическите разкопки в района на езерото край Дуранкулак ще бъдат издадени в пет тома, без да се спазва (?) хронологически ред.

Следва първата глава, написана пак от Х. Тодорова: „Многослойният археологически обект в Дуранкулак и методиката на неговото проучване“. В нея с големи подробности са описани местоположението, природните условия и прочее обстановка, придружена с подходящи карти и фотографии. Авторката предварително определя населението, което обитавало острова през ранното средновековие като прабългарско, както предварително е указана и датата на съществуването — IX—X в. По-нататък също тъй подробно са изложени методиката на проучването, стратиграфията на културните напластявания и топографията на селището. Тук отново се предлага заключение от анализа на материала, преди той да е представен от отделните изследвания. Обособяват се сектори — седем на брой, разсъждава се за семейства, фамилии, социална стратификация. Описана е стратиграфията на селището с обяснение по опорните точки за относителната хронология на средновековните жилища (отбелязани на нарочна карта с цветове).

В отделен параграф, озаглавен „Топография на средновековното селище“, са представени 212 разновременни сгради, улици, разделени според „социалната категория“ на седем сектора. Мисля, че тези сектори са донякъде изкуствено разграничени, тъй като няма достатъчно празни пространства помежду им, които да гарантират действителното обособяване. Отбелязана е ранна дървена палисада, но само текстово, а сетне е спомената и крепостна стена.

Във втората глава, също написана от Х. Тодорова: „Архитектурата на средновековното селище“, са публикувани всички строежи, проучени от колектива. Авторката разделя сградите според плана и устройството. Тъй като повечето от тях са полувкопани в терена, а стените им облицовани с камък, тя се опитва да получи реконструкция чрез математическа формула за височината на надземната част. Формулата изчислява според обема на ломените камъни от насипа в жилището и мерките на самите стени. Струва ми се, не е съвсем сигурно, че при разрушаването всички стени са падали навътре, за да се приеме за сигурен този метод. Част от строителния материал сигурно е падал и извън сградата, където се разнасял в насипа и така не може да бъде използуван в горния смисъл. Веднага след това Х. Тодорова обръща внимание на една особеност в архитектурата на строежите от Големия остров. Става дума за юртообразните полуземлянки и прехода към правоъгълни сгради със заоблени ъгли, което се приема за закономерност, отразяваща процеса на седентаризация у прабългарите. Този процес е обяснен и от хронологическа гледна точка.

В отделен параграф „Видове архитектурни форми“ постройките са разделени по формално-типологически принцип на кръгли (юртообразни), овални, двуапсидни, едноапсидни, правоъгълни и колиби. И този ред е приложен като хронологически израз на развитието на архитектурата. Според мен авторката малко е прекалила с типологията, тъй като едноапсидните и двуапсидните постройки са овални по план и няма нужда да се отделят. Обособяването на архитектурен комплекс, който обитавал управителят на укрепеното селище, няма особено сериозни основания, макар и в общи линии да е възможно. Броят на ранните жилища, построени според авторката при строга стандартизация на размерите, е твърде малък, за да се правят глобални заключения по отношение на екологически, обществено-икономически условия, социална диференциация и т. н. Представените на обр. 10 типове реконструкции не са особено сполучливи, тъй като нямат предвид конкретните архитектурни останки на едно или друго жилище, няма основание за отделно покритие на ходниците, които тук приличат на антични дромоси с портици. Особени съмнения буди конструкцията на юртите. Тук не са взети предвид многобройните изследвания на този вид жилище, реконструкции и съвременни образци. Не е забелязан даже каменният модел на юрта от Девня, много пъти използуван в различни публикации.

В отделен параграф са описани и обяснени съоръженията, открити в самите жилища — огнища, кръгли куполовидни пещи, правоъгълни каменни пещи, хромелни съоръжения, зърнохранилища и хавани. Тук ще отбележим, че ако се съди по плановете и някои фотографии, една част от тези куполовидни пещи са вкопани в някои от стените на жилищата. Те принадлежат на един тип отоплителни съоръжения, които се появяват в старобългарската култура по-късно от каменните пещи. Идеята на Х. Тодорова, че кръглите пещи са заимствувани от „славянския свят“, се нуждае от сериозни доказателства, понеже раннославянските землянки на културата „Прага“ или „Карчак“ са снабдени с наземни правоъгълни или квадратни каменни пещи. Интересни и важни са т. нар. „хромелни съоръжения“, които според реконструкцията имат линейно задвижване. Чудно е само защо на обр. 13 и 14 са дадени технологическите чертежи на реконструкцията без рисунка на съоръжението. Доколкото си спомням, на един от отчетите Х. Тодорова демонстрираше работен макет, който за книгата е могла лесно да фотографира.

В друг параграф е представена „укрепителната система“. Пак са дадени кратки сведения за палисада, без да е обяснено какво представляват нейните останки и как точно трябва да си я представяме. Ако тя наистина е съществувала, не може да се обяснява само с останки от каменна ограда — вертикално забити плочи... Авторката пише, че дървената част на палисадата е изгоряла при едно опожаряване на селището, но не посочва основанията за това. А е добре известно, че опожарените дървени строежи се проследяват най-лесно в културните напластявания на нашите средновековни селища.

Следващият параграф, озаглавен „Архитектурни комплекси на Големия остров“, вероятно е трябвало да следва описанията на жилищата и съоръженията в тях, а параграфът за укрепителната система да бъде пред всички останали. Този ред (укрепителна система — жилища — квартали) е отдавна приет в публикациите на средновековните жилища и не е имало никаква нужда той да се изменя. Както вече споменах, тясното пространство на острова не позволява отчетливо разграничаване на групи жилища особено в развития период. Авторката не посочва особени основания за описаните от нея „гнезда“. Например комплекси XI и XII спокойно биха могли да бъдат един комплекс. Същото се отнася и за XIII и XIV или пък за VIII и IX и т. н. Иначе това обстоятелство е много съблазнително, особено когато се отнася за „култов център“ или за „комплекс на управителя“. Получава се социална стратификация, която авторката е развила и в икономически план: по-заможните владеели стада добитък и земята, докато по-бедните се препитавали само от скотовъдството и работели земята на богатите. В обширната литература по проблемите на седентаризацията на номадите схемите са противоположни — найбързо усядат и започват да работят земята най-бедните, а аристокрацията чергарува най-дълго.

Последният параграф от тази глава е означен като „Хронология на средновековното селище Дуранкулак". Разсъжденията се опират на две византийски монети на Лъв V (812—820), на идеи от общ характер за езическото светилище и преустройството му в християнска църква (?), за пожара в „комплекса на управителя" и т. н. Относителната хронология на селището е засегната и на други места в частите, писани от Х. Тодорова, така че бележките по този проблем тук са само един екскурс. Абсолютната хронология — от средата на IX до края на X в. — е толкова вярна или възможна, колкото и от началото на IX до първата половина на XI в.

Третата глава „Средновековните некрополи" е написана от К. Меламед с предговор в отделен параграф от Т. Димов. Добросъвестно направеното описание на топографията създава ясна представа за обстановката. Текстът, в който се дават сведения за гробовете, би могло да се съкрати, понеже същата информация съдържа и следващият параграф „Некропол в сектор Нивата". Изложението на К. Меламед е кратко за твърде големия брой (248) гробове. Текстовата информация е комбинирана с обширен табличен каталог така, че данните взаимно се допълват и общото впечатление несъмнено е за изчерпване на всички възможности от проучването на терена. Освен горната характеристика некрополите са представени на хубаво приготвени планове. Внимателното преглеждане на обр. II показва, че авторката напразно е направила заключение за липсата на планировка или, по-точно казано, на някакъв порядък в устройството на некропола. Несъмнено обаче се разграничават отделни групи гробове и в групите се очертават, макар и нестройни, но сигурни редици. Подобно наблюдение трябва да търси аналогии другаде и да изведе определени заключения.

Класификацията на погребалните съоръжения на три групи е добра, но защо в каталога те са четири с буквена сигнатура от А до Г, което означава, че са равностойни. Големият брой гробове, изградени и покрити с камъни и плочи, показва определен модел, което би могло да послужи за по-нататъшни разсъждения. Свързването на каменните гробни камери с прабългарски езически традиции не вдъхва особена сигурност, тъй като освен посочените от авторката аналогии такива гробове, и то немалък брой, са открити от същия период в Родопите, пък и не само затова.

К. Меламед е обърнала достатъчно внимание на нарушенията в анатомичния порядък на скелетите и не се е увлякла да вижда във всички случаи езически отклонения от християнския канон. Коментарът тук е доста сдържан с различни, съвсем умерени и убедителни допускания.

В текста отсъствуват каквито и да било обяснения по находките от гробовете. Ако сравним паметника с други некрополи от същия период, ще се види, че техният брой никак не е малък — инвентар съдържат 40 гроба, което представлява близо една пета от общото количество гробове. Илюстративният материал на находките е много добър в смисъл, че съдържа не само фотографии, но и рисунки на обици, пръстени, мъниста, малко апликации, напръстник, кръстове енколпиони. Всичко това е трябвало да получи типологически и хронологически анализ с оглед всестранното и пълно публикуване на резултатите от разкопките, към което авторският колектив явно има претенции.

В текста, написан от К. Меламед, се вижда старание, дало известен, макар и малко ограничен, резултат. Начинът, по който е представен материалът, както и на места коментарът несъмнено представляват принос в проучването на некрополите в старобългарската култура. В този смисъл съществена роля е изиграл фактът, че от целия колектив автори тя единствена е специалист по средновековна археология.

Като отделна глава е включена кратката работа на Ст. Сахно „Методика за обработката на масовия керамичен материал". Тя представлява текстово описание и обяснение на белезите, където са формулирани признаци и кодиране на признаците. После в таблици е представена математико-статистическата обработка на материала и корелацията на признаците.

Работата на Ст. Сахно е използувана в следващата глава, чийто автор е пак К. Меламед: „Керамика от средновековното селище край Дуранкулак". Изследването коментира 8646 керамични фрагмента, разделени според технологически белези на четири части. Най-много внимание е отделено на кухненските съдове (90% от общото количество). Привлечени са многобройни аналогии от Долния Дунав и южноруските степи, при което е обърнато внимание на някои белези, според авторката етноопределящи. Става дума за вертикалните врязвания от украсата по кухненската керамика, които не само тя, но и други изследвачи свързват с прабългарите.

Сиволъскава керамика (5% от общото количество) е публикувана с доста кратък текст. Както и при кухненската, тук са описани три цели съда, останалото е изразено с общи бележки. По същия начин е отбелязана и глазираната керамика, вече без илюстративен материал. Повече място е отделено на т. нар. „светлоглинена керамика", която авторката разделя на две части според състава на глината (пречистена и песъчлива) и после според формите. Тук са предложени повече аналогии и някои обяснения за разпространението на тази керамика. Лошото е, че указаната в текста в табло VIII липсва в илюстративната част, предполагам не по вина на К. Меламед. Необходимо е да се знае, че белоглинената кухненска керамика е разпространена в ограничени паметници на определена територия по долното течение на Дунав. Причината за нейната поява е използуването на глина с каолинови примеси и едно по-подробно изследване би могло да даде осезаеми резултати за центровете на производството.

Шестата глава, написана от Я. Бояджиев, „Желязото в живота на населението от средновековното селище край Дуранкулак" включва всички метални находки от селището: сърпове, копрали, косери, подкови, токи, въдици, брадви, длета, изземки, една замба, шило, върхове от стрели и копия, ножове, гвоздеи, панти за врати, ключове и прочее дребни предмети от този род. Находките от желязо са нанесени на карта, където се вижда струпване в зоната на една група от жилища, определена от Х. Тодорова като резиденция на управителя. Не съм сигурен дали е било необходимо изготвянето на друга карта с всички жилища и встрани някаква легенда, за която няма текстово указание. При това надписите на двете карти са разменени. Малобройните находки са групирани според функциите им в бита. Авторът е използувал старата класификация на Й. Чангова, без да погледне по-широко според общи типологически принципи. В неговия текст има неясноти, причината за които в едни случаи е липсата на рисунки. Например към сечивата, свързани с обработката „копси" (вероятно кожи), е спомената желязна замба. На табло I, 6 личи някакъв плосък предмет, чиято форма нищо не подсказва. На табло II, 9 е фотографирано без съмнение ножче, обявено в текста за връх на копие „с кинжаловидна форма". В параграф „Въоръжение" са сбъркани термините — става дума не за стрели и копия, а за върхове от стрели и копия. Тази част от монографията прави впечатление с ограниченото използуване на литературата и аналогиите, но си мисля, че този подход може би е предпазил автора от по-големи грешки.

Следващите глави, написани от Ел. Божилова, Ю. Атанасова, Д. Темнискова, К. Дойчева, Й. Панайотов, М. Миков, В. Василев и Й. Йорданов, Б. Чолаков, Кр. Ганчев и А. Ангелов, представляват кратки изследвания на растителните останки, езерните утайки, продоволствените и технически култури, животновъдството и лова, костния материал от некрополите, по-специално антропологическия, и най-сетне има бележки даже за консервацията, реставрацията, експонирането на средновековното селище край Дуранкулак.

Сред тези части от монографията е и работата на Т. Димов „Изделия от кост и рог в средновековното селище край Дуранкулак“. Тя представя подробния анализ на всички костени изделия, открити при разкопките. Чудно обаче защо липсва фрагментът от чудесно изработен костен гребен, показан на обложката. На места авторът се опитва, и то не съвсем безуспешно, да излезе от елементарното описание на материала. Става дума за интерпретацията на знаците върху кост, обяснени като календар (рабош), и приложената към нея сравнителна таблица на руническите знаци. Не е имало нужда да се допуска друго обяснение за тръбичката с дупки, която е част от съставна свирка, тъй като другите мнения са остарели. Също игленицте рязко се разграничават по форма и направа от костените дръжки, затова е трябвало да отпадне по-широкото обяснение. За рогчетата е казано по-малко от необходимото, но пък няма формални грешки. Не може да не се признае, че старанието на Т. Димов ни представя един добър анализ на материал, с който се работи трудно, а и поради пренебрежителното донякъде отношение на едни изследователи към него информацията е съвсем повърхностна.

Заключението е написано от Х. Тодорова и представлява общи съображения по анализа на материалите, сред които се четат мисли, изложени още в увода. Авторката е приела термина „балкано-дунавска култура“, употребяван от много съветски и някои румънски колеги. Този термин е създаден специално да лиши от съдържание етнокултурната принадлежност на създателите на културата в Първото българско царство, наричани у нас Старобългарска култура. Усилията на някои български изследвачи да въведат и наложат този термин в случая не са се увенчали с успех. Следвайки може би същата линия, Х. Тодорова свързва разкопания паметник с кримския вариант на Салтовската култура, основавайки се предимно на сходни тенденции в развитието на архитектурните форми. Тя приема без уговорки известната теза на Д. Димитров за втора вълна на прабългарско преселение от Северното Причерноморие в Добруджа. При поддържането на подобни идеи обаче, трябва да се вземе предвид, че кримският вариант има развити форми и типове вещи, които в старобългарските селища от IX—X в. не се срещат. Така например в селището при Дуранкулак липсват паметници на металопластиката от Крим, която е много характерна и при повечето случаи на диаспора е трябвало да се появи у нас. Същото се отнася и за някои форми на керамични съдове. Покойният Д. Димитров навремето не се съобрази с такива форми и затова бе подложен на доста рязка критика.

Х. Тодорова обособява средновековното укрепено селище на Големия остров при Дуранкулак заедно с други близки териториални паметници като „добруджански вариант“ на ранносредновековната българска култура. Затова може би съществуват известни основания, но създаването на подобна теза изисква да се определят повтарящите се белези в тези паметници, които да липсват в останалите, за да получи терминът пълно покритие.

Монографията е издадена в твърде луксозен за нашата полиграфия том, което е определило доста високата му пазарна цена. Получило се е представително издание с цветни планове, фотографии, таблици и диаграми. Обилното илюстриране увеличава възможностите за използване на информацията и предизвиква само адмирации. В същото време се наблюдава една обща слабост: твърде едри шрифтове, многобройни разделителни заглавни страници, прекалено голям формат на едни от илюстрациите и т. н. Това е довело до излишно хабене на усилия и материал. От своя страна повишената цена ограничава достъпа до изданието.

Погледнато най-общо, излизането на „Дуранкулак, том I“ предизвиква значителен интерес по много причини, главните от които са, че у нас няма изцяло проучени старобългарски селища, че авторският колектив под ръководството на Х. Тодорова коментира материала от възможно най-различни позиции, че самата ръководителка е подбирала специалисти от интердисциплинарния профил така, че изданието да придобие претенцията за една всеобхватност. В същото време обаче липсата на илюстриран пълен каталог на жилищата, както и други слабости го отдалечават от съвременните международни изисквания на ранносредновековната археология за публикуване на редовно разкопан паметник.

Значителна част от посочените по-горе слабости в различните параграфи не зависят от членовете на колектива по две причини. Първата от тях е, че самите археолози (с изключение на К. Меламед) се занимават само с праистория. Втората причина остава в голямото закъснение на изданието — ръкописът престоя дълги години в издателството и морално остаря. През това време излязоха многобройни нови публикации на подобни паметници, нови изследвания на частни въпроси, възникнаха нови идеи. При това положение подходът на повечето членове от колектива към материала се проявява в твърде стеснени рамки.

СТАНИСЛАВ СТАНИЛОВ

Втората южноевропейска конференция по археометрия

От 19 до 21 април 1991 г. в разположения край светилището на делфийския оракул Европейски културен център се проведе Втората южноевропейска конференция по археометрия. Тя бе отлично организирана от Центъра по астрономия и приложна математика при Академията в Атина, Геофизичната лаборатория към Солунския университет и Европейския културен център в Делфи, който предостави великолепни условия за работата на 75-те участници в конференцията.

Тези конференции, които занапред ще се провеждат всеки 3 години при разменено домакинство на страните от географски не съвсем точно дефинирания регион, имат за цел да стимулират археометричните изследвания в страните, разположени в южната част на Стария континент, където по силата на историческото развитие е съсредоточена съществената част от археологическите паметници, свидетелстващи за раждането и развитието на днешната цивилизация.

Във второто издание на Делфийската конференция (първата се състоя също в Делфи през 1984 г.) взеха участие представители на 7 от страните на Южна Европа (Испания, Франция, Италия, България, Турция и Гърция), както и единични представители — гости от СССР, Англия, Холандия и Канада, работещи по съвместни проекти с институти на страната домакин.

Конференцията бе открита с един интересен пленарен доклад „Нови насоки в развитието на археометрията", изнесен от почетния гост на конференцията — проф. Тайт, ръководител на Изследователската лаборатория по археология и история на изкуствата към Университета в Оскфорд и главен редактор на нейното реномирано специализирано списание „Archaeometry". В него приоритетните направления за развитие на археометричните изследвания в следващите години бяха формулирани по следния начин: проучвания преди всичко на находки от органичен произход, осветляващи начина на живот на древния човек и заобикалящата го среда. Това ще рече, че на анализ ще бъдат подлагани практически невидимите остатъци от разнообразни органични вещества по съдовете, оръжията и сечивата на древния човек. Това естествено налага определени промени в начина на обработване на археологическите находки, за да не бъдат унищожени ценните свидетелства за диетата, за вкусовете и предпочитаната от прапрародителите ни храна. Един въпрос, изискващ както прецизирането на методиката на разкопките и третирането на находките, така и съответната „преквалификация" на археолозите, за да се сбъдне пророкуваното, че „отсега нататък най-големите открития в археологията се очаква да бъдат направени не по време на разкопките, а в химическите лаборатории". Същевременно в областта на археометрията следва да се работи и по въпросите на развиването на нови методи за изследване и датиране на археологическите находки.

На конференцията бяха представени 72 научни съобщения. От тях 53 участниците изслушаха в 11 пленарни заседания, а останалите 19 бяха включени в постерната сесия. Научните съобщения бяха разпределени в следните, общо взето, традиционни за археометрията области:

— анализ на керамика (9 доклада) и пигменти (2);
на кости (2), стъкло (2) и скали (4);
на метали (8) и руди (2);
— приложна математика в археологията (2);
— археоастрономия (6);
— локализиране на археологически паметници (19);
— датиране на археологически находки (13).

Все пак следва да се отбележи появата на сравнително новата за археометрията рубрика — археоастрономията.

От представените доклади с особено внимание бяха изслушани съобщенията на завоювалата си вече добро име сред специалистите Лаборатория по археометрия при Ядрения център „Демокритос" в Атина. Сред тях заслужава да бъде отбелязана работата, използваща електронна микроскопия за оценка на температурата и условията на изпичане на черната глазирана керамика от ранния елинистичен период (г-ца Алупи и д-р Маниатис). Същият проблем бе третиран и в работата на проф. Магрини (Университета в Падуа, Италия), съобщаваща за резултатите от изследването на палеовенецианска керамика (VII — I век пр. н. е.) с помощта на впечатляващ набор от съвременни методи — Мьосбауерова спектрометрия, рентгенова дифракция, рентгенофлуоресцентен анализ, многофакторен анализ.

Наред с това трябва да бъде споменат и доклада на г-жа Магу (Химическа лаборатория при Националния исторически музей, Атина), посветен на проучване на диетата на хората, населявали о-в Корфу и областта Епир (континентална Гърция). Въз основа на определяне на съдържанието на различни химични елементи в кости от няколко некропола бяха приведени аргументирани сведения за диетата от времето на архаичната и класическата епоха в този регион. Костите бяха обект, но от гледна точка на датиране с помощта на електронен парамагнитен резонанс, и в доклада от Турция (д-р Балур, Средноизточен технически университет, Анкара).

Тук заслужава да се отбележат и работите, представени от групата на д-р Барандон (Центъра Бабелон в Орлеанс, Франция), посветени на проучването на сицилиански сребърни монети (IX—XIII век) и находки от обсидиан от времето на неолита и бронзовата епоха от Турция и Сирия, с помощта на неутронноактивизационен анализ (бързи неутрони от циклотрон), както и съобщението на проф. Швьорер (Университета в Бордо, Франция) за датирането на знаменитите бронзови коне, украсяващи фасадата на катедралата Сан Марко във Венеция, посредством термолуминесцентния метод. (Датирани са остатъците от глина във вътрешността на бронзовите отливки.)

Отличителна черта на конференцията беше особено силното присъствие на геофизичните методи, използвани за локализиране на археологическите паметници. А един особено силен акцент в конференцията постави българското участие. Присъстваха общо 10 души (сигурен рекорд за българско участие в симпозиум по археометрия), които се представиха общо с 14 научни съобщения, покриващи практически всички рубрики на конференцията.

На пленарните заседания по „анализ“ бяха изнесени докладите на: Е. Синту и И. Кулев „Приложение на инструменталния неутронноактивационен анализ при изследване на средновековна графито керамика от Северна Гърция, Кипър и Българското черноморско крайбрежие“; И. Кулев и Р. Джингова „Относно подбора на дискриминиращите химически елементи за определяне на мястото на производство на керамиката“.

В пленарното заседание, посветено на приложната математика в археологията, Ян де Бур (холандец — натурализиран българин) изнесе доклад за „Приложението на компютърни програми при обработката на материали от археологическите обекти с оглед тяхната реконструкция“.

Обхватно бе представянето на българските геофизици, на чиито резултати бяха дадени твърде ласкави оценки от проф. Тайт, д-р Джонс (Английско училище по археология в Атина) и други участници в конференцията. А. Петков, М. Георгиев, Д. Стоев и К. Велковски представиха своите „Комплексни геофизически изследвания за откриване и изследване на археологически обекти“, както и „Подводните геофизически изследвания на палеорелефа по Българското черноморско крайбрежие“. Н. Нинов и П. Стреиндж докладваха резултатите от „Широкомащабните геофизични изследвания в Никополис ад Иструм“. Н. Тонков представи „Някои наблюдения върху магнитното изследване на могили край с. Свещари“, а Ил. Катевски говори за „Приноса на геоелектричните измервания при проучване на могилите от некропола на Свещари“. В доклада на Д. Гергова „Могилните некрополи на Свещари. Проблеми и методи на изследване“ бяха представени археометричните методи, използвани при предварителното проучване и усъвършенстването на методиката на археологическите разкопки в резервата Сборяново“.

В пленарното заседание по „датиране“ М. Ковачева представи резултатите от „Археомагнитното датиране на два неолитни и един тракийски обект от Югоизточна Тракия“.

В залата с постери бяха представени резултатите от още няколко български изследвания: А. Петков и М. Георгиев — „Археометричните изследвания на Лабораторията по археометрия при БАН“ и „Обработка на резултатите от приложението на съпротивителния метод на археологически обекти“; И. Кулев, Р. Джингова, А. Александрова, Хр. Ангелова и Б. Амов — „Археометрични изследвания на дървено-оловни котви“; задочно в постерната сесия участваха: Н. В. Дерменджиев и В. Н. Дерменджиев с наблюденията си върху „Един археоастрономичен обект от Западните Родопи“; П. Вълев и В. Дерменджиев с изследването на каменния блок от гробницата в Свещари — „Пример за математическите и астрономически познания на древните траки“, както и работата на В. Н. Дерменджиев, Я. Шопов и Г. Буюклиев „Прецизен метод за датиране на пещерни отложения и приложението му при археометрични изследвания“.

Извън програмата на конференцията Д. Гергова представи на участниците „Рогозенската находка“, чийто втори дял бе открит със съдействието на българските геофизици.

Проблематиката, разгледана в докладите на българските специалисти в областта на археометрията, както и нивото, на което те бяха представени, бяха оценени високо от участниците в конференцията. Силното българско участие бе специално отбелязано в заключителното слово на проф. Тайт при закриването на конференцията, който го оцени като „приятната изненада на конференцията“ и като един „обнадеждаващ резултат от демократизацията на Източна Европа изобщо и конкретно на България“.

Това широко българско участие във Втората южноевропейска конференция по археометрия бе осъществено благодарение на добрата воля и щедростта на организаторите на конференцията и конкретно на председателя на организационния комитет д-р Я. Лиритцис, който поеха финансовите разноски по престоя и пътуването на една значителна част от българската група. Това свое отношение към българските участници гръцките колеги изразиха и с организирането на вечеря в последния ден на конференцията специално за българската група.

Ние оценяваме високо подкрепата и топлите приятелски чувства, изразени към нас от страна на гръцките ни колеги, в тези трудни за страната ни времена, като ги възприемаме с чувството, че те са израз освен на чисто човешкия порив за помощ към ближния, изпаднал в беда, но и като признание на българските приноси в областта на археометрията, както и като реални стъпки към осъществяване на така необходимото потясно сътрудничество при решаването на много общите за двете съседни балкански страни научни проблеми.

И. КУЛЕВ, Д. ГЕРГОВА

Ара Маргос
(1924—1990)

На 2 декември 1990 г. след дълго боледуване почина Ара Маргос (Минегьозан), навършил 66 години. През последните седмици преди края той продължаваше привичната си работа, макар силно отслабнал и изтощен. Научните занимания за Ара Маргос бяха призвание, смисъл на живота му и същевременно удоволствие. Творчеството му е доста пъстро, защото нито обичаше, нито беше задължен да се придържа в тематични и хронологични рамки. В замяна той работеше прекомерно, ала и прецизно, почти винаги до късните часове на вечерта. По негово желание се пенсионира по болест (диабет) твърде рано — на 53 години, защото искаше да бъде свободен, а той тогава имаше основание да постъпи именно по този начин. Впрочем и преди заплатата си той не получаваше за научната си работа. За да проучи интересуващите го археологически и други паметници в различни краища на страната, за да прочете доклад на симпозиум или на археологически конференции, той почти винаги отиваше за собствена сметка. Малцина се досещаха, защото не обичаше да говори за себе си, пък и никога не се самоизтъкваше. Всички по-възрастни колеги от страната познаваха Ара Маргос като колоритна личност, ала и като приятен и етичен събеседник с тънко чувство за хумор.

Животът му не протече по обичайното русло на щатните археолози. Завършил две висши образования и учителски институт, той живееше в селата, въпреки че и далечните му прадеди са били градски хора. От много години Ара Маргос със семейството си живееше в Езерово, на 15—20 минути с влак от Варна. Това не попречи на научната му работа. Иначе нямаше да стане автор на 100 научни публикации и безброй популярни статии в списания и вестници. Именно поради това, въпреки че нямаше научни степени и звания, в Езерово го посещаваха не само наши, но и чужди археолози.

Ара Маргос е роден във Варна на 28 юли 1924 г., ала семейството му по-късно живее за известно време в София, където ходи на училище. По време на войната служи във войската. След завръщането си във Варна завършва висше икономическо образование през 1950 г. До 1962 г. е учител из варненските села, като междувременно завършва задочно Учителския институт в Шумен. Свободното си време посвещава на старините (археология, етнография, топонимия и др.). Между 1962 и 1964 г. е уредник на етнографската сбирка във Варненския музей, а сетне до пенсионирането си в 1977 г. — уредник на археологическия резерват Марцианопол в Девня. През 1966 г. задочно завършва второто си висше образование — история със специалност археология в Софийския университет. Вече в пенсия, той не престава да работи на терена. Още през 1977 г. по договор с Разградския музей А. Маргос в продължение на 7—8 години обикаля някогашната Разградска околия, за да състави пълна археологическа карта. Резултатите той подробно излага в две части с текст — общо 510 машинописни страници и три тома таблици с планове, рисунки и фотоснимки. Едва ли има друга такава подробно и прецизно изработена археологическа карта у нас. Тя е предадена в Разградския музей, ала едва ли скоро ще види бял свят.

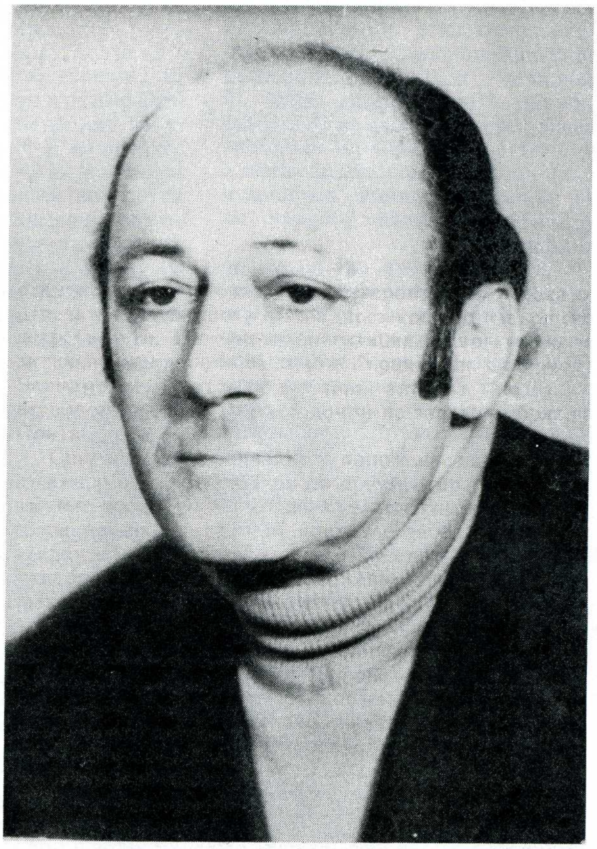

В продължение на 38 години Ара Маргос се занимаваше с наука. Първом и задълго вниманието му е насочено към праисторията на Варненско, на която е посветил немалко публикации. Той открива сечива и селища, между които селищната могила при с. Левски, както и мезолитното находище в м. Побити камъни западно от Варна. Статиите за „наколните“ селища във Варненското езеро са резултат от непосредствените му наблюдения.

По-късно А. Маргос се зае да проучва арменската старина у нас. Издирва арменски извори за българските земи, пише за старите арменски колонии в българските градове, разчита арменски средновековни и по-късни надписи, разкрива останките от стара арменска църква в Провадия. Тук за първи път в България той открива фаянсови облицовъчни плочки от Изник, които датират от XVII в. В продължение на много години А. Маргос събра почти всички арменски надписи върху камък и метал. Беше му предложено да ги издаде като корпус на арменските надписи в България. За съжаление липсваха му технически възможности да направи качествени фотоснимки на надгробните надписи, които по стар обичай някога са поставени в настилката на старите арменски църкви, пък и никой не му помогна.

Между археологическите разкопки, които той направи, заслужава да се споменат църквите от XVII в. в някогашните богати търговски селища Пороище, Голям извор и Хърсово, Разградско. В публикациите за тях особено внимание заслужават надгробните надписи от XVIII и началото на XIX в. от Пороище с богата орнаментална украса, в която са синтезирани християнски с ислямски елементи.

Много време А. Маргос отдели за проучването на скалните манастири в Североизточна България — по Провадийското дефиле, по Суха река в Добруджа и особено многобройни и някои почти недостъпни сега обители в Поломието. Тук той открива нови надписи (графити) или пък наново ги разчита и им дава друго тълкуване. Впрочем А. Маргос дълго време се занимаваше с българските средновековни надписи. Опитното му око и многократните обстойни проучвания на място му позволиха да направи множество поправки на издадени вече епиграфски паметници или да ги чете съвсем поновому (например надписа от Шуменската крепост). Разбира се и той не беше застрахован от някои грешки.

А. Маргос се увличаше и от историческата география (например за средновековната Девина, днес Девня), оправяше селищните имена в публикуваните османски регистри, които не са били правилно отъждествени, пишеше за исторически събития (например в Провадийско и Разградско през XVII и XVIII в.), публикуваше събрани от него местни и лични имена, описа няколко текета, прояви интерес към монети, печати и др. Именно поради многопосочната му научна дейност всички ръкописи за печат А. Маргос работеше акуратно, с голяма взискателност към себе си, без оглед на труд и време.

Много замислени от Ара Маргос проучвания и идеи останаха неосъществени. Впрочем при истинските творци винаги е така. Ясно е, че и мястото му на своеобразен изследвач завинаги ще остане незаето. Несъмнено е обаче, че значителна част от трудовете му ще запазят за дълго време значението си, а някои и завинаги.

Ще запомним Ара Маргос не само като учен, но и като чист и добър човек. Бог да го прости!

Пълният списък на научните трудове на Ара Маргос е поместен в Нумизматика, XXIV, 1990, 1, 43—46.

АЛ. КУЗЕВ

Митьо Кънчев
(1923—1991)

Роден на 1.05.1923 г. в с. Асеновец, Новозагорско. Завършил Новозагорската гимназия, а после и учителските институти за начални и прогимназиални учители в Стара Загора и Бургас. Учителства в с. Българска поляна, Тополовградско, в с. Асеновец и в Нова Загора. Като началник на отдел „Култура“ в Околийския народен съвет в Нова Загора подпомага Н. Койчев в инициативата му за построяване на музейна сграда.

От 1959 до 1985 г. М. Кънчев работи в Градския исторически музей и е негов директор. Завършва задочно история с профил археология в Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Извършва събирателска работа на документални и етнографски материали от Новозагорско, но неговата основна музейна и изследователска дейност е свързана с археологията, и то предимно с праисторията. Участва в три международни праисторически експедиции, които проучват селищните могили край с. Езеро (българо-съветска), с. Дядово (българо-холандско-японска) и с. Караново (българо-австрийска), а също и в разкопките на селищната могила в Нова Загора. Ръководи проучванията на три праисторически селища и един некропол в Нова Загора, на праисторическите селища при с. Асеновец, с. Голяма Детелина, с. Овчарица, на селищната могила в с. Съдиево. Изброените обекти се датират във времето от началото на неолита до края на старата желязна епоха в Тракия. М. Кънчев прави спасителни разкопки и на много надгробни могили, а също и на античното селище до с. Караново. В резултат на продължителната си дейност той подготвя подробна карта на праисторическите обекти (селища и некрополи) в Новозагорско. Автор е на повече от двадесет научни публикации.

По-важни публикации на М. Кънчев.

1. Културната група Караново IV в Новозагорско. — Археология, 1973, 3.
2. Новооткрити тракийски погребения от Новозагорско. — Археология, 1974, 1 (с Е. Бацова).
3. Новооткрити жилища от културата Караново IV в Новозагорско. — Известия на музеите от Югоизточна България, I, 1976.
4. Глинени предмети; Накити. — В: Езеро. Раннобронзовото селище. С., 1979, 387—398, 404—409 (с Е. Бацова).
5. Средновековен некропол при с. Караново, Сливенско. — Известия на музеите от Югоизточна България, IV, 1981 (с Б. Борисов).
6. Поселение эпохи поздней бронзы близ с. Асеновец, Сливенского округа. — Thracia praehistorica, Sofia, 1982.
7. Поселения и находки поздней бронзовой и ранней железной эпохи в районе города Нова Загора. — Thracia, VI, 1984.
8. Позднeнеолитическое поселение „Хлебозавод“ у города Нова Загора. — Studia praehistorica, 9, 1988 (с Т. Кънчева).
9. Некропол от късната бронзова епоха, източно от Нова Загора. — Археология, 1990, 4 (с Т. Кънчева).
10. Надгробни могили от бронзовата епоха в района на „Марица-изток“. — В: Марица-изток, I, 1991.
11. Matériaux du site préhistorique de l'Age du Bronze récent et du Hallstatt ancien près d'Asenovec, depart. de Sliven. — Thracia, III, 1974.
12. Fouilles du tell près du village Sadievo, département de Sliven. — Studia praehistorica, 1—2, 1978.

В. НИКОЛОВ

Книгопис

Общи съчинения

Василева, Мария. Далечният изток. Изкуството на древните. — Родна реч, 1990, № 9, 58—60.

Василева, Мария. По следите на индианците. Изкуството на древните. — Родна реч, 1990, № 10, 59—61.

Василева, Мария. Под знака на „Просветления". — Родна реч, 1990, № 8, 59—61.

Изкуството на древна Индия.

Велков, Велизар, Люба Огненова-Маринова и Жанна Чимбулева. Месамбрия — Месемврия — Несебр. С., Свят, 1991. 100 с. с цв. ил.

Съдържа: *Велизар Велков.* Месамбрия — Месемврия — Несебр, 6—31; *Люба Огненова-Маринова.* Месамбрия Понтийская, 32—71; *Жанна Чимбулиева.* Месемврия — Несебр, 72—91; *Велизар Велков.* История изысканий, 92—95; Библиография, 96—97; Список иллюстраций, 98—100.

Витлянов, Стоян. Резултати от дейността на Международната комплексна експедиция в гр. Балчик. — В: Балчик — древност и съвремие. Добрич, 1990, 73—82.

Материали от античността и средновековието.

Гинев, Георги. Археологически проучвания при село Кралево [Разградска област]. — Поляница, 1990, № 1, 109—114.

Димитров, Марин. Укрепленията на Дионисополис — Карвуна. — В: Балчик — древност и съвремие. Добрич, 1990, 25—48, табл. 1—8.

Меламед, Катя. Керамиката от ранновизантийската и ранносредновековната крепост в квартал „Хоризонт" — Балчик. — В: Балчик — древност и съвремие. Добрич, 1990, 83—99, табл. 10 и 11.

Овчаров, Николай. Рисунките-графити от църквите в Несебър като извор за корабоплаването по българското Черноморско крайбрежие през XIV—XIX в. — В: Балчик — древност и съвремие. Добрич, 1990, 119—125, табл. 18—21.

Национална конференция по археология, 36. Ловеч 1991. Ловеч, М-во на културата, АИМ и ИМ — Ловеч, 1991.

Археологически открития и разкопки. 1991. 207 с.

Съдържа резюмета на отчети и доклади за извършени разкопки в различни райони на страната на обекти от праисторическата, античната и средновековната епоха.

Петров, Петър. Дневникът на Богдан Филов за пътуването му в Македония през 1916 година. — Военноистор. сб., 1991, № 4, 85—105.

Данни за археологически обекти и материали, за предприети охранителни мерки за опазването на културно-историческите паметници.

Pillinger, Renate. The Field Archaeology in Bulgaria. — Rōmische historische Mitteilungen, 28, 1986, 77—95.

Археологически проучвания на антични и средновековни обекти от 1945 г.

Soustal, Peter. Thrakien. (Thrake, Rhodope und Haimimontos). Mit einer Abbildung im Text und zwei Karten. Wien, Verlaf d. ÖAW, 1991, 580 p. (Tabula Imperii Byzantini. Bd. 6).

Тракия от IV в. до завладяването ѝ от турците.

Праистория

Ангелова, Илка. Праисторическо селище [край Търговище]. — Поляница, 1990, № 1, 114—116.

Кисьов, Костадин. Нови данни относно погребалния обичай през късната бронзова епоха в средните Родопи. — Изв. музеите Юж. България, 16, 1990, 41—51.

Николова, Лолита Петрова. Проблеми на културните взаимоотношения между Югоизточна и Централна Европа през ранната бронзова епоха. Автореферат на дис... „канд. на истор. н." С., 1991. 38 с.

Райчев, Димитър. 6000 години хляб. Изследвани пещерни седименти в Ягодинската пещера и Пещерата на стрелите. — Родопи, 1990, № 10, 41—43.

Breunig, P. ^{14}C-Chronologie des vorderasiatischen, südost- und mitteleuropäischen Neolithikums. Mit einem Beitrag von H. Willkomm (Statistische Grundlagen). Köln, Böhlau Verlag, 1987. 316 p., 50 Abb., Tab. (Fundamenta. Monographien zur Urgeschichte A 13).

Хронология на селища от неолита и в българските земи.

Рец. Jörg Petrasch. — Acta Praehistorica et Archaeologica, 22, 1990, 175—179.

Efe, T. An Inland Anatolian Site with Prè-Vinča Elements: Orman Fidanliği, Eskişehir. A Reexamination of Balkan, Anatolian Connections in the Fifth Millenium B. C. — Germania, 68, 1990, No 1, 67—113.

Аналогии със средния неолит на Балканите, респ. Караново.

Eiwanger, J. Talanton. Ein bronzezeitlicher Goldstandard zwischen Ägäis und Mitteleuropa. — Germania, 67, 1989, No 2, 443—462, 8 fig., 7 tab.

Дискусия относно използването на обща теглова система при изработката на златни съдове и предмети през средната и късната бронзова епоха, произхождащи от Еберсвалде, Панония и Варна.

Haşotti, Puiu. Observaţii privind cultura Gumelniţa in Dobrogea. — Pontica, 21—22, 1988—1989, 7—21.

Привлича аналогии от Дуранкулак и Варна. Смята културата Варна за регионален вариант на културния комплекс Гумелница — Караново VI — Коджадермен.

Kozlowski, J.K., H. Laville et N. Sirakov. Une nouvelle séquence géologique et archéologique dans les Balkans: la grotte Temnata à Karloukovo (Bulgarie du Nord). — Anthropologia (FRA), 93, (1989), 1990, No 1, 139—172.

Античност

Китов, Г. Перспективы развития фракологии в Болгарии и первая региональная конференция „Фракийская культура в Родопах и верховьях Марицы, Месты и Струмы". — ВДИ, 1991, № 2, 253—254.

Маджаров, Митко. Преторiумът на Субрадице. — Изв. музеите Юж. България, 16, 1990, 79—86.

До с. Христо Даново, Пловдивско.

Манов, Методи. Тракийското племе дентелети през IV—II в. пр. н. е. Наблюдения, проблеми, становища. — Изв. Ист. музей. — Кюстендил, 1, 1989, 121—137.

Маразов, Иван. Аспекти на царската Хестия. 2. Хестия, богатството, огънят и слънцето. — Пробл. изкуството, 1990, № 3, 42—51.

Археологически и митологични свидетелства за мястото на богинята Хестия в системата на тракийската царска идеология.

Младенова, Янка. Античната вила Армира край Ивайловград. С., БАН, 1991. 201 с. с ил., 107 табл.

Орфей. Химни и аргонавтика. Прев. от старогръцки Георги Батаклиев. Художник Евг. Босяцки. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1989. 200 с. с цв. ил.

Стоичкова, Маргарита. Рим е бил в плен на екзотична Тракия. — Логос, 1991, № 1, 56—57.

Културният облик на Тракия, отразен в духовния живот на Рим.

Фол, Александър. Просойон. — Пробл. изкуството, 1990, № 3, 40—41.

Маската в мистериите (IV в. пр. н. е.).

Bartosiewicz, L. et A. M. Choyke. Animal remains from the 1970-1972 excavations of Iatrus (Krivina), Bulgaria. — Acta archaeologica Ac. Sc. Hung., 43, 1991, No 1-2, 181-209.

Bounegru, Octavian. Contribuţii privind raspîndirea şi chronologia ceramicii decorate în tehnica barbotinei din Dobrogea romana. — Pontika, 21—22, 1988—1989, 99—111.

Аналогии с керамиката от Бутово — Павликени — Хотница.

Gergova, D. Früh- und ältereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien. München, C. H. Beck, 1987. 94 p., 38 Taf.

Рец.: M. Szabó. — Acta archaeologica Ac. Sc. Hung., 43, 1991, No 1-2, 216-217.

Informator archeologiczny. Badania. Rok 1987. Warszawa, PAN, 1988. 269 p.

На с. 248—250 — Разкопките на Полската експедиция в Нове.

Najdenova, V. Les cultes mithraiques de la Mésie Inférieure et de la Thrace. — In: L'espace sacrificiel dans les civilisations méditerranéennes de l'antiquité. Lyon, 1991, 141-145. (Publication de la Bibliothèque Salomon Reinach. Université Lumière — Lyon 2. V.).

Najdenova, Vărbinka. Thracian Paganism and Roman Religion on the Lower Danubian Limes. S. 1. a., 291—294.

Extr. de: Roman Frontier Studies 1989. Prooceedings of the XVth Internat. Congr. of Roman Frontier Studies.

Sarnowski, Tadeusz et Piotr Dyczek. Novae in 1987 — West Sector. Results of Polish Archaeological Expedition. — Klio, 72, 1990, No 1, 173—178.

Sarnowski, Tadeusz et Piotr Dyczek. Novae in 1989 — West Sector. Results of the Polish Archaeological Expedition. — Klio, 73, 1991, No 2, 489—494.

Tačeva, Margarita. Die politische Dezentralisierung im Odrysenreich vom letzten Viertel des 5. Jh. bis zur Thronbesteigung Kotys I, 383 v. u. Z. — Klio, 72, 1990, No 2, 379—395.

Thracia Pontica IV. Quatrième symposium international, Sozopol, 4—12 octobre 1988. Les thèmes: Les agglomérations cotières de la Thrace avant la colonisation grecque. Les sites submergés — méthodes des recherches. S. 1991.

Съдържа: *Alexandre Fol.* La colonisation grecque en Thrace — croisement de deux cultures, 3—14; *Christos Doumes.* Quelques indications concernant les contacts entre la Mer Egée et la Mer Noire avant la colonisation grecque, 15—20; *Askolt Ivančik.* Les notions grecques les plus anciennes de la Mer Noire et le problème des contacts entre ses littoraux et l'Egéide avant la colonisation, 21—34; *Vanja Lozanova.* Ein vorgriechisches Meersritual. (Litterarisches Abbild und mythorituelles Urbild), 35—42; *Jan de Boer.* A double figure-headed boat type in the Eastern Mediterranean and Central Europe during the Late Bronze Age, 43—50; *Jan Bouzek et Iva Odřejova.* La tradition caucasienne, hallstattienne et cimérienne dans l'orfèvrerie archaïque, 51—58; *Margarita Tačeva.* Die thrakischen Herrscher und die griechischen Poleis an den thrakischen Küsten, 59—62; *Federica Cordano.* Grecs et les gens de la Sicile au VIIIe et VIIe siècle avant notre ère, 63—66; *Paolo Ciongoli et Pier Giovanni Guzzo.* Per un modello diacronico dei rapporti tra greci e indigeni in Messapia, 67—84; *Elisaveta Božilova.* Palynological and palaeoethnobotanical evidence about the human impact on the vegetation along the Bulgarian Black Sea Coast from the Neolithic till the Greek colonisation, 87—96; *Jan P. Stronk.* Conditions for colonizations Calpes Limen and Salmydessos reconsidered, 97—108; *Kalin Porojanov.* Le site submergé d'Ourdoviza, 109—112; *Georgi Ribarov.* The osteol material from the sunken settlement at Ourdoviza, 113—118; *Mechislav Domaradzki.* L'habitat du premier âge du fer de Malkoto kale, 119—132; *Ljuba Ognenova-Marinova.* La „bria" thrace d'après les recherches archéologiques à Nessèbre, 133—136; *Ilka Zmelkova.* Certains aspects des problèmes concernant la terminologie, la chronologie et la caractéristique culturelle des palafittes du Bronze ancien près de Varna, 137—144; *Christian Orcel et Alain Orcel.* Analyses dendrochronologiques de bois provenant du site lacustre d'Arsenala à Varna (Bulgarie), 145—160; *Constantin Preda.* Aus den Ergebnissen der Unterwasserforschungen in den griechischen Städten aus der Dobrudscha, 161—166; *Eugen Comşa.* Ensembles néolithiques près du littoral roumain de la Mer Noire, 167—176; *Alexandru Vulpe.* Die Westgrenze skythiens bei Herodot, 177—196; *И. Т. Никулицэ.* Геты и эллинские полисы в VI—III вв. до н. э., 197—204; *Kamen Dimitrov.* Some new evidence and reflexions on the origin of arrow-head money in Thrace, 205—208; *Константин Марченко.* О восточной границе расселения фракийцев в Северном Причерноморье архаического времени (археологический аспект вопроса), 209—212; *Stojan Raitschevski.* Thracia Pontica im Lichte der Ortsnamenforschung, 213—220; *Валери Ййленко.* Фракийские гидронимы VIII—V вв. до н. э. на северном побережье Понта, 221—236; *David French.* The Iron Age on the Soutern Black Sea Coast, 237—240; *Сергей Сапрыкин.* ПАФЛАГОНИКА, 241—254; Етническа история на Южното Причерноморие по исторически извори; *Zlatozara Gočeva.* Siedlungen und Bevölkerung am Südufer des Schwarzen Meeres nach der Argonautika des Apollonios aus Rhodos, 255—260; *S. Stiros et Sophia Papageorgiou.* Late Holocene sea level changes in the Aegean, based on archaeological and geomorphological data: objectivest and first results of a project, 263—276; *Tzvete Lazova.* Pre-Greek traditions in the islands of the Northern Aegean Sea according to the ancient literature, 277—282; *Diamandis Triandaphyllos.* La Thrace Egéenne avant la colonisation grecque, 283—308; *Lilian Karali-Yannacopoulos.* Le rôle des molusques à l'ère préhistorique dans l'île de Thassos, 309—320; *Honor Frost.* Proto-harbours of the East Mediterranean, 323—338; *Avner Raban.* The subsidence of Sebastos when the Herodian breakwaters in Caesarea were flooded?, 339—360; *Mina Weinstein-Evron.* Palynology of submerged archaeological sites in Israel, 361—366; *Roland Paskoff et Pol Trouset.* Les sites submergés de Tunisie, 367—384; *Piero Alfredo Gianfrotta.* Les sites submergés: L'exemple de la côte napolitaine et des champs phlégréens, 385—398; *Gerhard Kapitän.* Maritime aspects of Early Neolithic coastal settlements in Southeast Sicily, 399—426; *Константин Шилик.* Обнаружение двух античных городов на дне Керченского пролива, 427—434; *Георгий Шаповалов.* Следы древнего судоходства у Днепровских порогов, 435—442; *Alain Benkert.* Dendrochronologie et analyse du couvert forestier, 443—450; *Mihail Georgiev, Avgustin Petkov, Nikolai Nenov, Dimitar Georgiev et Christins Angelova.* Prospecting of underwater archaeological sites using geophysical methods, 451—470; *Nikolai Nenov.* Side scan sonars and sub-bottom profilers in underwater archaeology. (Some aspects of their application), 471—476.

Thracia Pontica V. Sozopol, 7—12 octobre 1991. [Thème]: Les portes dans la vie de la Thrace ancienne. Résumés. S. 1. a., 48 p.

Съдържа: *Christina Angelova et Vesselin Draganov.* Underwater archaeological investigations along the Western Bulgarian Black Sea coast and the evidence provided for determining the shoreline in historical times, 3—4; *Jan de Boer.* Computer aided reconstruction of underwater sites Sozopol 1990 — a test-case, 4—5; *Zlatozar Boev.* The Eneolithic and Early Bronze Age birds from the submerged settlement at Sozopol (Black Sea coast, Bulgaria), 5—6; *Konstantin Boschnakov.* Strabo VII, e, 1, 7—8; *A. Božkova.* Black Sea ports and the amphora trade in Thrace (V—I c. B. C.), p. 9; *Kamen Dimitrov.* Contribution à l'étude du monnayage du bronze de Mesambria Pontica à l'époque hellénistique, 9—11; *M. Domadarski.* A continental harbour in Thrace, 11—12; *Kh. Mahmoud El Sayed.* Submerged harbours of Alexandria: reasons and methods of exploration, 12—13; *Alice Freschi.* Témoignage de ports romains submergés en Italie: Egnazia, S. Maria di Castellabate et Syracuse, 13—14; *Ehud Galili.* Underwater survey and rescue excavations along the Israel coast, 1989—1991, 14—15; *Mihail Georgiev, Kiril Velkovski et Avgustin Petkov.*

Processing the results of geophysical prospecting of underwater archaeological sites, p. 16; *Mihail Georgiev, Avgustin Petkov, Dimiter Stoev et Kiril Velkovski*. Geophysical prospecting of the aquatoria of the Southern Black Sea coast aimed at reconstructing the palaeorelief, p. 17; *John Hind*. The Slave trade in Getae and Dacians and the silver coins of Istria, p. 18; *Ascold I Ivantchik*. La date du poème „Arimaspée“ d'Aristeas de Proconnese, p. 19; *Ivan Karayotov*. Les sites portuaires sur les rives des lagunes et le golf de Bourgas (VI—III s. av. J. Chr.), p. 20; *Petia Kiashkina*. Les contacts commérciaux entre les Thraces de la région de Bourgas et le monde égéen — IVème—IIème s. av. J. Chr. (d'après les trouvailles archéologiques du sanctuaire thrace d'Aquae Calidae), p. 21; *I. Kulef, R. Djingova, A. Alexandrova, Chr. Angelova et B. Amov*. Archaeometric investigation of ancient wooden-lead anchors, 22—23; *Tzvete Lazova*. Apollo Hyperboreios, 23—24; *D. N. Mourtzas et E. Kolaiti*. Paleogeomorphological reconstruction of coastal archaeological sites: Some specific examples of the Aegean area, Greece, 24—25; *Varbinka Najdenova*. Underwater archaeological excavations of an Early Byzantine ship cargo in the bay of Arapia (Southern Bulgarian Black Sea coast), p. 26; *Lolita Nikolova*. The sea contacts in the Early Bronze Age in South-East Europe, p. 27; *L. Ognenova-Marinova*. Mesembriacos portus, p. 28; *Krăstina Panajotova*. Once again about the archaeological material from the harbour of Sozopol (1927), p. 29; *Kalin Porožanov*. Les ports dans l'épos d'Homère et la Thrace Pontique, p. 30; *Christo Preschlenoff*. Die Hafen der Westpontischen Städte in der römischen Zeit, 30—32; *Avner Raban*. Applied methods for studying the submerged harbour of Caesarea maritima, p. 33; *Georgi Ribarov*. The archaeological material from the submerged Late Eneolithic settlement at Sozopol, p. 34; *Asen Salkin*. Main characteristics of the seafaring along the Northern Bulgarian Black Sea Coast, p. 35; *Jacob Sharvit*. Accre marina — underwater survey, 36—37; *Dimitar Stoev*. On the place of geomorphology in archaeology, p. 38; *Jan P. Stronk*. An inquiry into the political function of some ports on the northern shores of the Propontis, about 400 B.C., 39—41; *Margarita Tačeva*. Die persischen Feldzüge durch Thracia Pontica (514—480 v. Chr.), p. 41; *Valentin Tassev et Nikolai Nenov*. Side scan sonar surveying of underwater archaeological sites, p. 42; *Milena Tonkova*. Le rôle joué par les colonies du littoral occidental de la Mer Noire dans l'interférence culturelle de la Thrace et du monde hellénistique, p. 43; *Maya Vassileva*. Thracia Pontica as an instrument of research, p. 44; *Maya Vassileva*. The „Catalogue“ written tradition about Phrygia and Thrace, p. 45; *Velizar Velkov*. The port of the Greek colony Agathopolis, p. 46; *Мирон И. Золотарев*. Геоакустические исследования Херсонесского порта, 47—48.

Velkov, Velizar. Ursprung und Entwicklung des Siedlungslebens im Altthrakien (bis zur hellenistischen Zeit). — In: I Symposium Illyro-Thrace: Tribus paléobalkaniques entre la mer Adriatique et la mer Noire de l'Enéolitique jusqu'à l'époque hellénistique. Sarajevo — Beograd, 1991, 179—190.

Средновековие

Айбабин, Александр. Келегейское погребение военного вождя. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 28—35.

Открито в 1927 г. при Келегейския чифлик в Херсонеска област. Датирано в VII в. Находките се отнасят към групата паметници на перещепинската култура.

Аладжов, Живко и Димчо Момчилов. Землено укрепление около крепостта Маркели. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 138—144.

Ангелов, Димитър. Византия. Възход и залез на една империя. С., Унив. изд. „Климент Охридски“, 1991. 472 с., 32 цв. ил.

Атанасов, Георги. Етнодемографски промени в Добруджа (X—XVI в.). — ИПр, 1991, № 2, 75—89.

Баранов, Игорь. Болгаро-хазарский горизонт средневековой Сугдеи [Югоизточна Таврика]. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 145—159.

Божилов, Иван. Карвуна — твърдина на средновековна България. — В: Балчик — древност и съвремие. Добрич, 1990, 6—24.

Божилов, Иван. Още за Плиска. — ИПр, 1991, № 1, 70—74.

Отговор на „Критични бележки към рецензията на Павел Георгиев“ от Атанас Милчев в Истор. преглед, 1990, № 4, 78—82 за т. 4 на Сборник Плиска—Преслав.

Божков, Атанас. Изображенията на Кирил и Методий през вековете. С., Наука и изкуство, 1989. 270 с. с ил.

Рец.: Елка Бакалова. Нов труд за образите на славянските първоучители. — Пробл. изкуството, 1990, № 4, 60—62; Димо Чешмеджиев. — ИПр, 1991, № 4, 97—101.

Бонев, Стойчо. Нови наблюдения на южната стена на Преславския аул. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 259—272.

Брюсова, В. Г. К вопросу о русско-болгарских связях в искусстве XIII—XIV веков. О стенописи церкви Петра и Павла в Тырнове. — Труды Академии художеств СССР, 1987, № 4, 213—233.

Василев, В. Й. Бронзовая накладка в виде человеческой фигуры из южной Добруджи. — СА, 1991, № 3, 273—275.

От фонда на Историческия музей в гр. Добрич. Авторът я свързва с движението на етнически маси от изток на юг от Дунава през VI—VII в.

Винников, А. З. и Г. Е. Афанасьев. Культовые комплексы Маяцкого селища. (Материалы раскопок Советско-Болгаро-Венгерской экспедиции). Воронеж, Изд. Воронежкого университета, 1991. 191 с. с ил.

Витанов, Димитър, Александър Супруненко и Ирина Кулатова. Откриване и идентификация на гроба на хан Кубрат край Полтава. — СпБАН, 1991, № 3, 36—44.

Витлянов, Стоян. Новооткрита плочка с шаманско изображение от Велики Преслав. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 232—238.

Георгиев, Павел. Прабългарска култова церемония върху рисунки—графити с надписи от Плиска (по времето на хан Маламир 831—836). — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 198—208.

Георгиев, Павел. Предизвикан отговор [на публикацията на Атанас Милчев „Към рецензията на Павел Георгиев“ в Истор. преглед, 1990, № 4, 78—82 за т. 4 на Сборника „Плиска—Преслав“]. — ИПр, 1991, № 1, 66—69.

Гергова, Иванка. Врачанската иконопис от XVII век. — Изкуство, 1990, № 9—10, 9—14.

Геров, Георги. Цикълът по утринните неделни евангелия в стенописите на Роженския манастир. — Изкуство, 1990, № 9—10, 15—21.

Димитров, Марин. Към въпроса за прабългарската родова памет и култовият паметник от Балчик. — В: Балчик — древност и съвремие. Добрич, 1990, 100—118, табл. 12—18.

Димитров, Марин. Старобългарски некрополи в град Балчик. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 87—100.

Дончева-Петкова, Людмила. Сравнителен анализ между керамиката от деснобрежното Цимлянско градище и България. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 169—180.

Ждраков, Зарко. За западната иконография на св. Христофор от църквата „Св. Петър и Павел“ в Търново. — Изкуство, 1990, № 9—10, 42—47.

Средата на XV в.

Йотов, Валери. Ранносредновековен некропол Хитово-3. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 101—108.

Каприев, Георги. Мястото. Културата на средновековието. — Родна реч, 1991, № 1, 44—45.

Кирин, Асен. Илиенските стенописи от 1550 година в контекста на духовния живот на епохата. — Изкуство, 1990, № 9—10, 2—8.

Красильников, Константин. Могильник древних болгар у с. Желтое на Севеском Донце. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 62—81.

Матакиева-Лилкова, Теофана. Две новооткрити икони от Етрополе. — Изкуство, 1990, № 9—10, 28—33.

От XVII—XVIII в.

Меламед, Катя. Амулети — коне, яздени от мъжка глава. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 219—231.

Михайлова, Тонка. Верижни сгради край южната крепостна стена във Вътрешния град на Преслав. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 273—284.

Момчилов, Димчо. Едно предположение за местонахождището на средновековната Ктения. — ИПр, 1991, № 6, 35—39.

Локализира я при с. Козаре, Карнобатско по писмени и археологически данни.

Морева-Арабова, Росица. Владенията на Бачковския манастир в Родопите през XII—XIV в. — Изв. музеите Юж. България, 16, 1990, 113—128.

По археологически данни.

Мороз, Йосиф. Семантика взятия и обороны города в монгольских и болгарских средневековых сюжетах. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 285—292.

Москов, Моско. Именник на българските ханове. Ново тълкуване. С., ДИ „Д-р Петър Берон", 1988. 368 с.

Рец.: Dimităr Ovčarov. — Bulg. histor. rev., 1991, No 2, 95—97.

Нинов, Лазар. Животински кости от ранни комплекси в района на Плиска. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 239—246.

Пенкова, Бисерка. „Света Анна с Богородица" — една неизвестна несебърска икона от XVIII век. — Изкуство, 1990, № 9—10, 22—27.

Рашев, Рашо. Езически култов паметник при Златна нива [Шуменско]. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 209—218.

Станилов, Станислав. Паметници на металопластиката от VIII—IX в. в България. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 181—197.

Станилов, Станислав, Янко Димитров и Игор Янкулов. Проучване на селището, югоизточно от Вътрешния град на Плиска. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 124—137.

Станилов, Станислав. Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей. — Разкопки и проучв., 22, 1991, 5—70.

Станчев, Димитър. За интерпретацията на кръговия гроб от Девня. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 82—86.

Станчева, Магдалина. В началото бяха вóйните. — София, 1991, № 4, 6—7.

Археологически следи от славянски вóйни след превземането на Сердика от хан Крум в 811 г.

Тахов, Георги. Чудото на средновековния Средец. Губи ли София своя облик? — Дарители, 1990, № 5, 32—34.

Тотев, Константин. Зооморфни катинари от средновековна България. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 247—258.

Тотев, Тотю. За една група бронзови амулети с фланкиран с вертикални хасти ипсилон (Y) от Североизточна България. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 5—15.

Флеров, Валерий. Правобережное Цимлянское (деснобрежно Цимлянско) городище по раскопкам 1987, 1988, 1990 гг. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 161—168.

Харбова, Маргарита. Градоустройство и архитектура по българските земи през XV—XVIII век. С., БАН, 1991. 326 с. с ил.

Швецов, Михаил. Могильник „Зливки". — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 109—123.

Currò, Carmelo. The Bulgarian Settlements in the Duchy of Salerno (the Moderne Province of Salerno) during the Early Middle Ages. — Bulg. histor. rev., 1991, No 2, 40—48.

Gjuzelev, Vasil. Hauptstädte. Residenzen und Hofkultur im mittelalterlichen Bulgarien, 7—14 Jh. (Vom Nomadencampus bis zum Zarenhof). — Etud. balk., 1991, No 2, 82—105.

По писмени, епиграфски и археологически данни.

Henning, Joachim. Archäologische Funde von Eisenfesseln aus den bulgarischen Siedlungsgebieten zwischen Wolga und Donau. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 52—61.

Karayannopoulos, J. Les Slaves en Macédoine. La pretendue interruption des communications entre Constantinople et Thessalonique du 7ème au 9ème siècles. Athènes, 1989. 38 p.

Рец.: Иван Божилов. — ИПр, 1991, № 2, 90—91.

Piguet-Panayotova, Dora. Recherches sur la peinture en Bulgarie du bas Moyen Âge. Paris, De Boccard, 1987. 347 p. ill.

Публикация на дисертация, защитена през 1983 г. в Парижкия университет.

Werner, Joachim. Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Beiträge zur Archäologie der Awarenzeit im mittleren Donauraum, mit einem Anhang von P. Stadler. Wien, 1986. 86 p., 20 Abb., 32 taf., 6 K.

Рец.: B. M. Szőke. — Acta archaeologica Ac. Sc. Hung., 43, 1991, No 1—2, 236—238.

Witljanov, St. Ein vergoldetes Silbermedaillon aus Preslaw. — Acta archaeologica Ac. Sc. Hung., 42, 1990, No 1—4, 195—204.

Нумизматика

Андрух, С. И. К вопросу о датировке монет скифского царя Акросака. — В: Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. Кишинев, 1990, 83—89.

Публикува монетното съкровище от II в. пр. н. е. от с. Българево, Североизточна България.

Божкова, Бистра. Монетно съкровище от с. Арчар, Видинско. — Нумизматика, 1991, № 1—2, 8—14.

Василев, Радослав. Оловен печат на княз Борис-Михаил от Плиска. — Нумизматика, 1991, № 1—2, 3—6.

Василевски, Т. Христос Пантократор на печатях и монетах монархов Руси и его византийские и болгарские образцы. — Виз. временник, 52, 1991, 226—232.

Горева, Дарина. Колективна монетна находка от елинистическата епоха от с. Кошарица, Поморийско (IGCH 788). — Нумизматика, 1991, № 1—2, 47—58.

Джамбов, Иван. Рядък екземпляр на сребърна испанска монета от XVI век. — Изв. музеите Юж. България, 16, 1990, 129—132.

Дочев, Константин. Колективна находка с влашки сребърни монети (XIV в.) от манастира „Великата лавра", Велико Търново. — Нумизматика, 1991, № 1—2, 43—47.

Драганов, Димитър. Монета на неизвестен тракийски владетел от Кабиле. — Нумизматика, 1991, № 1—2, 7—8.

Йорданов, Иван. Нумизматичната колекция на Историческия музей Балчик — исторически извор за историята на града и околностите му. — В: Балчик — древност и съвремие. Добрич, 1990, 49—55.

Йорданов, Иван. Средновековни сфрагистични материали от колекцията на Историческия музей в град Балчик. — В: Балчик — древност и съвремие. Добрич, 1990, 50—72, табл. 9.

Йорданов, Иван. Сфрагистични паметници на ранната българска държава. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 36—42.

Колев, Камен. Храм на Асклепий, изобразен върху монети на Филипопол. — Изв. музеите Юж. България, 16, 1990, 87—112.

Лазаров, Лъчезар. Монети от 16 нумии на Юстиниан I, сечени в Тесалоника и открити в България. — Нумизматика, 1991, № 1—2, 16—22.

Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. Редкол. В. Л. Ялин и др. Кишинев, Штиинца, 1990. 268 с. с ил.

Пенчев, Владимир. Колективна находка с билонови скифати от XII в. от фонда на НИМ — София.— Нумизматика, 1991, № 1—2, 22—43.

Харитонов, Христо. Нов тип фалшив златен солид на Анастасий I (491—518), употребяван за накит. — Нумизматика, 1991, № 1—2, 14—16.

Юрукова, Йорданка и Владимир Пенчев. Български средновековни печати и монети. С., Бълг. художник, 1991. 156 с. с ил.

Dimitrov, Kamen. Balkans and „East Celts“. Brussels, 1991, 267—282.

Extr. de: A Survey Numismatic Research 1985—1990. (Internat, Assoc. of Professional Numismatics. Special Publication No 12).

Draganov, Dimităr. The Countermarks of Cabyle. — Klio, 73, 1991, No 1, 220—225.

Доклад, изнесен на колоквиума „100 години „Гръцко монетосечене“ в Бинц-Рюген през м. март 1989 г.

Draganov, Dimităr. The Countermarks of Moesia Interior and Thrace. — Klio, 73, 1991, No 2, 495—509.

Kolev, Kamen. Kopien griechischer Skulpturen auf Münzen von Philippopolis. Aus dem Bulgarischen übers. von Burkhard Böttger. — Klio, 73, 1991, No 2, 510—525.

Schönert-Geiss, Edith. 100 Jahre „Griechisches Münzwerk“. — Klio, 73, 1991, No 1, 298—303.

Доклад, изнесен на колоквиума „100 години „Гръцко монетосечене“, състоял се от 27—31 март 1989 г. в Бинц-Рюген.

Schönert-Geiss, Edith. Das mösisch-thrakische Währungssystem in der römischen Kaiserzeit. — Klio, 72, 1990, No 1, 3—105.

Torbágyi, M. Griechischer Münzumlauf im Karpatenbecken. — Acta archaeologica Ac. Sc. Hung., 43, 1991, No 1—2, 25—55.

Съдържа таблици с находки и извън Карпатския басейн, вкл. и от българските земи.

Vertan, Antoaneta et Gabriel Custurea. Descoperiri monetare in Dobrogea (VIII). — Pontica, 21—22, 1988—1989, 369—390.

Публикуват и монети на владетели от Втората българска държава (вж. с. 384).

Епиграфика

Аладжов, Живко. Проучвания върху старобългарските знаци. (В търсене на закономерности.) — Разкопки и проучв., 22, 1991, 71—154.

Велков, Велизар. Из културната история на Дионисопол през II в. пр. н. е. — В: Балчик — древност и съвремие. Добрич, 1990, 1—5.

Мраморна плоча с гръцки надпис от Дионисопол.

Герасимова-Томова, Василка. Светилището при с. Капитан Димитриево, Пазарджишко. — Изв. музеите Юж. България, 16, 1990, 53—73.

Епиграфски материали.

Димитров, Страшимир. Първобългарският надпис от Преслав. — ИПр, 1991, № 2, 5—20.

Кызласов, Игорь. Новые данные о происхождении и распространении древнетюркской рунической письменности Евразии. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 15—27.

Маджаров, Константин. Посветителен надпис на нимфите от Диоклецианопол (Хисар). — Изв. музеите Юж. България, 16, 1990, 75—78.

Нахапетян, Валентина. Существуют ли рунические надписи Саркела? — В: Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 43—51.

Панайотов, Николай. Османотурски епиграфски паметници от Балчик — като исторически извор. — В: Балчик — древност и съвремие. Добрич, 1990, 126—134.

Теодосиев, Никола. Тракийски надписи от V—VI в. Опит за проблематизация. — Нумизматика, 1991, № 1—2, 58—65.

Хакимзянов, Фарид С. Эпиграфические памятники Волжской Булгарии и их язык. Отв. ред. Э. Р. Тенишев. М., Наука, 1987.

Рец.: Юлия Кирилова. — Съпостав. езикозн., 1990, № 3, 100—101.

Böttger, Burkhard et Hans Krummrey. Inschriften aus Karasura (I). — Klio, 73, 1991, No 2, 468—473.

Böttger, Burkhard et Klaus Hallof. Inschriften aus Karasura (II). — Klio, 73, 1991, No 2, 474—488.

Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle. Köln — Wien, Böhlau-Verlag, 1986. 615 p. (=Passauer Historische Forschungen, No 2).

Рец.: Румен Иванов. — Военноистор. сб., 1991, № 4, 156—157.

Irimia, M.A nou unita militara romana in Sud-Vestul Dobrogei. — Pontica, 21—22, 1988—1989, 113—121.

Разместване на помощните войски в Долна Мизия според две тухли с печати, открити в Извоареле и Гура Канлией (Румъния).

Музейно дело и епиграфика

Bakalova, E.Trésors d'art médiéval bulgare, 7e—16e siècle. Bern, Benteli, 1988. 94 p. ill.

Каталог на изложба, представена в Женева от 9 юни до 25 септември 1988 г.

Macht, Herrschaft und Gold. Das Gräberfeld von Varna (Bulgarien) und die Anfänge einer neuen europäischen Zivilisation. [Каталог на изложба]. Saarbrücken, 1988.

Съдържа: *A. Fol et J. Lichardus*. Archäologie und Geschichte, 19—26; *G. I. Georgiev*. Die Kupferzeit (Karanovo V und Karanovo VI) in Bulgarien, 26—48; *I. Ivanov*. Die Ausgrabungen von Varna (1972—1986), 49—56; *I. Marazov*. Tod und Mythos. Überlegungen zu Varna, 67—78; *J. Lichardus*. Der westpontische Raum und die Anfänge der kupferzeitlichen Zivilisation, 79—130; *S. Bökönyil*. Von kupferzeitlichen Schafen und Pferden, 131—144; *E. H. Černych*. Frühester Kupferbergbau in Europa, 145—150; *A. Fol, R. Katinčarov et J. Lichardus*. Die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama, 151—180; *Macht, Herrschaft und Gold*. Katalog der Ausstellung, 181—182; *I. Ivanov*. Das Gräberfeld von Varna. Katalog, 183—208; *V. Nikolov*. Karanovo VI — Periode in Bulgarien. Belege zu Religion. Gesellschaft und Wirtschaft, 209—240; *F. Bertemes et J. Krăstev*. Die bulgarisch-deutsche Ausgrabung in Drama, Bez. Burgas — Katalog, 241—266; *V. Nikolov*. Liste der erforschten Siedlungen und Gräberfelder der Karanovo VI — Periode in Bulgarien, 267—272; *J. Lichardus*. Varna und Mitteleuropa: Die Konsequenzen, 273—282.

Traci. Arte e cultura nelle terre di Bulgaria dalle origini alla tarda romanità. Catalogo della mostra, Venezia, Palazzo Ducabe, 13 maggio — 30 novembre 1989. Milano, Art World Media, 1989. 347 p. ill.

Рец.: Federica Gordano. — Bollettino d'Arte del Ministero per i Beni Culturali e Ambientali, 59, 1990, 129—132.

СТ. БЛАГОВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Васил Николов, Младенка Радева – Сондажни проучвания на раннонеолитното селище в Добринище, Разлжко 1
Стефка Ангелова, Людмила Дончева-Петкова – Разпространение на т. нар. „пастирска керамика“ в България 14

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Александър Бонев – Разкопки в м. Градището край с. Таваличево, Кюстендилско . . . 22
Румен Иванов – Долнодунавският лимес в карти на Абрахам Ортелий 26
Александра Димитрова-Милчева – Бронзов бюст-тежест от Нове 32
Атанас Милчев, Георги Драганов – Археологически останки в района на с. Копривец, Русенско 36
Живко Аладжов – Старобългарски оловен печат със знаци от Велики Преслав 41
Николай Илиев, Златозар Боев, Николай Спасов – Животински кости от късноантичната вила и ранновизантийско селище в кв. Бела вода, Перник 44

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Кръстина Панайотова – В. М. Скуднова. Архаический некрополь Ольвии. Публикация одной коллекции. Л., Искусство, Ленинградское отделение, 1988. 183 с., 164 ф. . . 54
Рашо Рашев – И. А. Баранов. Таврика в эпоху раннего средневековья (сальтово-маяцкая культура). Киев, Наукова думка, 1990. 166 с. 55
Станислав Станилов – Дуранкулак. Т. I (отг. редактор Х. Тодорова), Издателство на БАН. С., 1989. 311 с., 327 ил. 57

ПРЕГЛЕД

Ив. Кулев, Д. Гергова – Втората южноевропейска конференция по археометрия . . . 60
Ал. Кузев – Ара Маргос 61
В. Николов – Митьо Кънчев 63
Книгопис 64

TABLE DES MATIERES

Vasil Nikolov, Mladenka Radéva – Etude par sondage de la localité du néolite ancien à Dobrinichté, département de Razlog . . . 14
Stefka Angelova, Ljudmila Dončeva-Petkova – Dissémination de la culture céramique ainsi di te „pastyr“ 21

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Alexandar Bonev – Fouilles dans l'endroit Gradichteto auprès du village Tavalicevo, district de Kjustendil 25
Roumen Ivanov – Limes du cours inférieur du Danube dans les cartes d'Abraham Ortelii . . 31
Alexandra Dimitrova-Milčeva – Buste-poids en bronze de Nové 35
Atanas Milčev, G. Graganov – Vestiges archéologiques dans la région du village Koprivetz, district de Roussé 41
Givko Aladjov – Timbre de plomb protobulgare avec des signes du Veliki Preslav 44
Nikolaj Iliev, Zlatozar Boev, Nikolay Spassov – Restes osseaux d'annimaux de la villa de l'époque antique basse et de la localité de l'époque haute byzantine dans le quartier Béla voda, district de Pernik 52

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Krăstina Panajotova – В. М. Скуднова. Архаический некрополь Ольвии. Публикация одной коллекции. Л., Искусство, Ленинградское отделение, 1988, 183 с., 164 ф. . . 54
Raho Rahev – И. А. Баранов. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура). Киев, Наукова думка, 1990, 166 с. 55
Stanislav Stanilov – Дуранкулак, Т. I (отг. редактор Х. Тодорова), Издателство на БАН. С., 1989, 311 с., 327 ил. 57

REVUE

Iv. Koulev, D. Gergova – Seconde conférence sud-européene d'archéometrie 60
Al. Kouzev – Ara Margos 61
V. Nikolov – Mitjo Kănčev 63
Bibliographie 64

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ
Проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (главен редактор), ст. н. с. I ст. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (зам. гл. редактор), ст. н. с. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (зам. гл. редактор), ст. н. с. ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. ПЕТЪР ПЕТРОВ, проф. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. I ст. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, ст. н. с. I ст. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст. н. с. ГЕОРГИ КИТОВ, ст. н. с. I ст. ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА

Литературен сътрудник — ГАБРИЕЛА ВЛАДИМИРОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, 1000 София ул. „Съборна“ 2 Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Технически редактор Донка Костова
Коректор Стефка Баирева

Дадена за набор на 26. 05. 1992 г.
Формат 60 × 84/8
Подписана за печат на 23. 09. 1992 г.
Издателски индекс 13363
Печатни коли 8,50
Тираж 1050
Издателски коли 7,93
Поръчка № 285

Фотонабор – Издателство на БАН
Печатница на Издателството на Българската академия на науките

ISSN 0324-1203

20203